5·L

६

नाट्यशास्त्रम्

(मूल)

६३— ~~६४~~

लेखक के पास है

कोई नहीं

निशानकारी

लेता है प्रतापसे

5.1

६०

कन्हैयालाल उपा०

[illegible]

पर्ते

खपुस्तके कोष्ठके श्लोकोऽयमधिकः

लक्षणेन विना काव्यलक्षणादिस्मृतं भवेत् ।

लोकशास्त्रानुसारेण नाममात्रात्यं प्रवर्तते ॥

२ इतः पूर्वं — कोष्ठके खपुस्तके श्लोकत्रयमधिकम्

देवतार्थिविरचितनामाशीर्वचनसंयुताम् ॥

कवेर्नामगुणोपेतां वस्तुपक्षेपरूपिकाम् ॥

लघुवर्णपदोपेतां [illegible] अलङ्कृताम् ॥

३ दैः (ग) ख. क. ख. ग.

अन्तर्यवनिकासंस्थः [illegible] ततः ।

[illegible] नान्दीं कृत्वा [illegible] ॥

पुनः प्रविश्य रङ्गं तु कुर्वीत प्रस्तावनां ततः ॥) ख.

४ दनन्तर (ग) ख. ग.

प्रयुज्य विधिनैवं तु पूर्वरङ्गं प्रयोगतः । क.

५ इतः पूर्वं क.

अत्र खपुस्तके कोष्ठके श्लोकोऽयमधिकः —

उद्घात्यकादि कर्तव्यं काव्योपक्षेपणान्मयम् ।

~~ये, यो / ख. ग.~~ ०ग० क

~~ख / भ (ग) (ख) क.~~

६ कस्तत्र: (ग) क. ग. क. ख.

७ प्रयोजयेत्स (१) (ग. ५)

६५

१ इतोऽनन्तरं
क.ख.
अत्र ग पुस्तके विशेषः —
सूत्रधारः किं कथयतां सम्यङ् नाट्यवेदविधिं प्रति

-४. टि०
इत आरभ्य पूर्वभाग समाप्तिं यावत् ४० श्लोका
एकस्मिन्नेव हस्तलेखे उपलभ्यते।
बडोदातः प्रकाशिते संस्करणेऽपि त एव
कोष्ठक संवलिता विराजन्ते।
ग. पुस्तके ~~अपि नोपलभ्यन्ते~~ च पञ्चमाध्याय परिशिष्टे
उपलभ्यते —
क. पुस्तकेऽपि कोष्ठके एव -

३ क.
°ता (ग.) ।
६ विहितं । क.ग.

५
°ता । क.ग.

५६

क.
१ समागमिता । ख.
२ श्रेता (ग.१) ३ गूडे
क.ग.

६

अण्डुं । ग
४ अण्डुं क. ख.

५ प्रभोगेऽमिन् । ख.

क.ख.
६ एवमुत्थापनी हगः१ ।

अण्डुं । ग.
८ अण्डुं क. ख. ।

क.
चादो । ख.

यश्चेमं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं[१] संप्रयोजयेत्।
प्राप्नोत्यपचयं घोरं तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥ १७३ ॥
न तथाग्निः प्रदहति प्रभञ्जनसमीरितः।
यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात् ॥ १७४ ॥
इत्येवावन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्यौड्रमागधैः।
कर्त्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु द्विप्रमाणविनिर्मितः ॥ १७५ ॥
एष वः कथितो विप्राः पूर्वरङ्गाश्रितो विधिः।
पुनश्चित्रे तथा मिश्रे शुद्धे चैव ब्रवीम्यहम् ॥ १७६ ॥
यथा योज्या ध्रुवाः पञ्च तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः।
उत्थापनी तथा कार्या परिवर्तास्तथा भवेत् ॥ १७७ ॥
अपकृष्टा सिता चैव विक्षिप्ता चैव पञ्चमी।
एवं पञ्च ध्रुवा ज्ञेया उपोहनसमन्विताः ॥ १७८ ॥
कर्त्तव्यास्तु प्रयत्नेन पूर्वरङ्गप्रयोक्तृभिः।
अतः परं प्रवक्ष्यामि उपोहनविधिक्रियाम् ॥ १७९ ॥
उत्थापनस्याष्टकलं परिवर्तस्य षट्कलम्।
अपकृष्टं पुनः कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्युतम् ॥ १८० ॥
ध्रुवायामड्डिकायां च चतुष्कलमथापि वा।
क्षिप्तायां चैव विज्ञेयं कलात्रयसमन्वितम् ॥ १८१ ॥
एवं ह्युपोहनानां तु प्रमाणं समुदाहृतम्।
गुरुलाघवसंयुक्तं कलातालसमन्वितम् ॥ १८२ ॥
पूर्वरङ्गे सदा ज्ञेयं चित्रमार्गे ह्युपोहनम्।
चित्रे चैत्राः कला ज्ञेया मिश्रे वार्तिकमाश्रिताः ॥ १८३ ॥
शुद्धे दक्षिणमार्गेण प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः।
चतस्रो गीतयः कार्या मागधी ह्यर्धमागधी ॥ १८४ ॥
संभाविता तथा चैव पृथुला च प्रकीर्तिता।
मागधी अथ कर्त्तव्या अथवा त्वर्धमागधी ॥ १८५ ॥

---

१ ०त्यान्ध्र—ख | २ अतः परमध्यायसमाप्ति यावत् ग्रन्थः खपुस्तके न लभ्यते।

पूर्वरङ्गे भवेच्चित्रे चित्रमार्गे च मागधी ।
यथा मिश्रस्तु योक्तव्यः पूर्वरङ्गो भवेदिह ।। १८६ ।।
मिश्रे संभाविता कार्या तदा वार्तिकमाश्रिता ।
शुद्धे च पृथुला कार्या दक्षिणं मार्गमाश्रिता ।। १८७ ।।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुरुलाघवतः क्रियाम् ।
उपोहनक्रियायां तु यथा योज्यं प्रयोक्तृभिः ।। १८८ ।।
दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते झण्डं सदा बुधैः ।
मध्ये लघ्वक्षराणि स्युः षोडशैव तु नित्यशः ।। १८९ ।।
एवं ह्युपोहनं कृत्वा तथा वस्तु समाचरेत् ।
उत्थापन्यां प्रयोगोऽस्ति कलाकालसमन्वितः ।। १९० ।।
अक्षराणां कलायास्तु गुरुलाघवमेव च ।
पूर्वं तु कथितं यस्मात् तस्मान्नाभिहितं पुनः ।। १९१ ।।
यथा—देवं विभुं त्रिभुवनाधिपतिं ।
कैलासपर्वतगुहाभिरतम् ।।
शैलेन्द्रराजतनयादयितं ।
मूर्ध्ना नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकम् ।। १९२ ।।
एवमुक्त्वा परीकार्या पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ।
अतोऽन्यत् परिवर्ताया लक्षणं संविधीयते ।। १९३ ।।
अस्यास्तूपोहनं कार्यं षट्कलं परिसंख्यया ।
आदौ दिग्लेत्रिरुक्तिस्तु अन्ते झण्डं सदा भवेत् ।। १९४ ।।
मध्ये लघ्वक्षराण्येव द्वादशैव प्रयोजयेत् ।
वस्तुनोऽत्र प्रवक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् ।। १९५ ।।
द्वौ पादौ च चतुर्थं च अष्टमं दशमं तथा ।
चतुर्दशं पञ्चदशं पादे गुर्वक्षराणि तु ।। १९६ ।।
सा ध्रुवा परिवर्ताख्या त्रिलया त्रियतिस्तथा ।
परिवर्तास्तु चत्वारः पाणयस्त्रय एव च ।। १९७ ।।
चतुर्भिः सन्निपातैस्तु द्वात्रिंशत्कलिकान्विताः ।
पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यः परिवर्तः प्रयोक्तृभिः ।। १९८ ।।

क. ख. (ग.) [1] वरं वृषभकेतुं।

~~अनुष्ठ~~ प्रथा क. | ख।

[2] प्रथर्तु | क. ख

[3] प्रथि | ख, ~~छ~~, भिर्नि | क.

क. ख. (ग) [4] सं०।

ग. षड्‌ | [5] षड्‌ | क. ख

[6] कार्यमनों | क. ग.

[7] प्रवरं प्रणाम सततम क.
प्रवरं प्रणमत सततम ख.
प्रवरं प्रमथ गणपतिं ग.

~~ख (ग) प्रवरं | प्रमथ गणपतिं~~
~~ख. प्रणमत सततम~~ | ग

क. ख (ग) [8] उमया सहितं भुजगवलयितं | [9] सहितम् | क.

[10] विशिप्तका | ख.

सा
पर्
चतु
पूर्वरङ्ग

यथा—चन्द्रार्धभूषणजटं परं वृषकेतनं।
कैलासपर्वतनिवासं सुरवरिष्ठम्॥
शैलराजतनयाप्रियं प्रमथनाथं।
मूर्ध्ना नतोऽस्मि त्रिपुरान्तकं परमयोगिनम्॥ १९९॥
अपकृष्टामिदानीं तु कथ्यमानां निबोधत।
अस्यास्तूपोहनं कार्यं कलाभिः पञ्चाभिर्युतम्॥ २००॥
दिग्ले दिग्ले पुनश्चायं झण्डुमस्य प्रयोजयेत्।
अष्टावेव तु कार्याणि मध्ये लघ्वक्षराणि तु॥ २०१॥
तृतीयश्चैव षष्ठं तु नवमैकादशे तथा।
पादे पञ्चदशं चैव षोडशं च भवेद् गुरु॥ २०२॥
अष्टषष्ठगुणैः पादैरपकृष्टांविधिं बुधाः।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च पाणिभिस्त्रिभिरेव च॥ २०३॥
यथा—वरदं सहगणं त्रिपुरान्तकरं वृषभकेतुं।
गजचर्मपटं विषमेक्षणं त्रिभुवननाथम्॥
भुजङ्गाभरणं जगतां महितं भुवनयोनिं।
प्रणतोऽस्मि भवन्तमुमापतिमसितकण्ठम्॥ २०४॥
तृतीयं चैव षष्ठं च गुरु पादत्रयोदशम्।
चतुर्गणसमायुक्ता सा कार्या त्वड्डिका ध्रुवा॥ २०५॥
तत्राप्युपोहनं कार्यं चतुष्कलसमन्वितम्।
अड्डितायाः प्रयोगज्ञैरन्ते झण्डविभूषितम्॥ २०६॥
दिग्ले दिग्ले ततश्चैव कार्यं मानं सदा बुधैः।
चत्वार्येव तु कार्याणि मध्यलघ्वक्षराणि तु॥ २०७॥
यथा—वरदं वरदं प्रणम संततं
गजचर्मपटं मुनिजनसहितम्॥
भुजगवलयितं
प्रणतोऽस्मि शिवं त्रिभुवनमहितम्॥ २०८॥
प्रयोज्या ह्यड्डिता त्वेवं पूर्वरङ्गे यथार्थतः।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विक्षिप्तायास्तु लक्षणम्॥ २०९॥

तृतीयं चैव षष्ठं च नवमं दशमं तथा ।
गुर्वक्षराणि पादे तु यस्यां विक्षिप्तका तु सा ॥ २१० ॥
दिग्लैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्ताः पादास्तस्य भवन्ति हि ।
त्रिकलं चापि निर्दिष्टं उपोहनमतः परम् ॥ २११ ॥
दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते झण्डं प्रयोक्तृभिः ।
लघ्वक्षरैर्विहीनं तु विक्षिप्तोपोहनं भवेत् ॥ २१२ ॥

यथा-त्रिपुरान्तकरं बहुलीलं ।
उमासहितं बहुरूपम् ॥
भुजगाभरणं त्रिपुरान्तकं ।
प्रणमामि सदा परमीशम् ॥ २१३ ॥

एवं सर्वा ध्रुवा कार्या युग्मौजकृतगीतिका ।
आचार्यबुद्ध्या कर्तव्या पूर्वरङ्गे यथाविधि ॥ २१४ ॥
एवं वः कथितः सम्यक् पूर्वरङ्गस्त्रिधा मया ।
किमन्यत् संप्रवक्ष्यामि यद्वाभीष्टं द्विजोत्तमाः ॥ २१५ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रङ्गविधानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठाध्यायप्रारम्भः

पूर्वरङ्गविधिं श्रुत्वा पुनराहुर्महत्तमाः ।
मुनयो भरतं सर्वे पञ्च प्रश्नान् ब्रवीहि नः ॥ १ ॥
ये रसा इति पठ्यन्ते नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।
रसत्वं केन वा तेषां एतदाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥
भावाश्चैव हि ये प्रोक्ता किं वा ते भावयन्ति हि ।
संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्त्वतः ॥ ३ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं रसभावविकल्पनम् ॥ ४ ॥

---

१ श्लोकद्वयमिदं कपुस्तके नास्ति ।

पृ० १ से ६८ तक
तथा — ६८ पत्र
संशोधन के लिए
आया — छपने के लिये.
२४/२/७० को.

१ ०मत्प / ख·
क·

२ भावानां / क·

~~(ग) किमुत / ज्ञानानामवै ग~~
~~गन्तुं किं पुनरन्येषां ॥ क· ख~~

४ गन्तुं किं पुनरन्येषां क·ख·, गन्तुं किमुत सर्वेषां ग·।

५ ज्ञानानाम° क·ख·ग·।

६ इतः पूर्वं क पुस्तके / विशेषो ~~...~~ कोष्ठके

[अन्नारस्तथा विद्या माण्डूपः ...ति सर्वशः।
अमोऽशविधो लोक प्रोदिष्टो नाट्यसंग्रहः ॥]

७ साऽनुमनाख्या (नु पठित) ख·

८ °दर्शिनी क·ख·ग·

९ °कः / क·ग·

१० (क·ग·) तत्प्रकाशते

अहं च कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः।
संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं च यथाक्रमम् ॥ ५ ॥
न शक्यमिह नाट्यस्य गन्तुमन्तं कथञ्चन।
कस्मात् बहुत्वाद् ज्ञानानां शिल्पानां चाप्यनन्ततः ॥ ६ ॥
एकस्यापि न वै शक्यमन्तं ज्ञानार्णवस्य तु।
गन्तुं पुनः किं सर्वेषां भावानामर्थतत्त्वतः ॥ ७ ॥
किन्त्वल्पसूत्रगूढार्थमनुमानप्रसाधकम्।
नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभावादिसङ्ग्रहम् ॥ ८ ॥
विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः।
निबन्धो यः समासेन सङ्ग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥
रसा भावा ह्यभिनया धर्मिवृत्तिप्रवृत्तयः।
सिद्धिःस्वरास्तथातोद्यं गानं रङ्गं च सङ्ग्रहः ॥ १० ॥
अल्पाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते बुधैः।
सूत्रतः सा तु विज्ञेया कारिकाऽर्थप्रयोगिनी ॥ ११ ॥
नानानामाश्रयोत्पन्नं निघण्टुं निगमान्वितम्।
धात्वर्थहेतुसंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥ १२ ॥
स्थापितोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकम्।
धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तद्विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
संग्रहो यो मया प्रोक्तः समासेन द्विजोत्तमाः।
विस्तरं तस्य वक्ष्यामि सनिरुक्तं सकारिकम् ॥ १४ ॥
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ १५ ॥
एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना।
पुनश्च भावान् वक्ष्यामि स्थायिसञ्चारिसत्त्वजान् ॥ १६ ॥
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥

---

१ ग्रन्थार्थ-ख ग। २ ०द्यो-क। ३ ०र्मी वृ०-ख। ग
४ सिद्धिः—ख-ग। ५ रङ्गस्य-ख। ६ ०दार्शि०-ख ग

सञ्चारिभावाः

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ १८ ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ १९ ॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिरथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ २० ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ २१ ॥

अष्टौ सात्त्विकाः भावाः

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ २२ ॥

चतुर्विधाऽभिनयः

आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
चत्वारोऽभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसंश्रयाः ॥ २३ ॥

द्विविधो धर्मी

लोकधर्मी नाट्यधर्मी धर्मी तु द्विविधः स्मृतः ।

चतुर्विधा वृत्तिः

भारती सात्त्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ॥ २४ ॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।

नाट्य चतुर्विधा प्रवृत्तयः

अवन्ती दाक्षिणात्या च तथा चैवोड्रमागधी ॥ २५ ॥
पाञ्चाली मध्यमा चैव ज्ञेया नाट्यप्रवृत्तयः ।

द्विविधा सिद्धिः

दैविकी मानुषी चैव सिद्धिः स्याद्द्विविधैव च ॥ २६ ॥

द्विविधा स्वराः

शारीरा वैणवाश्चैव सप्त षड्जादयः स्वराः ।

चतुर्विधमातोद्यम्

ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च ॥ २७ ॥
चतुर्विधं च विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ।
ततं तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ॥ २८ ॥
घनस्तु तालो विज्ञेयः सुषिरो वंश एव च ।

पञ्चविधं गानम्

प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथापरम् ॥ २९ ॥
गानं पञ्चविधं ज्ञेयं ध्रुवायोगसमन्वितम् ।

त्रिविधो रङ्गः

चतुरस्रो विकृष्टश्च रङ्गस्त्र्यस्रश्च कीर्तितः ॥ ३० ॥

---

१ वि०-ख । २ सङ्गो-ख । ३ येषु नाट्यं प्रतिष्ठितम्-ख । ४ वाऽऽन्ध्र(ध?)-ख, नाऽन्न-प । ५ ०वेशिक०-क, प्रादिक०-ख ।

एवमेषोऽल्पसूत्रार्थो[1] व्यादिष्टो नाट्यसङ्ग्रहः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूत्रग्रन्थविकल्पनम् ॥ ३१ ॥

तत्र रसानेव तावदादावभिधास्यामः[2] । न हि रसादृते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते ।[3] विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः । को वा दृष्टान्त इति चेत्—उच्यते यथानानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः, तथा नानाभावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः । यथा[3] गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनैरोषधीभिश्च षड्[4] रसा निर्वर्त्यन्ते, एवं नानाभावोपहिता अपि स्थायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्ति । ऋषय ऊचुः । रस इति कः पदार्थः ? अत्रोच्यते । आस्वाद्यत्वात् । कथमास्वाद्यो रसः ? अत्रोच्यते[5] । यथाहि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसानास्वादयन्ति सुमनसः पुरुषा हर्षादींश्चाप्यधिगच्छन्ति तथा नाना भावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षकाः[6] । तस्मात् नाट्यरसाः इति व्याख्याताः ।

अत्रानुवंश्यौ श्लोकौ भवतः ।

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम् ।
आस्वादयन्ति भुञ्जाना भुक्तं भुक्तविदो जनाः ॥ ३२ ॥
भावाभिनयसंयुक्तान्[7] स्थायिभावांस्ततो बुधाः ।
आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः ॥ ३३ ॥

अत्राह । किं रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरुताहो भावेभ्यो रसानामिति ? अत्र केषाञ्चिन्मतं परस्परसम्बन्धादेषामभिनिर्वृत्तिरिति । तन्न । कस्मात् ? दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिरिति न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति ।

तत्र श्लोकाः ।
नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

---

१ निर्दि०—ख । २ ०व्याख्यामः—ख । ३ इदं वाक्यं खपुस्तके न दृश्यते । ४ षाडवादयो—ख ग । ५ ०गा०—ख । ६ किमिति । चेत्—कग । ७ भ—ख । ८ इत आरभ्य ऊर्ध्वाङ्कितवृत्तिशब्दं यावत् ग्रन्थः कपुस्तके नोपलभ्यते । ९ ०द्ध०—ख ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३४ ॥
नानाद्रव्यैर्बहुविधैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा ।
एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥ ३५ ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥ ३६ ॥
व्यञ्जनौषधिसंयोगाद्यथा न स्वादुता भवेत् ।
एवं भावा रसाश्चैव भावयन्ति परस्परम् ॥ ३७ ॥
यथा बीजाद् भवेद् वृक्षो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा ।
तथा मूलं रसाः सर्वे तेषु भावा व्यवस्थिताः ॥ ३८ ॥

तदेषां रसानामुत्पत्तिवर्णदैवतनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः । तेषामुत्पत्तिहेतवश्चत्वारो रसाः।तद्यथा-शृङ्गारो रौद्रो वीरो बीभत्स इति

अत्र ।

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।
वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥ ३९ ॥
शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्य इति संज्ञितः ।
रौद्रस्यापि तु च यत् कर्म स ज्ञेयो करुणो रसः ॥ ४० ॥
वीरस्यापि च यत् कर्म सोऽद्भुतः परिकीर्तितः ।
बीभत्सदर्शनं यच्च भवेत् स तु भयानकः ॥ ४१ ॥

अथ वर्णाः ।

श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।
कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ४२ ॥
गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चापि भयानकः ।
नीलवर्णस्तु बीभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥ ४३ ॥

अथ दैवतानि ।

शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः ।
रौद्रो रुद्राधिदेवश्च करुणो यमदैवतः ॥ ४४ ॥

---

१ एष श्लोकः खपुस्तके नास्ति ।
२ एष श्लोकः कपुस्तके नोपलभ्यते ।

१ संयोगो यथान्नं । २ तां । ३ नयेत् । क. ख. ग.

४ तन्नो । क.

वा

नि / क / ख. ग.

१ रसानामनुक्रमिष्याम इति क.

२ ध्रुवप्रकृतिः ख.

३ विबोध / ख. ग.

४ आत्ममोहमरणा / ख.

बीभत्सस्य महाकालः कालदेवो भयानकः।
वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवतः॥ ४५॥

एवमेतेषामुत्पत्तिवर्णदैवतान्यभिव्याख्यातानि। इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिसंयुक्तानां लक्षणदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः। स्थायिभावांश्च रसत्वमुपनेष्यामः।

तत्र शृङ्गारो नाम रतिस्थायिभावप्रभव उज्वलवेषात्मकः। यथा यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यं दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारेणानुमीयते। यस्तावदुज्वलवेषः स शृङ्गारवानित्युच्यते। यथा च गोत्रकुलाचारोत्पन्नान्याप्तोपदेशसिद्धानि पुंसां नामानि तथैवैषां रसानां भावानां च नाट्याश्रितानां चार्थनामाचारोत्पन्नान्याप्तोपदेशसिद्धानि नामानि भवन्ति। तदेवमेव गुर्वाचारसिद्धो हृद्योज्वलवेषात्मकः शृङ्गारो रसः। स च स्त्रीपुंसहेतुक उत्तमयुवतिप्रकृतिः। तस्य द्वे अधिष्ठाने सम्भोगो विप्रलम्भश्च। तत्र सम्भोगस्तावत् ऋतुमाल्यानुलेपनालङ्कारेष्टजनविषयवरभवनोपभोगोपवनगमनानुभवनश्रवणदर्शनक्रीडालीलादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य नयनचातुर्यभ्रूविक्षेपकटाक्षसञ्चारललितमधुराङ्गहारवाक्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। व्यभिचारिणस्त्रासालस्यौग्र्यजुगुप्सावर्जम्। विप्रलम्भकृतस्तु निर्वेदग्लानिशङ्कासूयाश्रमचिन्तौत्सुक्यनिद्रासुप्तस्वप्नविव्वोकव्याध्युन्मादापस्मारजाड्यमरणादिभिरनुभावैरभिनेतव्यः। अत्राह—यद्येवं रतिप्रभवः शृङ्गारः कथमस्य करुणाश्रयिणो भावा भवन्ति? अत्रोच्यते—पूर्वमेवाभिहितं सम्भोगविप्रलम्भकृतः शृङ्गार इति। वैशिकशास्त्रैश्च दशावस्थोऽभिहितः। ताश्चावस्थाः सामान्याभिनये वक्ष्यामः।

करुणस्तु शापक्लेशविनिपातनेष्टजनविप्रयोगविभवनाशवधबन्धनसमुत्थो निरपेक्षभाव औत्सुक्यचिन्तासमुत्थः। सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः। एवमन्यः करुणः अन्यश्च विप्रलम्भः। एवमेष सर्वभावसंयुक्तः शृङ्गारो भवति।

---

१ रसानामनुक्रमिस्याम इति-ख। २ ०णोपमीयते-ख।

अपि च

सुखप्रायेष्टसम्पन्न ऋतुमाल्यादिसेवकः ।
पुरुषः प्रमदायुक्तः शृङ्गार इति संज्ञितः ॥ ४६ ॥

अपि चात्र सूत्रानुबद्धे आर्ये भवतः

ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।
उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥ ४७ ॥
नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च ।
मधुरैश्चाङ्गविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ४८ ॥

हास्य-रसः

अथ हास्यो नाम हासस्थायिभावात्मकः । स च विकृतवेषालङ्कार-धार्ष्ट्यलौल्यकलहासत्प्रलापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्यौष्ठदंशननासाकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चास्य आलस्यावहित्थातन्द्रानिद्रास्वप्नप्रबोधासूयादयः । द्विविधश्चायं आत्मस्थः परस्थश्च । यदा स्वयं हसति तदात्मस्थः । यदापरं हासयति तदा परस्थः ।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः ।

विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च ।
विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥ ४९ ॥
विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैर्विकृतवेषैश्च ।
हासयति जनं यस्मात् तस्माद् ज्ञेयो रसो हास्यः ॥ ५० ॥
स्त्रीनीचप्रकृतावेषभूयिष्ठं दृश्यते रसः ।
षड् भेदाश्चास्य विज्ञेयास्तांश्च वक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ५१ ॥
स्मितमथ हसितं विहसितमुपहसितञ्चापहसितमतिहसितम् ।
द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्यमाधमप्रकृतौ ॥ ५२ ॥
स्मितहसिते ज्येष्ठानां मध्यानां विहसितोपहसिते च ।
अधमानामपहसितं तथातिहसितं च विज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

---

१ कुहका०-ख । २ विकारैः०-ख ।

१ कुहका क.ख.ग.

२ क ख पुस्तकयो ईशन. नास्ति।

३ ०रञ्जु.विकारैः/ ख.ग.

४ चापि/क.(ख.ग.)

१ °क° / क. ख. ग.

२ °क° / क. ख. ग.

३ °त° / ख.

४ निर्विकल्प / क.

५ °श्रु° / क. ख.

६ °श्रु° / क. ख.

यतः स्वप्रकाशो ... / क.

८ त° / क. ख. ग.

अत्र श्लोकाः

ईषद्विहसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ ५४ ॥
उत्फुल्लाननेत्रैस्तु गण्डैर्विहसितैरथ ।
किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥ ५५ ॥

अथ मध्यानाम्

आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत् सस्वरं मधुरं तथा ।
कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥ ५६ ॥
उत्फुल्लनासिकं यच्च जिह्मदृष्टिनिरीक्षणम् ।
निकुञ्चितांसकशिरस्तच्चोपहासितं भवेत् ॥ ५७ ॥

अधमानाम्

अस्थानहसितं यत्र सास्रनेत्रं तथैव च ।
उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् ॥ ५८ ॥
संरब्धसास्रनेत्रं च विक्रुष्टस्वरमुद्धतम् ।
करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥ ५९ ॥
हासस्थानानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके ।
उत्तमाधममध्यानामेवं तानि प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
एवमात्मसमुत्थं च तथा परसमुत्थितम् ।
द्विविधस्त्रिप्रकृतिकः षडभेदोऽथ रसः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथ करुणो नाम शोकस्थायिभावप्रभवः । स च शापक्लेशविनिपातेष्टजनविप्रयोगविभवनाशवधबन्धविद्रवोपघातव्यसनसंयोगादिभिर्विभावैः समुपजायते । अस्य चाश्रुपातनपरिदेवनमुखशोषणवैवर्ण्यस्रस्तगात्रतानिश्वासस्मृतिविलोपादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदग्लानिचिन्तौत्सुक्यावेगमोहश्रमभयविषाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारत्रासालस्यमरणस्तम्भवेपथुवैवर्ण्याश्रुस्वरभेदादयः ।

१ अत्रेयमार्या खपुस्तके दृश्यते—
इत्येष स्वसमुत्थस्तथा परसमुत्थितश्च विज्ञेयः ।
द्विविधस्त्रिप्रकृतिगतस्त्र्यवस्थभावो रसो हास्यः । २ स्पर्शन-ख ।

अत्रार्ये भवतः ।

इष्टवधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रयाद्वापि ।
एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम संभवति ॥ ६२ ॥

इत्वसन(वि)रुदितैर्मोहोद्गमैश्च परिदेवितैर्विलपितैश्च ।
अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिघातैश्च ॥ ६३ ॥

अथ रौद्रो नाम क्रोधस्थायिभावात्मकः । रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रभवः सङ्ग्रामहेतुकः । स च क्रोधधर्षणाधिक्षेपावमानानृतवचनवाक्पारुष्यद्रोहमात्सर्यादिभिर्विभावैः समुपजायते । तस्य च ताडनपाटनपीडनच्छेदनभेदनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातसंप्रहाररुधिराकर्षणाद्यानि कार्याणि । पुनश्च रक्तनयनस्वेदभ्रुकुटीकरदन्तौष्ठपीडनगण्डस्फुरणहस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चास्य सम्मोहोत्साहवेगामर्षचपलतौग्र्यस्वेदवेपथुरोमाञ्चगद्गदादयः । अत्राह-यदभिहितं राक्षसादीनां रौद्रो रसः किमन्येषां नास्तीत्युच्यते । अस्त्यन्येषामपि रौद्रः । किन्त्वधिकारोऽत्र गृह्यते । ते हि स्वभावत एव रौद्रा बहुबाहवो बहुमुखाः प्रोद्धूतविकीर्णपिङ्गलशिरोजा रक्तोद्वृत्तविलोचना भीमासितरूपिणश्चैव । यच्च किञ्चित्समारम्भान्ते स्वभावचेष्टितं वागङ्गादिकं वा तत्सर्वं रौद्रमेवेति । तेषां चानुगामिनो ये पुरुषास्तेषामपि संप्रहारकृतो रौद्ररसोऽनुमन्तव्यः । अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

शस्त्रप्रहारघातनविकृतच्छेदनविदारणैश्चैव ।
संग्रामसंभ्रमोत्थैरेभिः संजायते रौद्रः ॥ ६४ ॥

नानाप्रहरणसंकुलशिरःकबन्धभुजकर्त्तनैश्चैव ।
एभिश्चार्थविशेषैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ६५ ॥

---

१ ०वा०—ख ।
२ सस्वन हृदितै०—क । ३ ०हाग०—ख । ४ चालन—क ।
५ शृङ्गारश्च तैः प्रसभं सेव्यते इत्यत्रैतावदधिकं ख पुस्तके दृश्यते ।
६ युद्ध—ख । ७ पा०—ख । ८ ०माद्यै०—ख । ९ मोक्षैः—ख ।

१ स्खन तदितै० क.ग।

२ था। व— / ०क

०ग
०—

३ भावाभ्यास्य कं. ख.ग.

४ ०द्भ० ग

५ ०मनो० ख.

६ युद्ध० क.ख.ग.

मो— ग— ७ मोक्षै: क.ख.ग.

१ बल | क. ख. ग.

२ आचार्य रामचन्द्रजी के | क. ख. प्रचल:

३ गयैः | क. ख. ग.

४ गमन | क. ख.
स्मरण | ग

~~जड़ता | ख~~
~~चापल | (ग)~~
जड़ता | क.

५ अतोऽनन्तरं
'जड़ता' क. ख पुस्तकयो
चापल ग पुस्तके वर्तते।

इति रौद्ररसो दृष्टो रौद्रवागङ्गचेष्टितः ।
शस्त्रप्रहारभूयिष्ठ उग्रकर्मक्रियात्मकः ॥ ६६ ॥

वीररसः

अथ वीरो नाम उत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः । स च असंमोहाध्यवसायनयाविनयबहुलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्थैर्यशौर्यधैर्यत्यागवैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । सञ्चारिभावाश्चास्य धृतिमतिगर्ववेगौग्र्यामर्षस्मृतिरोमाञ्चादयः ।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः ।

उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयान्मोहात् ।
विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम सम्भवति ॥ ६७ ॥
स्मृतिधैर्यवीर्यशौर्योत्साहपराक्रमप्रभावैश्च ।
वाक्यैश्चाक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यगभिनेयः ॥ ६८ ॥

भयानकरसः

अथ भयानको नाम भयस्थायिभावात्मकः । स च विकृतरवसत्त्वदर्शनशिवोलूकत्रासोद्वेगशून्यागारारण्यप्रवेशमरणस्वजनवधबन्धनदर्शनश्रुतिकथादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेपितकरचरणनयनचलनपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिभावाश्चास्य स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चवेपथुस्वरभेदवैवर्ण्यशङ्कामोहदैन्यावेगचापलत्रासापस्मारमरणादयः ।

अत्रानुवंश्या आर्या भवन्ति ।

विकृतरवसत्त्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात् ।
गुरुनृपयोरपराधात् कृतकश्च भयानको ज्ञेयः ॥ ६९ ॥
गात्रमुखदृष्टिभेदैरूरुस्तम्भाभिवीक्षणोद्वेगैः ।
सन्नमुखशोषहृदयस्पन्दनरोमोद्गमैश्च भयम् ॥ ७० ॥
एतत् स्वभावजं स्यात् सत्त्वसमुत्थं तथैव कर्तव्यम् ।
पुनरेभिरेव भावैः कृतकं मृदुचेष्टितैश्च कार्यम् ॥ ७१ ॥
करचरणवेपथुस्तम्भगात्रहृदयप्रकम्पेन ।
शुष्कौष्ठतालुकण्ठैर्भयानको नित्यमभिनेयः ॥ ७२ ॥

---

१ साध्व(?) ख । २ मुहु(?)वे० — ख । ३ भयम् — क ।

बीभत्स-रस:

अथ बीभत्सो नाम जुगुप्सास्थायिभावात्मकः । स चा-हृद्याप्रियावेक्षानिष्टश्रवणदर्शनपरिकीर्तनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य सर्वाङ्गहारमुखनेत्रविघूर्णनं हृल्लेखनिष्ठीवनोद्वेजनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिभावाश्चास्यापस्मारवेगमोहव्याधिमरणादयः ।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः ।

अनभिहितदर्शनेन च रसगन्धस्पर्शशब्ददोषैश्च ।
उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सरसः समुद्भवति ॥ ७३ ॥
मुखनेत्रविघूर्णननयननासाप्रच्छादनावनमितास्यैः ।
अव्यक्तपादपतनैः सम्यगभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ७४ ॥

अद्भुत रस:

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मकः । स च दिव्य-दर्शनेप्सितमनोरथावाप्त्युत्तमवनदेवकुलाभिगमनासंभाव्यमानमाहेन्द्रजा-लसाधनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरो-माञ्चाश्रुस्वेदहर्षसाधुवादप्रदानबन्धहाहाकारकरचरणाङ्गुलिभ्रमणादिभिरनु-भावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिभावाश्चास्य अश्रुस्तम्भस्वे-दगद्गदरोमाञ्चावेगसंभ्रमजडताप्रलयादयः ।

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः ।

यस्त्वतिशयार्थयुक्तं वाक्यं शीलं च कर्म रूपं च ।
एभिस्त्वर्थविशेषै रसोऽद्भुतो नाम विज्ञेयः ॥ ७५ ॥
स्पर्शग्रहोत्कहसनैर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च ।
वेपथुगद्गदवचनैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥ ७६ ॥

शृङ्गार के भेद

शृङ्गारं त्रिविधं विद्यात् वाङ्नेपथ्यक्रियात्मकम् ।
अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च हास्यरौद्रौ त्रिधा स्मृतौ ॥ ७७ ॥

---

१ मत-ख । २ झाङ्कार (?)-ख । ३ चेला०-ख । ४ शिल्पं-ख ।
५ तत् सर्वमद्भुतरसे विभावरूपं हि विज्ञेयम-ख ।
६ भ्रू-क ।

[1] चोक्षा (ग)॰ चोण्णा (क) चोक्षा ग.
संक्षं [3] विकूणनोल्लोचनक, (ख. ग.
[2] संहार,

[4] ॰मत॰ क.

[5] विकूणनया।

[6] भवन (ग.) [7] ॰सभा वि (ख. ग. [8] ॰ये (क.
[9] प्रबन्धं (क.
[1]

[10] स्पर्श्यहो (क.
त्सुक॰ (ख. ग.
[11] नै॰ (क.

१ मेव हि। क.ख.ग.

२ श्रोमग:। क.
३ द्वितीयक! क.

४ इतः पूर्वं

क
~~अथ~~ (वेजालेऽ)शान्त रसस्यापि विश्लेषणमपि तत्र —

[अथ शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः। स तु तत्त्वज्ञान
वैराग्याशयशुद्ध्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते। तस्य यमनियमाध्यात्मध्यान
धारणोपासनसर्वभूतदयालिङ्गग्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।
व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदस्मृतिधृतिसर्वाश्रमशौचस्तम्भरोमाञ्चादयः।
अत्रार्याः श्लोकाश्च भवन्ति —

मोक्षाध्यात्मसमुत्थस्तत्त्वज्ञानार्थहेतुसंयुक्तः।
नैःश्रेयसोपदिष्टः शान्तरसो नाम सम्भवति॥
बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियसंरोधाध्यात्मसंस्थितोपेतः।
सर्वप्राणिसुखहितः शान्तरसो नाम विज्ञेयः॥
न यत्र दुःखं न सुखं न द्वेषो नापि मत्सरः।
समः सर्वेषु भूतेषु स शान्तः प्रथितो रसः॥
भावा विकारा रत्याद्याः शान्तस्तु प्रकृतिर्मतः।
विकारः प्रकृतेर्जातः पुनस्तत्रैव लीयते।
स्वं स्वं निमित्तमासाद्य शान्ताद्भावः प्रवर्तते॥
पुनर्निमित्तापाये च शान्त एवोपलीयते।
एवं नव रसा दृष्टा नाट्यज्ञैर्लक्षणान्विताः॥]

५ ... किं भवन्तीति भावा। ख. क

४ इति कथो भावलक्षणं ... भावितं ... क।(ग)

वैरा।(ग)

धर्मोपघातजश्चैव तथा त्वपचयोद्भवः।
तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ७८ ॥
दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च।
रसं[1] वीरमपि प्राहुस्तज्ज्ञास्त्रिविधसम्मतम् ॥ ७९ ॥
व्याजाच्चैवापराधाच्च वित्रासितकमेव च।
पुनर्भयानकं चापि विद्यात् त्रिविधमेव च ॥ ८० ॥
बीभत्सः क्षोभजः शुद्ध उद्वेगी स्यात्तृतीयकः।
विष्ठाकृमिभिरुद्वेगी क्षोभजो रुधिरादिजः ॥ ८१ ॥
दिव्यश्चानन्दजश्चैव द्विधा ख्यातोऽद्भुतो रसः।
दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षादानन्दजः स्मृतः ॥ ८२ ॥
एवमेते रसा ज्ञेयास्त्वष्टौ लक्षणलक्षिताः।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भावानामपि लक्षणम् ॥ ८३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रसविकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः।

अथ सप्तमाध्यायः।

भावानिदानीं वक्ष्यामः।

अत्राह—भावा इति कस्मात्? किं भावयन्तीति भावाः? उच्यते—वागङ्गसत्त्वोपेतान् काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः। भाव इति कारणसाधनं यथा भावितो वासितः कृत इत्यर्थान्तरम्। लोकेऽपि सिद्धं अहो ह्यन्योन्यगन्धेन रसेन वा सर्वमेव भावितम्। अपि च व्याप्त्यर्थं श्लोकाश्चात्र भवन्ति।

विभावेनाहृतो योऽर्थस्त्वनुभावेन गम्यते।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संज्ञितः ॥ १ ॥
वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥ २ ॥

---

१ योग—क। २ प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि—ख। ३ द्वितीयकः—ख।
४ विष्ठाकृमिति (?) रुद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः ख।
५ भवन्ती०—क। ६ ०नोद्धृ०—ख। ७ सान्त्वनो०—ख।

नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३ ॥

विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो विज्ञानार्थः । विभावः कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्यायाः ।

विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इति विभावः । यथा विभावितं विज्ञातमित्यर्थान्तरम् ।

अत्र श्लोकः ।

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रिताः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ ४ ॥

अथानुभाव इति कस्मादुच्यते । यदयमनुभावयति नानार्थाभिनिष्पन्नो वागङ्गसत्त्वैः कृतोभिनय इति

अत्र श्लोकः ।

वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते ।
[1]वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥ ५ ॥

[2]एतेषां विभावानुभावसंयुक्तानां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः । तत्र विभावानुभावौ लोकप्रसिद्धावेव । लोकस्वभावोपगतत्वाच्चैषां लक्षणं नोच्यते । अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थञ्च । भवति चात्र श्लोकः ।

लोकस्वभावसंसिद्धा लोकयात्रानुयायिनः ।
अनुभावविभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनयैर्बुधैः ॥ ६ ॥

तत्राष्टौ भावाः स्थायिनः, त्रयस्त्रिंशत् व्यभिचारिणः, अष्टौ सात्त्विका इति भेदाः । एवमेते काव्यरसाभिव्यक्तिहेतव एकोनपञ्चाशत् भावाः प्रत्यवगन्तव्याः । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते । भवति चात्र श्लोकः ।

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥ ७ ॥

अत्राह—[2]यदान्योन्यार्थसंश्रितैर्विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशत्—भावैः सामान्यगुणयोगेनाभिनिष्पद्यन्ते रसाः, कथमिदानीमेते

विभाव:

अनुभाव:

१ शाब्दाङ्गो ॥ कं ख । २ इतः पूर्वं ख पुस्तकेऽधिकमत्र - एवं ते विभावानुभावसंयुक्ता भावा इति व्याख्याताः। अतो ह्येषां भावानां सिद्धिर्भवति। तस्मादेषां —

— भावभेदाः

३ यदि काव्यार्थ ॥ कं ख । संश्रितैः०

१ शरीरा: क॰ ।
२ तन्मानाद्‌ प्रत्यज्ञा॰ क॰

३ अत:परं
'निदर्शनं तु' क पुस्तके
विशेष: ।

४ भोजननर [illegible] क॰ ।

५ हासप्रतिपादकोऽयं सन्दर्भ: क पुस्तके
न दृश्यते ।

स्थायिनोऽष्टौ भावा रसत्वमाप्नुवन्तीत्युच्यते ? एवमेतदिति। कस्मात् ? यथाहि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरसमानाः समानप्रत्यया अपि पुरुषाः कुलशीलविद्याकर्मशिल्पविचक्षणत्वयुक्ता राजत्वमाप्नुवन्ति तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति। तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपास्रिता भवन्तीत्याश्रयत्वात् स्वामिभूताश्च स्थायिनो भावाः। तद्वत् स्थायिनि वपुषि गुणीभूता अन्ये भावाः। तान् गुणवत्तयाऽऽश्रयन्ते परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः। को दृष्टान्त इति ? यथा नरेन्द्रो बहुजनपरिवारोऽपि सन् स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषः। बहुषु गच्छत्सु कश्चित् क्वचित् पृच्छति कोयमिति। स च तमाह राजेत्येव। तथा विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायी भावो रसनाम लभते नरेन्द्रवत्।

भवति चात्र श्लोकः।

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः।
एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह॥ ८॥

लक्षणं खलु पूर्वमभिहितमेतेषां रससंज्ञकानाम्। इदानीं तु भावसामान्यलक्षणमभिधास्यामः। तत्रादौ स्थायिभावान् व्याख्यास्यामः। तत्र रतिर्नाम आमोदात्मको भावः. ऋतुमाल्यानुलेपनाभरणप्रियजनपरभवनानुभवनाप्रातिकूल्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते। तामभिनयेत् स्मितवचनमधुरवचनभ्रूक्षेपकटाक्षादिभिरनुभावैः। भवति चात्र श्लोकः।

इष्टार्थविषयप्राप्त्या रतिरित्युपजायते।
सौम्यत्वादभिनेयाऽसौ वाङ्माधुर्याङ्गचेष्टितैः॥ ९॥

अथ हासो नाम परचेष्टानुकरणासंबन्धप्रलापपौरोभाग्यसौख्यादिभिरनुभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेत पूर्वोक्तैर्हसितादिभिः। भवति चात्र श्लोकः।

परचेष्टानुकरणाद्धासः समुपजायते।
स्मितहासातिहसितैरभिनेयः स पण्डितैः॥ १०॥

शोको नाम इष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धनदुःखानुभवनादि-

~~१ हास्यप्रतिपादकोऽयं सन्दर्भः ख पुस्तके न दृश्यते।~~

भिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्याश्रुपातविलपितपरिदेवितवैवर्ण्यस्वरभेदस्रस्तगात्रताभूमिपाताक्रन्दितविचेष्टितदीर्घनिश्वसितजडतोन्मादमोहमरणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। रुदितमत्र त्रिविधम्। आनन्दजमार्तिजमीर्ष्यासमुत्थं चेति।

तत्रार्याः

[1]हर्षोत्फुल्लकपोलं सानुस्मरणं च वागनिभृतास्रम्।
[2]रोमाञ्चाञ्चितगण्डं रोदनमानन्दजं भवति ॥ ११ ॥
पर्याप्तविमुक्तास्रं सस्वनमस्वस्थगात्रगतिचेष्टम्।
भूमिनिपातितचेष्टितविलपितमित्यार्तिजं भवति ॥ १२ ॥
प्रस्फुरितौष्ठकपोलं साशिरःकम्पं तथा सनिश्वासम्।
भ्रुकुटीकटाक्षकुटिलं स्त्रीणामीर्ष्याकृतं भवति ॥ १३ ॥
कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः।
वीररसान्तरचारी कार्यः कृतको भवेच्छोकः ॥ १४ ॥
भवति श्लोकः।
स्त्रीनीचप्रकृतिः ह्येष शोको व्यसनसंभवः।
धैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां रुदितेन च ॥ १५ ॥

क्रोधो नाम आधर्षणाक्रुष्टकलहविवादप्रातिकूल्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेत् उत्फुल्लनासापुटोद्धतनयनसन्दष्टौष्ठपुटगण्डस्फुरणादिभिरनुभावैः।

अत्रार्या भवन्ति।

भ्रुकुटिकुटिलोत्कटमुखसन्दष्टौष्ठः स्पृशन् करेण करम्।
[3]स्पृष्टभुजाशिरवक्षाः शत्रोर्विनियन्त्रणं कुप्येत् ॥ १६ ॥
किञ्चिदवाङ्मुखदृष्टिः किञ्चित्स्वेदापमार्जनपरश्च।
अव्यक्तोल्वणचेष्टो गुरोर्विनियन्त्रणं रुष्येत् ॥ १७ ॥
अल्पतरप्रविचारो विकिरन्नश्रूण्यपाङ्गविक्षेपैः।
सभ्रुकुटीस्फुरदौष्ठः प्रणयाभिगतां प्रियां रुष्येत् ॥ १८ ॥

---

१ सनिःस्वानम्—ख।
२ श्लोकोऽयं खपुस्तके नोपलभ्यते। ३ व्योपगताश्रयं-ख।

१ इतः प्रभृति

~~अत्र~~ खं पुस्तके श्लोकोऽयमधिकः कोष्ठके ——

[आनन्देऽप्यार्तिकृतं त्रिविधं रुदितं तदा बुधैर्ज्ञेयम् ।
तस्य त्वभिनययोगान्विभावगतितः प्रवक्ष्यामि ॥]

२ गात्राभिहितमानन्दसमुद्भवं ? क ।

३- श्लोकोऽयं क·ख·ग· पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

४ अस्य निकृष्ट नाला॰ ख॰ । ५ इतोऽनन्तरं
श्लोकोऽयं क·ख· ग पुस्तकेष्वाधिकः वर्तते —

रिपुजो गुरुजश्चैव प्रणयिप्रभवस्तथा ।
भृत्यज कलकश्चेति क्रोधः पञ्चविधः स्मृतः ॥

६ धृष्ट ग· ।

७ क्रुद्धः स्वयं प्रेक्षी क॰ ख॰ ।

१ वीर क.।

२ इतोऽनन्तरं
'शौर्य' इति क पुस्तके
विशेषः।

३ इतोऽनन्तरं 'स्त्री' इति विशेषः
पाठः क·ख·ग
पुस्तकेषूपलभ्यते। स्त्री। ~~(ग) ख.~~

४- इति शब्दः नास्ति
क·ख·ग पुस्तकेषु। ५ आणम् क·(ख·)।

६ सत्व = क·(ख·)।

यः परिजने तु रोषस्तर्जननिर्भर्त्सनाक्षिविस्तारैः ।
विप्रेक्षणैश्च विविधैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ १९ ॥
कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः ।
उभयरसान्तरचारी कार्यः कृतको भवेद्रोषः ॥ २० ॥

उत्साहो नाम उत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिधैर्यशौर्यत्यागादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य धैर्यत्यागारम्भवैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकः ।

असम्मोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनयात्मकः ।
उत्साहस्त्वभिनेयोऽसावप्रमादाक्रियादिभिः ॥ २१ ॥

भयं नाम नीचप्रकृतिकं गुरुराजापराधशून्यागाराटवीपर्यटनपर्वतदर्शनानिर्भर्त्सनदुर्दिननिशान्धकारोलूकनक्तञ्चाराराववश्रवणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेपितकरचरणहृदयकम्पनस्तम्भमुखशोषणजिह्वापरिलेहस्वेदवेपथुपरित्राणान्वेषणधावनोत्क्रुष्टादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकाः

गुरुराजापराधेन रौद्राणाञ्चापि दर्शनात् ।
श्रवणादपि घोराणां भयं मोहेन जायते ॥ २२ ॥
गात्रादिकम्पवित्रासैः वक्त्रशोषणसम्भ्रमैः ।
विष्फारितेक्षणैः कार्यमभिनयः क्रियागुणैः ॥ २३ ॥
तत्र वित्रासनोद्भूतं भयमुत्पद्यते नृणाम् ।
स्रस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्च व्यभिनेयस्तु नर्तकैः ॥ २४ ॥

अत्रार्या

करचरणहृदयकम्पैः स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषैः ।
स्रस्तसुविषण्णगात्रैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ २५ ॥

---

१ ०राभेत्यः क्रूरताराहितः-ख । २ ०र्दानैर्व्यंचो०-क ।
३ ०सौविप्रमोदोथितादिभिः-क ।
४ श्लोकत्रयमेतत् खपुस्तके नोपलभ्यते ।

जुगुप्सा नाम स्त्रीनीचप्रकृतिका । या चाहृद्यश्रवणदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याः सर्वाङ्गसङ्कोचननिष्ठीवनमुखविघूर्णनहृल्लेखादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

भवत्यत्रापि श्लोकः

नासाप्रच्छादनेनापि गात्रसङ्कोचनेन च ।
उद्वेजनैश्च हृल्लेखैर्जुगुप्सामपि निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

विस्मयो नाम मायेन्द्रजालमानुषकर्मातिशयविचित्रवपुस्तच्छिल्पातिशयाद्यैर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणभ्रूविक्षेपणरोमहर्षस्वेदसाधुवादादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकः

कर्मातिशयनिर्वृत्तो विस्मयो हर्षसम्भवः ।
सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यो हर्षाश्रुप्रलयादिभिः ॥ २७ ॥

एवमेते स्थायिभावाः प्रत्यवगन्तव्याः ।

व्यभिचारिण इदानीं वक्ष्यामः अत्राह । व्यभिचारिण इति कस्मादुच्यन्ते ? वि अभि इत्येतावुपसर्गौ । चर गतौ धातुः । धात्वर्थवागङ्गसत्वोपेतान् विविधमभिमुखेन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य इदं नक्षत्रममुं वासरं नयतीति । न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते । किं तु लोकप्रसिद्धमेतत् । यथायं सूर्यो नक्षत्रमिदं वा नयतीति एवमेते व्यभिचारिण इत्यवगन्तव्याः । प्रति व्यभिचारिणस्त इमे एवं गृहीतास्त्रयस्त्रिंशद्भावाः । तान् वर्णयिष्यामः ।

अत्र निर्वेदो नाम दारिद्र्योपगमाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । स्त्रीनीचप्रकृतीनां तमभिनयेत् रुदितविनिश्वसितोच्छ्वसितप्रतारणादिभिरनुभावैः ।

भवति चात्र श्लोकः ।

दारिद्र्येष्टनियोगैश्च निर्वेदो नाम जायते ।

~~१ उत्तमेनावरैः साध्यः प्रहर्षपुलकादिभिः ख ।~~

[1] सा (~~ग~~) ख. ग. [2] प्रीकीर्तनादि क।
[3] विकूणन ~~(ग) ख~~ क. ख. ग.

विद्याचित्र ख. । [4] चित्रपुस्तशिल्पविद्यायादिभिर्विभावैः क।

व्यभिचारिण:

~~ग~~ [5] क. पुस्तके अत्ययेन पाठः ग पुस्तके च 'प्रति' इत्यस्याभावः।
[6] तत्र क. । [7] दारिद्र्यव्याप्य, क।

१ दीन (क.) ख. ग.

रि/ ख

संप्रधारणनिःश्वासैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥ २८ ॥

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः।

इष्टजनविप्रयोगाद् दारिद्र्याद् व्याधितस्तथा दुःखात्।
परवृद्धिं वा दृष्ट्वा निर्वेदो नाम संभवति ॥ २९ ॥
वाष्पपरिप्लुतनयनः पुनश्च निःश्वासदीर्घमुखनेत्रः।
योगीव ध्यानपरो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥ ३० ॥

ग्लानिर्नाम वान्तविरिक्तव्याधितपोनियमोपवासमनस्तापातिपानमद्यसेवातिव्यायामाध्वगमनक्षुत्पिपासानिद्राच्छेदादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते। तस्याः क्षामवाक्यनयनकपोलमन्दपदोपरामानुत्साहतनुगात्रवैवर्ण्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्रार्ये भवतः

वातविरिक्तव्याधिषु तपसा जरसा च जायते ग्लानिः।
कार्श्येन साभिनेया मन्दक्रमणानुकम्पेन ॥ ३१ ॥
गदितैः क्षामक्षामैर्नेत्रविकारैश्च दीनसञ्चारैः।
श्लथभावाच्चाङ्गानां मुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥ ३२ ॥

शङ्का नाम चौर्याद्यभिग्रहणनृपापराधपापकर्मकरणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते सन्देहात्मिका स्त्रीनीचानाम्। सा च मुहुर्मुहुरवलोकनावकुण्ठितमुखशोषणजिह्वापरिलेहनमुखवैवर्ण्यवेपनशुष्कौष्ठकण्ठावसादादिभिरनुभावैरभिनीयते।

अत्र श्लोकः

चौर्यादिजनिता शङ्का प्रायः कार्या भयानके।
प्रियव्यलीकजनिता तथा शृङ्गारिणी मता ॥ ३३ ॥

तत्राकारसंवरणमपि केचिदिच्छन्ति। तच्च कुशलैरुपाधिभिरिङ्गितैश्चोपलक्ष्यम्।

अत्रार्ये भवतः।

द्विविधा शङ्का कार्या ह्यात्मसमुत्था च परसमुत्था च।
या तत्रात्मसमुत्था सा ज्ञेया दृष्टिचेष्टाभिः ॥ ३४ ॥

---

१ पुनः पुनः श्वास—ख। २ ०न्त—ख। ३ ०द्गन—ख।

किंचित्प्रवेपिताङ्गो मुहुर्मुहुर्वीक्षते च पार्श्वानि ।
गुरुसज्जमानजिह्वः श्लथास्यः शङ्कितः पुरुषः ॥ ३५ ॥

असूया नाम नानापराधद्वेषपरैश्वर्यसौभाग्यलीलाविद्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्याश्च परिषदि दोषप्रख्यापनं गुणोपघातनाचक्षुःप्रदानाधोमुखभ्रुकुटिक्रियावज्ञानकुत्सनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्ये भवतः

परसौभाग्येश्वरतामेधालीलासमुच्छ्रयं दृष्ट्वा ।
उत्पद्यते ह्यसूया कृतापराधो भवेद्यश्च ॥ ३६ ॥
भ्रुकुटिकुटिलोत्कटमुखसेर्ष्याक्रोधपरिवृत्तवक्त्राद्यैः ।
गुणनाशनविद्वेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ३७ ॥

अथ मदो नाम मद्योपयोगादुत्पद्यते। स च त्रिविधः पञ्चविधभावश्च ।

अत्रार्या भवन्ति ।

त्रिविधस्तु मदः कार्यस्तरुणो मध्यस्तथावकृष्टश्च ।
करणं पञ्चविधं स्यात् तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ३८ ॥
कश्चिन् मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तथा हसति कश्चित् ।
परुषवचनाभिधायी कश्चित् कश्चित् तथा स्वपिति ॥ ३९ ॥
उत्तमसत्त्वः शेते हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः।
परुषवचनाभिधायी रोदित्यपि चाधमप्रकृतिः ॥ ४० ॥
स्मितवचनमधुररागो धृष्टतनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः ।
सुकुमाराविद्धगतिस्तरुणमदस्तूत्तमप्रकृतिः ॥ ४१ ॥
स्खलिताघूर्णितनयनः स्रस्तव्याकुलितबाहुविक्षेपः ।
कुटिलव्याविद्धगतिर्मध्यमदो मध्यमः प्रकृतिः ॥ ४२ ॥
नष्टस्मृतिर्हतगतिश्छार्दितहिक्काकफैः सुबीभत्सः ।
गुरुसज्जमानजिह्वो निष्ठीवति चाधमप्रकृतिः ॥ ४३ ॥
रङ्गे पिबतः कार्या मदवृद्धिर्नाट्ययोगमासाद्य ।
कार्यो मदक्षयो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात् ॥ ४४ ॥

---

१ श्यामा० — ख।
२ इत आरभ्य प्रथमार्यापर्यन्तो ग्रन्थः कपुस्तके न लभ्यते।

तपोन्मुखो (ग.घ.) [1]वचोन्मुखो ख. क.

[2] श्यामास्य (ग.) श्यामास्य: ख. क. ग.

~~मेधा (ग.) ख.~~ [3] अतोऽनन्तरं 'मेधा' इति विशेष: क. ख. ग. पुस्तकेषु।

[4] तेष्वां (ग.) ख. ग.।

[5] वदन (ग.) क. [6] हृत्य (क.)।

१ उत्क्रम्यापि । क॰, ख॰ ग॰।

२ नास्ति क॰ख॰ पुस्तकयोः। ~~ग॰~~ ख॰

३ विकूणन। क॰ ख॰।

४ अत्यर्थेन क॰ पुस्तके।

५ क॰ख॰ग॰ पुस्तकेषु 'सम्भ्रमन' इत्यस्याभावः। ~~ख॰ ग॰~~

६ भ्रंशोत्थ। क॰ ख॰ ग॰।

७ ऐश्वर्यभ्रंशोत्थ द्रव्य। क॰

सन्त्रासाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः ।
उद्यम्यापि हि कार्यो मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः ॥ ४५ ॥
एभिर्भावविशेषैः मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति ।
अभ्युदयसुखैर्वाक्यैस्तथैव शोकः क्षयं याति ॥ ४६ ॥

श्रमो नाम अध्वगतिव्यायामसेवादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य गात्रसंवाहननिःश्वसितमुखविघूर्णनजृम्भणाङ्गमर्दनमन्दपादोत्क्षेपणनयनविघूर्णनसीत्कारादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या ।

अध्वगतिव्यायामैर्नरस्य सञ्जायते श्रमो नाम ।
निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ४७ ॥

आलस्यं नाम स्वभावखेदव्याधिसौहित्यगर्भादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते स्त्रीनीचानाम् । तदभिनयेत् सर्वकर्मप्रद्वेषशयनासनतन्द्रानिद्रासेवनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या

आलस्यं त्वभिनेयं खेदव्याधिस्वभावजं वापि ।
आहारवर्जितानामारम्भाणामनारम्भात् ॥ ४८ ॥

दैन्यं नाम दौर्गत्यमनःसंतापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याधृतिशिरोरोगगात्रस्तम्भमनःस्तम्भमृजापरिवर्णनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः

अत्रार्या

चिन्तौत्सुक्यसमुत्थाद् दुःखाद्वा दीनता भवेत् पुंसाम् ।
सर्वमृजापरिहारैर्विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य ॥ ४९ ॥

चिन्ता नाम ऐश्वर्यभ्रष्टेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेत् निश्वसितोच्छ्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनतनुकार्श्यादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये भवतः ।

ऐश्वर्येष्टद्रव्यापहारजनिता बहुप्रकारा तु ।
हृदयौत्सुक्योपगता चिन्ता तु नृणां समुद्भवति ॥ ५० ॥

---

१ वक्रोत्यापि हि—ख। २ इयमार्या कपुस्तके नास्ति। ३ चिन्तौ०—ख। ४ समुत्था—क।

सोच्छ्वासैर्निश्वसितैः सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया ।
अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरधृत्या च ॥ ५१ ॥

मोहो नाम दैवोपघातव्यसनव्याधिभयावेगपूर्ववैरस्मरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य निश्चेष्टिताङ्गभ्रमणपतनघूर्णनदर्शनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकः ।

अस्थाने तस्करान् दृष्ट्वा त्रासनैर्वा पृथग्विधैः ।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते ॥ ५२ ॥

अत्र आर्या

व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरसंस्मरणजो भवति मोहः ।
सर्वेन्द्रियसम्मोहादस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ५३ ॥

स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणं स्वास्थ्यजघन्यरात्रिनिद्राच्छेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेत् शिरःकम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमनप्रहर्षादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकार्ये भवतः ।

सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितम् ।
विस्मृतं च यथावृत्तं स्मरेद् यः स्मृतिमानसौ ॥ ५४ ॥
स्वास्थ्याभ्याससमुत्था श्रुतिदर्शनसंभवा स्मृतिनिपुणैः ।
शिरउद्वाहनकम्पैर्भ्रूविक्षेपैः साभिनेतव्या ॥ ५५ ॥

धृतिर्नाम शौर्यविज्ञानश्रुतिविभवशौचाचारगुरुभक्त्यधिकार्थलाभविविधक्रीडादिभिविभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेत् प्राप्तानां विषयाणामुपभोगात् अप्राप्तातीतोपहतविनष्टानामनुशोचनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये

विज्ञानशौचविभवश्रुतिशक्तिसमुद्भवा धृतिः सद्भिः ।
भयशोकविषादाद्यै रहिता तु सदा प्रयोक्तव्या ॥ ५६ ॥
प्राप्तानामुपभोगः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम् ।
अप्राप्ते नहि शोको यस्यां हि भवेद् धृतिः सा तु ॥ ५७ ॥

व्रीडा नाम अकार्यकरणात्मिका गुरुव्यतिक्रमणविज्ञानप्रतिज्ञाना

१ इतोऽनन्तरं

इति
'स्वार्थं' क पुस्तकेऽस्ति।

०ग. ख. क. 'प्रहणादि' इत्यस्याभावः क. ख. ग. पुस्तकेषु।

२ अतोऽनन्तरं

इति
'यथावृत्तम्' क. पुस्तकेऽस्ति।

४ चिरविस्मृतं स्मरति यः स्मृतिमानिति वेदितव्योऽसौ। क.।

प्राप्ये

०|ग.का

निर्वहणकृतप्रत्यादिष्टपश्चात्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तां निगूढवदनाधोमुखचिन्तनोर्वीलेखनवस्त्राङ्गुलीयकसंस्पर्शनखनिकृन्तनादिभिरनुभावैरभिनयेत्।

अत्रार्ये भवतः।

किञ्चिदकार्यं कुर्वन् यो हि नरो दृश्यते शुचिभिरन्यैः।
पश्चात्तापेन युतो व्रीडित इति वेदितव्योऽसौ ॥ ५८ ॥
लज्जानिगूढवदनो भूमिं विलिखन् नखैश्च विनिकृन्तन्।
वस्त्राङ्गुलीयकानां संस्पर्शं व्रीडितः कुर्यात् ॥ ५९ ॥

चपलता नाम रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्याप्रतिकूलादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्याश्च वाक्पारुष्यादिभर्त्सनसम्प्रहारवधबन्धताडनज्ञापनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

अत्रार्या

अविमृश्य तु यः कार्यं पुरुषो बधबन्धनादिकं समारभते।
अविनिश्चितकारित्वात् स तु खलु चपलो बुधैर्ज्ञेयः ॥६०॥

हर्षो नाम मनोरथलाभेप्सितार्थेष्टजनसमागममनःपरितोषदेवगुरुराजभर्तृप्रसादनभोजनाच्छादनधनलाभोपभोगादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेन्नयनवदनप्रसादप्रियभाषणालिङ्गनकण्टकितास्रस्वेदोद्गमनललितताडनादिभिरनुभावैः।

अत्रार्ये भवतः

प्राप्ते[1] वाप्राप्ये वा लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वापि।
हृदयमनोरथलाभे हर्षः संजायते पुंसाम् ॥ ६१ ॥
नयनवदनप्रसादप्रियभाषालिङ्गनैश्च रोमाञ्चैः।
ललितैश्चाङ्गविहारैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥ ६२ ॥

आवेगो नाम उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरोद्भ्रमणाप्रियाप्रियश्रवणव्यसनाभिघातादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तत्रोत्पातकृतो नाम विद्युदुल्कानिर्घातप्रतपनचन्द्रसूर्योपरागकेतुदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तमभिनयेत् सर्वाङ्गस्रस्तविषण्णवैमनस्यमुखवैवर्ण्यविस्मयादिभिः। वातकृतं पुन-

१ इयमार्या खपुस्तके नास्ति।

रवगुण्ठनाक्षिमर्दनवस्त्रसंगूहनत्त्वरितगमनादिभिरनुभावैः । वर्षाकृतं नाम सर्वाङ्गसंपिण्डनप्रधावनच्छत्राश्रयणादिभिः । अग्निकृतं तु धूमाकुलनेत्रसङ्कुचनाङ्गसंवेगविधूननातिक्रान्तपादादिभिः । कुञ्जरोद्भ्रमणकृतमपि त्वरितापसर्पणचपलगमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनाविस्मयादिभिः । प्रियश्रवणकृतं तु अभ्युत्थानालिङ्गनवस्त्राभरणप्रोद्यताश्रुपुलकादिभिः । अप्रियश्रवणकृतं भूमिपतनपरिदोवितविषपरिवार्तिक्रपरिधावितविलापरुदितादिभिः । व्यसनाभिघातकृतं तु सहसापक्रमणशस्त्रवर्मधारणगजतुरगरथारोहणसम्प्रहरणादिभिरभिनयेत् ।

इत्येषोऽष्टविधो ज्ञेय आवेगः संभ्रमात्मकः ।
स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां चापसर्पणात् ॥ ६३ ॥

अत्रार्ये भवतः

अप्रियनिवेदनादिश्रवणादवधारितवचनस्य ।
शस्त्रक्षेपत्रासादावेगो नाम सम्भवति ॥ ६४ ॥
अप्रियनिवेदनाद्यो विषादभावाश्रयो ऽनुभावोऽस्य ।
सहसा निदर्शनं चेत् प्रहरणपरिघट्टनं कार्यम् ॥ ६५ ॥

जडता नाम सर्वकार्याप्रतिपत्तिः इष्टानिष्टश्रवणदर्शनव्याध्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेत् कथनाभाषणतूष्णींभावाप्रतिभनिमेषनिरीक्षणपरवशत्वादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या

इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् ।
तूष्णीकः परवशगः स भवति जडसंज्ञकः पुरुषः ॥ ६६ ॥

गर्वो नाम ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलधनलाभादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्यविज्ञाधर्षणानुत्तरदानसंभाषणांसावलोकनविभ्रमापहसनवाक्पारुष्यगुर्वतिक्रमाणाधिक्षेपादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या

विद्यायौवनरूपादैश्वर्यादथ धनागमाद्वापि ।
गर्वः खलु नीचानां दृष्ट्यङ्गविचारणैः कार्यः ॥ ६७ ॥

१–०सहन — क ।

~~संग्रहनो~~ | वर्षकृतं | ख०ग० १ संग्रहण क०, संग्रहन ग०।
वी | न्ना | क०ख०। २ वर्षकृतं के०ख०ग०।

~~ष्पा~~ | ग०
३ विजय | क०। ग०।

४ इतोऽननारं
'स्या' इति क पुस्तके विशेषः पाठः।

क / ~~ख. ग.~~

१ चौ० / ख. क.

वैचित्र्यो ख.; वौचित्यो ग. / ~~क.~~

३ तां (ख.)

४ गात्रप्रतिलोल क.

५ कालान्ता / क. ख.

६ स्फुरित (ग.) क. ख. ग.

विषादो नाम कार्यारम्भानिस्तरणदैवव्यापात्तिसमुत्थः । तमभिनयेत् सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यनिःश्वसितादिभिरनुभावैरुत्तममध्यानाम् । अधमानां तु परिधावनालोकनमुखशोषणसृक्परिलेहननिद्राश्वसितध्यानादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्या श्लोकश्च

कार्यानिस्तरणकृतशौर्यादिग्रहणराजदोषाद्यैः ।
दैवादिष्टो योऽर्थस्तदसंप्राप्तौ विषादः स्यात् ।। ६८ ।।
विचित्रोपायचिन्ताभ्यां कार्यमुत्तममध्ययोः ।
निद्रानिःश्वसितध्यानैरधमानां तु दर्शयेत् ।। ६९ ।।

औत्सुक्यं नाम इष्टजनवियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य दीर्घनिःश्वसिताधोमुखविचिन्तननिद्रातन्द्राशयनाभिलाषादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या ।

इष्टजनादिवियोगादौत्सुक्यं जायते ह्यनुस्मृत्या ।
चिन्तानिद्रातन्द्रागात्रगुरुत्वैरभिनयो ह्यस्य ।। ७० ।।

निद्रा नाम दौर्बल्यश्रममदालस्यचिन्तात्याहारस्वभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेत् वदनगौरवगात्रपरिलोडननेत्राविघूर्णनजृम्भणगात्रविमर्दनोच्छ्वसितनिःश्वासितसन्नगात्रताक्षिनिमीलनसम्मोहनादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये भवतः ।

आलस्याद् दौर्बल्यात् क्रमाच्छ्रमाच्चिन्तनात् स्वभावाच्च ।
रात्रौ जागरणादपि निद्रा पुरुषस्य संभवति ।। ७१ ।।
तस्या मुखगौरवगात्रैर्नयननिमीलनविघूर्णनजडत्वैः ।
जृम्भणगात्रविमर्दैरनुभावैराभिनयः प्रयोक्तव्यः ।। ७२ ।।

अपस्मारो नाम देवनागयक्षराक्षसपिशाचादीनां ग्रहणादनुस्मरणात् उच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचिकान्तारातिपातधातुवैषम्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य दुरितकम्पितनिःश्वसितधावनपतनस्वेदवदनफेनहिक्काजिह्वापरिलेहनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्ये भवतः ।

भूतपिशाचस्मरणग्रहणानुच्छिष्टशून्यगृहगमनात् ।
कालान्तरातिपातादशुचेश्च भवेद् ह्यपस्मारः ॥ ७३ ॥
सहसा भूमौ पतनं प्रकम्पनं वदनफेनमोक्षश्च ।
निःसंज्ञाभ्युत्थानं रूपाण्येतान्यपस्मारे ॥ ७४ ॥

सुप्तं नाम निद्रासमुत्थम्[1] । तदुच्छ्वसितनिःश्वसितसन्नगात्राक्षिनिमीलनसर्वेन्द्रियसम्मोहोत्स्वप्नादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या[2]

सोच्छ्वासैर्निःश्वासैर्मन्दाक्षिनिमीलनेन निश्चेष्टः ।
सर्वेन्द्रियसंमोहात् सुप्तं स्वप्नैः प्रयुञ्जीत ॥ ७५ ॥

विबोधो नाम निद्राच्छेदाहारविपरिणामदुःस्वप्नतीव्रशब्दरूपादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तं जृम्भणाक्षिमर्दनशयनमोक्षाङ्गवदनभुजावक्षेपणाङ्गुलित्रोटनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या

आहारविपरिणामाच्छब्दस्पर्शादिभिश्च सम्भूतः ।
प्रतिबोधस्त्वभिनेयो जृम्भणवलनाक्षिपरिमर्दैः ॥ ७६ ॥

अमर्षो नाम विद्यैश्वर्यधनबलाधिकैरधिक्षिप्तस्यावमानितस्य वा समुपपद्यते । तस्य शिरःकम्पनस्वेदाधोमुखविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्र श्लोकौ

आक्षिप्तानां सभामध्ये विद्यैश्वर्यबलाधिकैः ।
नृणामुत्साहसंपन्नो ह्यमर्षो नाम जायते ॥ ७७ ॥
उत्साहाध्यवसायाभ्यामधोमुखविचिन्तनैः ।
शिरःप्रकम्पस्वेदाद्यैस्तं प्रयुञ्जीत नाट्यवित् ॥ ७८ ॥

अवहित्थं नाम आकारप्रच्छादनात्मकम् । तच्च लज्जाभयापजयगौरवजैह्म्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्यान्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतैरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

---

१ कान्तरसातियम्‌तु—ख २ ०का०—क ।

इतः प्रभृतियं पङ्क्तिः क. ख. ग पुस्तकेष्वधिका वर्तते —

निद्राभिभवेन्द्रियविषयोपगमनमोहनक्षितितलशयनप्रसारणा-
नुत्कर्षणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । [ख. ग —]

३. इतः परं क. ख. ग. पुस्तकेषु श्लोकोऽयमधिकः ।

२. ०यै । [क. ख. ग ।]

निद्राभिभवेन्द्रियोपगमनमोहनैर्भवेत् सुप्तम् ।

अक्षिनिमीलोच्छ्वसनैः स्वप्नायितजल्पितैः कार्यः ॥

४. शब्दस्पर्शश्रवणादिभिः [क. ख]; स्पर्शादिभिः ग. ।

५. क. ख. पुस्तकयोरतः परं भोटनादित्यन्तं नोपलभ्यते ।

६. खण्डितः । [क. ख]

1 °मकन्द । क. ख. ग. ।

2 न्नोति । क. ख. ।

3 चौर्याभिग्रह योगा° । क. ग. ।
चौर्याभि ग्रहणवशा° । ख. ।

4 विक्रूणनै: । क. ख. ।

5 °द्धु° । क. ख. ग. ।

6 शायितो । क. ख. ग. ।

7 श्लोकोऽनन्तरं क पुस्तके ... । ग. ... कपालः इति विशेषः पाठ: ग. पुस्तके ... इति । तत्स्थाने ...

अत्र श्लोकः ।

धाष्ट्यजैह्म्यादिसंभूतमवहित्थं भयानकम् ।
तच्चागणनया कार्यं तानि चोत्तरभाषणात् ॥

अथोग्रता नाम चौर्याभिग्रहणनृपापराधासत्प्रलापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तां च वधबन्धनताडननिर्भर्त्सनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्या

चौर्यग्रहणनिरोधान्नृपापराधात्ततोग्रता भवति ।
वधबन्धताडनादिभिरनुभावैरभिनयस्तस्याः ॥ ८० ॥

मतिर्नाम नानाशास्त्रार्थचिन्तनोहापोहादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तामभिनयेच्छिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदनादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः

नानाशास्त्रविनिष्पन्ना मतिः संजायते नृणाम् ।
शिष्योपदेशार्थकृतस्तस्यास्त्वभिनयो भवेत् ॥ ८१ ॥

व्याधिर्नाम वातपित्तकफसंनिपातप्रभवः । तस्य ज्वरादयो विशेषाः । ज्वरस्तु खलु द्विविधः सशीतः सदाहश्च । सशीतस्तावत् प्रवेपितसर्वाङ्गोत्कम्पनकुञ्चितहनुचलननासाविघूर्णनमुखशोषणरोमाञ्चास्रानेकपरिदेवनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । सदाहः पुनः विक्षिप्तवस्त्रकरचरणभूम्यभिलाषानुलेपनशीताभिलाषपरिदेवितोत्क्रुष्टादिभिः । ये चान्येऽपि व्याधयः तेऽपि खलु मुखविघूर्णनगात्रस्तम्भनिःश्वसनस्तनितोत्क्रुष्टवेपनपरिदेवनादिभिरनुभावैरभिनेयाः ।

अत्र श्लोकः

सामान्यतस्तु व्याधीनां कर्तव्योऽभिनयो बुधैः ।
स्रस्ताङ्गगात्रविक्षेपै रुजा मुखविघूर्णनैः ॥ ८२ ॥

उन्मादो नाम इष्टजनवियोगविभवनाशव्यसनाभिघातवातपित्तश्लेष्मप्रकोपादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तमनिमित्तहसितरुदितोत्क्रुष्टासम्बन्धप्रलापशयनोपाविष्टोत्थितप्रधावितनृत्तगीतपाठितभस्मपांशववधूलनतृणनिर्माल्यकुचेलचीरघटशरावाभरणाधारणोपभोगैरन्यैश्चानवहितचेष्टाकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्ये भवतः

इष्टजनविभवनाशादभिघाताद्वातपित्तकफकोपात् ।
विविधात् पित्तविकारादुन्मादो नाम संभवति ॥ ८३ ॥
अनिमित्तहासितरुदितोपविष्टगतिप्रधावितोत्क्रुष्टैः ।
अन्यैश्च विकारकृतैरुन्मादं संप्रयुञ्जीत ॥ ८४ ॥

मरणं नाम व्याधिजमभिघातजं च । तत्र यदान्त्रयकृच्छूलदोषवैषम्य-गण्डपिण्डकाज्वरविषूचिकादिभिर्विभावैरुत्पद्यते तद्व्याधिप्रभवम् । अभि-घातजं तु शस्त्राहिदंशविषपानश्वापदगजतुरगरथयानपवनाविनाशप्रभ-वम् । एतयोरिदानीमभिनयविशेषं वक्ष्यामि । तत्र व्याधिजं विषण्णगात्र-मप्यायताङ्गविचेष्टितं निमीलितनयनं हिक्काश्वासोत्पतनमनपेक्षितपरिज-नमव्यक्ताक्षरकथनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्र श्लोकः

व्याधीनामेकभावो हि मरणाभिनयः स्मृतः ।
विषण्णगात्रैर्निश्चेष्टैरिन्द्रियैश्च विवर्जितः ॥ ८५ ॥

अभिघातजे तु नानाप्रकाराभिनयविशेषाः । यथा शस्त्रक्षते ता-वत् सहसाभूमिपतनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अहिदष्टे तु विषपीते वा विषवेगे यथा कार्श्यवेपथुदाहहिक्काफेनस्कन्धभङ्गजडनाम-रणानीत्यष्टौ विषवेगाः ।

अत्रानुवंश्यौ श्लोकौ भवतः

कार्श्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुं तथा ।
दाहं तृतीये हिक्कां तु चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥
फेनं तु पञ्चमे कुर्यात् षष्ठे तु स्कन्धभञ्जनम् ।
जडतां सप्तमे कुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥ ८७ ॥
श्वापदगजतुरगोद्भवपशुयानपतनजं चापि ।
शस्त्रक्षतवत् कुर्यादनपेक्षितगात्रसञ्चारम् ॥ ८८ ॥
इत्येवं मरणं ज्ञेयं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
प्रयोक्तव्यं बुधैः सम्यक् यथा वागङ्गचेष्टितैः ॥ ८९ ॥

त्रासो नाम विद्युदुल्काशनिपातनिर्घाताम्बुदरवसत्त्वदर्शनपशुरवा-

१ चित्त (ग) ख — क. ख. ग. ।

२. चेतनं (ग) क. ख. ग. ।

३ इतः पूर्वं क. ख. ग. पुस्तकेषु
अन्याया भगवंति (ग) ख. क. इति विशेषोल्लेखः ।

४ भावाङ्ग क. ख.
५ महा (ग) ग / ख ग
क. ख. ।

१ क्षेपकम्पानैः क; पक्ष्मकम्पानैः ग

सात्त्विकाः

२ निष्पत्तिः क.ख.ग.

स्नात्त्विकभेदाः

५ भेदो। ख.

दिभिर्विभावैरुत्पद्यते । संक्षिप्ताङ्गोत्कम्पनवेपथुस्तम्भरोमाञ्चगद्गदप्रलापादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्र श्लोकः

महाभैरवनादाद्यैस्त्रासः समुपजायते ।
स्रस्ताङ्गार्द्धनिमेषाद्यैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥ ९० ॥

वितर्को नाम सन्देहविमर्शप्रत्ययादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तमभिनयेत् विविधविचारितसंज्ञासंप्रहारणमन्त्रसंगूहनादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः ।

विचारणादिसंभूतः संदेहजननात्मकः ।
वितर्कस्त्वभिनेयः स्याच्छिरोभ्रूपक्षकम्पनैः ॥ ९१ ॥

एवमेते त्रयस्त्रिंशत् व्यभिचारिणो विभावादेशकालावस्थानुगतमध्यमाधमोत्तमैःस्त्रीनपुंसकैः पुरुषप्रयोगावशादुत्पाद्या इति ।

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
सात्त्विकांस्तु पुनर्भावान् व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ९२ ॥

अत्राह किमन्ये भावाः सत्त्वेन विनाभिधीयन्ते यत एते सात्त्विका इत्युच्यन्ते ? अत्रोच्यते इह सत्त्वं नाम मनःप्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वात् उत्पद्यते । मनःसमाधानाच्च सत्त्वनिर्वृत्तिर्भवति । तस्य च योऽसौ स्वभावः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चास्रवैवर्ण्यादिको न दृश्यते मनसा कर्तुमिति लोकस्वभावानुकरणत्वाच्च नान्यस्य सत्त्वमीप्सितम् । अत्राह को दृष्टान्त इति चेत्, अत्रोच्यते इह हि नाट्यधर्मःप्रवृत्तः सुखदुःखकृतो भावः तथासत्त्वविशुद्धाधिष्ठितः कार्यो यथास्वरूपो भवति । तत्र दुःखं नाम रोदनात्मकम् । तत्कथमदुःखितेन, सुखं प्रहर्षात्मकं असुखितेनाभिनेतुं शक्यते इति सत्त्वसमीप्सितमिति कृत्वा सात्त्विको नाम इति भावः । एतदेवास्य सत्त्वं यद्दुःखितेन सुखितेन वा अश्रुरोमाञ्चौ दर्शयितव्याविति व्याख्यातम् । इमे

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयः इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ ९३ ॥

तत्र

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः ।
व्यायामक्लमघर्मात् स्वेदः संपीडनाच्चैव ॥ ९४ ॥
हर्षभयरोगविस्मयविषादमदरोषसंम्भवः स्तम्भः ।
शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासम्भवः कम्पः ॥ ९५ ॥
आनन्दामर्षाभ्यां धूमाञ्जनजृम्भणभयाच्च ।
शोकानिमिषप्रेक्षणशीताद्रोगात् भवेदस्रम् ॥ ९६ ॥
शीतक्रोधभयश्रमरोगक्लमतापजं च वैवर्ण्यम् ।
स्पर्शभयशीतहर्षात् क्रोधाद्रोगाच्च रोमाञ्चः ॥ ९७ ॥
स्वरसादो भयहर्षक्रोधज्वररोगमदजनितः ।
श्रममूर्च्छामदनिद्राभिघातमोहादिभिः प्रलयः ॥ ९८ ॥
एवमेते वुधैर्ज्ञेया भावा ह्यष्टौ तु सात्त्विकाः ।
कर्म चैषां प्रवक्ष्यामि ह्यनुभावानुभावकम् ॥ ९९ ॥
व्यञ्जनग्रहणाच्चापि स्वेदापनयनेन च ।
स्वेदस्याभिनयो योज्यस्तथा वाताभिलाषतः ॥ १०० ॥
निश्चेष्टो निष्प्रकम्पश्च स्मितशून्यजडाकृतिः ।
निःसंज्ञस्तब्धगात्रश्च स्तम्भं त्वभिनयेद् बुधः ॥ १०१ ॥
वेपनात् स्फुरणात् कम्पात् वेपथुं सम्प्रयोजयेत् ।
स्वरभेदं तथा चैव भिन्नगद्गदनिस्वनैः ॥ १०२ ॥
मुहुः कण्टाकितत्वेन तथोल्लुकसनेन (?) च ।
रोमाञ्चस्त्वभिनेयोऽसौ गात्रसंस्पर्शनेन च ॥ १०३ ॥
नेत्रसंमार्जनैर्वाष्पैरश्रु त्वभिनयेद् बुधः ।
मुखवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगतः ॥ १०४ ॥
वैवर्ण्यमभिनेतव्यं प्रयत्नादङ्गसंश्रयम् ।
मेदिनीपतनाच्चापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥ १०५ ॥
एकोनपञ्चाशदिमे यथावद् भावा व्यवस्था गदिता मया वः ।
येषां च ये यत्र रसे नियोज्यास्तान् श्रोतुमर्हन्ति च विप्रमुख्याः ॥ १०६ ॥
ग्लानिः शङ्का ह्यसूया च श्रमश्चपलता तथा ।

१. °कुर्ण्०खे° ।

२. °भेदो । खे° ।

सात्विक कर्माणि

३. अतः परं चतुर्षु श्लोकेषु ख.ग.पुस्तकयोर्व्यत्ययः ।

४ इतः पूर्वं श्लोकार्द्धमिदं ख.ग.पुस्तकयोरधिकम् ।
→ निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यक्ताव्याहितादपि । ख.ग.

५ अतः परं
ख पुस्तकेऽधिकाः पञ्च श्लोकाः ॥ कोष्ठे ॥ । ते च यथा—
शङ्का व्याधिस्तथा ग्लानिरित्यादि जडता च तथा ...
चत्वारिंशत् प्रकीर्तिताः इत्यतः । अपि च—

... सर्वे भावाः ... लज्जा ... संज्ञिता ॥

[illegible]

१ गर्वोऽस्तूया । खं.ग
२ मेद ख.ग
३ स्वरभेदश्च । क.

४ इतः पूर्वं क.ख. पुस्तकयोरधिकः श्लोकः वर्तते ।

४ बहूनां = क. ख. ।

अत्र क. ख. पुस्तकयोरधिकः [दीपयन्तः प्रवर्तिनो ये पुनः स्थायिनं रसम् । तेषु सञ्चारिणो ह्येषां ते हि स्थायित्वमाप्नुवन्ति]

सुप्तं निद्रावहित्थं च शृङ्गारे वेपथुस्तथा ॥ १०७ ॥
आलस्यौग्र्यजुगुप्साभिर्भावैस्तु परिवर्जिताः ।
उद्भावयन्ति शृङ्गारं सर्वे भावाः स्वसंज्ञया ॥ १०८ ॥
ग्लानिः शङ्का ह्यसूया च श्रमश्चपलता तथा ।
सुप्तनिद्रावहित्थञ्च हास्ये भावाः प्रकीर्तिताः ॥ १०९ ॥
निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यग्लान्यस्रमेव च ।
जडता मरणं चैव व्याधिश्च करुणे रसे ॥ ११० ॥
असम्मोहस्तथोत्साहः आवेगो हर्ष एव च ।
मतिश्चैव तथोग्रत्वं हर्षे उन्माद एव च ॥ १११ ॥
रोमाञ्चः प्रतिबोधश्च क्रोधासूये धृतिस्तथा ।
गर्वश्चैव वितर्कश्च वीरे भावा भवन्ति हि ॥ ११२ ॥
गर्वोऽसूया तथोत्साह आवेगो मद एव च ।
क्रोधश्चपलता हर्षो रौद्रे तूग्रत्वमेव च ॥ ११३ ॥
स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमाञ्चो गद्गदस्तथा ।
त्रासश्च मरणं चैव वैवर्ण्यं च भयानके ॥ ११४ ॥
अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ।
मृत्युव्याधी भयं चैव भावा बीभत्ससंश्रिताः ॥ ११५ ॥
स्तम्भः स्वेदश्च मोहश्च रोमाञ्चो विस्मयस्तथा ।
आवेगो जडता हर्षो मूर्च्छा चैवाद्भुताश्रयाः ॥ ११६ ॥
ये त्वेते सात्त्विका भावा नानाभिनयसंश्रिताः ।
रसेष्वेतेषु सर्वेषु विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥ ११७ ॥
न ह्येकरसजं काव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतः ।
भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव वा ॥ ११८ ॥
सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद् बहु ।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषा सञ्चारिणो मताः ॥ ११९ ॥
विभावानुभावयुतो ह्यङ्गवस्तुसमाश्रयः ।
संचारिभिस्तु संयुक्तः स्थाय्येव तु रसो भवेत् ॥ १२० ॥
स्थायी सत्त्वातिरेकेण प्रयोक्तव्यः प्रयोक्तृभिः ।

सञ्चार्याकारमात्रेण स्थायी यस्माद् व्यवस्थितः ॥ १२१ ॥
चित्राणि न विरज्यन्ते लोके चित्रं हि दुर्लभम् ।
विमर्दो रागमायाति प्रयुक्तमपि यत्नतः ॥ १२२ ॥
नानार्थभावनिष्पन्ना स्थायिसत्त्वविचारिणः ।
पुंसानुकीर्णाः कर्त्तव्याः काव्ये सत्त्वरसाश्रये ॥ १२३ ॥
एवं रसाश्च भावाश्च व्यवस्था नाटके स्मृताः ।
य एवमेतान् जानाति स गच्छेत्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १२४ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भावव्यञ्जको नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥ १ ॥
नाट्ये कतिविधः कार्यः तज्ज्ञैरभिनयक्रमः ।
कथं वाभिनयो ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥ २ ॥
सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ।
यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ ३ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान् प्रति ॥ ४ ॥
अहं वः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
यस्मादभिनयो ह्येष विधिवत समुदाहृतः ॥ ५ ॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् वर्णयिष्यामः । अत्राह अभिनय इति कस्मात्, अत्रोच्यते अभीत्युपसर्गः णीञ् प्रापणार्थको धातुः । अस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्याच्प्रत्ययान्तस्याभिनय इत्येव रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वनुवचनेनावधार्यं भवति ।

अत्र श्लोकः

अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात्पदार्थान्नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ६ ॥
विभावयन्ति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।

१ अथ श्लोकस्य ... स्थाने — ख पुस्तके — श्लोकौ ... श्लोकौ ... इति ।

ये लोके ... नानाभिनय प्रयोजिताः ।
... ते ... नाट्यकोविदैः ॥

२ इतः प्रभृति ... श्लोकौ ... ख पुस्तके

३ पुष्पावकीर्णाः । रसा बुधैः । क. ख.

क पुस्तकेऽथ श्लोकस्त्वधिकः — ते यथा
विमर्दे ... प्रयत्नतः ।
... रसा ... प्रकृति ...
बीभत्सानां ... नानाभावक ...
... ... नानाभावसमन्वितः
सम्यक्प्रयोजितो ... प्रयोगेऽस्मिन् ...
विदित्वा हि ... लोके ... ।

४० सत्त्व रसा बुधैः क. ख.
काव्येषु हि रसाभ्रया. ग. ।

अथवा ऋतुः । क. ख.

५ अतोऽनन्तरं — श्लोकोऽयं क पुस्तकेऽधिकः —
सर्वेषां ... रूपं यस्य भवेद् ह ।
स मन्तव्यो (व्यो?) रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥

६ वर्तयिष्यामः । क. ख. ।

७ श्लोकौ । क. ख. ।

८ प्रयोगं । क. ख. ग. ।

१ °श्रौण क. ख. ।

२ परिकीर्तितः ख. ।

दृष्टः
३ ज्ञेयः क. ख. ।

४ आस्य क. ख. ग. ।

रसाश्रये क. ख. ।

६ शिरसा क. ।

७ इतोऽनन्तरं खपुस्तके विशेषः पाठः कोष्ठकेऽस्ति

[ऋजुस्थितस्य चोद्धर्वाधः क्षेपादाकम्पितं भवेत् ।
बहुशश्चालितं यच्च तत्कम्पितमिहोच्यते ॥]
ख

८ संज्ञोपलम्भप्रश्नेषु ख. ।

शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ७ ॥ अभिनयानां चातुर्विध्यम्
चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजाः ।
अनेकभेदबाहुल्यं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्धा परिकल्पितः ॥ ९ ॥
सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैस्तु सहितो मया ।
अङ्गाभिनयमेवातो गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥ अङ्गाभिनयः
त्रिविधस्त्वाङ्गिको दृष्टः शारीरो मुखजस्तथा ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥ ११ ॥
शिरोहस्तकटीवक्षःपार्श्वपादसमन्वितः । cf. Page 312
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसङ्ग्रहः ॥ १२ ॥ अभिनयस्य वस्तूनि
तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः षडङ्गानि ।
नेत्रभ्रूनासाधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥ १३ ॥
तस्य शाखा च नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च ।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ १४ ॥ शिरसः कर्माणि
आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा अङ्कुरः सूचना भवेत् ।
अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥ १५ ॥
मुखजेऽभिनये विप्रा नानाभावसमाश्रये ।
शिरसः प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥ १६ ॥
आकम्पितं कम्पितं च धूतं विधुतमेव च ।
परिवाहितोद्वाहितकमवधूतं तथाञ्चितम् ॥ १७ ॥
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम् ।
लोलितं चैव विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥ १८ ॥
शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
द्रुतं तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिरः ॥ १९ ॥
संज्ञोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा ।
निर्देशे वाहने चैव भवेदाकम्पितं शिरः ॥ २० ॥
रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञातेऽथ तर्जने ।

व्याध्यमर्षणयोश्चैव शिरः कम्पितमिष्यते ॥ २१ ॥
शिरसो रेचनं यत्तु शनैस्तद् धुतमिष्यते ।
द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं तु भवेच्छिरः ॥ २२ ॥
अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा ।
पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुतं शिरः ॥ २३ ॥
शीतग्रस्ते भयार्त्ते च त्रासिते ज्वरिते तथा ।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुतं तु भवेच्छिरः ॥ २४ ॥
पर्यायतः पार्श्वगतं शिरः स्यात् परिवाहितम् ।
सकृदुद्वाहितं चोर्ध्वमुद्वाहितमिति स्मृतम् ॥ २५ ॥
साधने विस्मये हर्षे स्थिते चामर्षिते तथा ।
विचारे विहृते चैव लीलायां परिवाहितम् ॥ २६ ॥
गर्वेच्छादर्शने चैव तथा चोर्ध्वनिरीक्षणे ।
उद्वाहितं तु कर्त्तव्यमात्मसम्भावनादिषु ॥ २७ ॥
यदधः सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
सन्देशावाहनालापसंज्ञादिषु तदिष्यते ॥ २८ ॥
किञ्चित् पार्श्वानतग्रीवं शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते सचिन्ते दुःखिते भवेत् ॥ २९ ॥
उत्क्षिप्तबाहुशिरसस्तथाञ्चिताशिरोधरः ।
निहाञ्चितं तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
गर्वे विलासे ललिते बिव्वोके किलकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते स्तम्भमाने निहाञ्चितम् ॥ ३१ ॥
परावृत्तानुकरणात् परावृत्तं शिरः स्मृतम् ।
तत् स्यान्मुखापहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु ॥ ३२ ॥
उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।

---

१ त्वरिते क ।
२ आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितं (?) च यत् ख ।
३ स्मृ० ख । ४ निहृते ख । ५ ०र्वात्म ख ।
६ अधूतं तु शिरो ज्ञेय० ख । ७ शिखरं ख ।

प्रश्नातिशयनात्मेषु ‡ ख।
१ पृच्छातिशयनात्मेषु क.,

२ पर्यायश: / क. ग. ।

३ आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्घाहितं (?) च यत् - क. ख. ।

४ पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे ‡ ख. ।

५ आधूतं तु । शीर्षं शेष. ख. ।

६ लोप / ख.

७ चिन्तायां हनुधारणे ‡ क. ख. ।

८ अन्तिप्तांसावसन्नं यत्कुञ्चित भ्रूलतं मनाक् ‡ ख. ।

९ शिखरं क. ग.

१० माने विलासे ‡ ख. ।

११ इहोच्यते ‡ ख. ।

१ भ्रमणाच्चौक्षिव ।शिरोलोलितमुच्यते। ख·

२ ०वेश क·ख·ग·।   ३ ग्रह। खे·ग·

४ इतोऽनन्तरं ख प्रतौ कोष्ठके विशेषः पाठः वर्तते।

[ऋजुस्वभावसंस्थानं प्राकृतं तु स्वभावजम्।
मृगु, लघ्वायनस्थान स्वभावजम कर्तव्य ॥]

ख—

५ तास्तु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ख·।

~~सनन्यथा ख—~~

६ सविभ्रान्तालप० क·ख·ग·

प्रांशुदिव्यास्त्रयोगेषु स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥ ३३ ॥
अधोमुखं स्थितं चापि शिरः प्राहुरधोगतम् ।
लज्जायां च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं भवेत् ॥ ३४ ॥
सर्वतो लोलनाच्चापि शिरः स्यात् परिलोलितम् ।
मूर्च्छाव्याधिमदावेगग्रहनिद्रादिषु स्मृतम् ॥ ३५ ॥
एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रिताः ।
ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३६ ॥
त्रयोदशविधं ह्येतच्छिरकर्म मयोदितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥ ३७ ॥
कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा च बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टयः ॥ ३८ ॥
स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥ ३९ ॥
शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ४० ॥
कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा ।
वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता विप्लुता तथा ॥ ४१ ॥
आकेकरा विकोशा च त्रस्ताथ मदिरा तथा ।
षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता नामतोऽभिहिता मया ॥ ४२ ॥
अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसाश्रयम् ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि यथाकर्म प्रयोगतः ॥ ४३ ॥
हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥ ४४ ॥
प्रोद्वृत्तनिष्टब्धपुटा प्रस्फुरद्वृत्ततारका ।
दृष्टिर्भयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके ॥ ४५ ॥
क्रमादाकुञ्जितपुटा विभ्रान्ताकुलतारका ।

---

१ ०वेश-ख । २ दम्भा-ख । ३ साभिमाना-ख । ४ ०तर्कोपामर्ष-ख । ५ सविभ्रान्ताल्प० ख । ग ।

हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥ ४६ ॥
पतितोर्ध्वपुटा साश्रा मन्युमन्थरतारका ।
नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥ ४७ ॥
या त्वाकुञ्चितपक्ष्माग्रा सार्श्चर्योद्वृत्ततारका ।
सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥ ४८ ॥
क्रूरा रूक्षारुणोवृत्तनिष्टब्धपुटतारका ।
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टिः रौद्रे रौद्री रसा स्मृता ॥ ४९ ॥
दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाश्रया ॥ ५० ॥
निकुञ्चितपुटापाङ्गा घूर्णोपप्लुततारका ।
संश्लिष्टस्मितपक्ष्मा च बीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥ ५१ ॥
रसजा दृष्टयो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विता ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि स्थायिभावसमाश्रयाः ॥ ५२ ॥
व्याकोशमध्या मधुरा स्मेरताराभिलाषिणी ।
सानन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धेयं रतिभावजा ॥ ५३ ॥
चला हसितगर्भा च विश्वताराऽनिमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टिः हृष्टा हासे प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥
ईषत्स्रस्तोत्तरपुटा किञ्चित्संरब्धतारका ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥ ५५ ॥
रूक्षा स्थिरोद्वृत्तपुटा निष्टब्धोद्वृत्ततारका ।
कुटिला भ्रुकुटिर्दृष्टिः क्रुद्धा क्रोधे विधीयते ॥ ५६ ॥

---

१ स्याद् दृष्टी (सा दृष्टि) स्तु-ख ।
२ प्रती०-क । ३ श्लोकोऽयं खपुस्तके नोपलभ्यते ।
४ अतः पूर्वं खपुस्तकेऽयं श्लोको दृश्यते—
नासाग्रसक्ता निमिषा तथाधोभागचारिणी ।
आकेकरपुटा चैव शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥
५ ०न्दभ्रू-ख ।
६ वला हसितसर्गं नै विशत्ताराभिलाषिणी (?)-ख ।
७ अर्ध-ख । ८ रुद्धतारा जलाविला ख ।

1 द्रुततारका/ ख॰।

०घूर्णो०/ ख॰।

2 ०स्थिर/ ख॰। 4 अत: पूर्वं ख पुस्तके 54 श्लोको दृश्यते—

[नासाग्रसक्ता निमिषा तथाधोभागचारिणी।
आकेकरस्फुटा चैव शान्तादृष्टिर्भवेदिति]

5 लक्षयिष्ये/ ख॰

6 स्थित/ ख॰

7 ०भ्रूलता/ ख॰

8 विश्वत्तारा०/ख

9 अर्ध० क॰ख॰। 10 स्फुटतारा जलाविला क॰ख॰

11 द्रुत०, ख॰ग॰। 12 ०द्रुत० ख॰ ग॰।

13 अभिधीयते/ क॰।

१ स्थिरा॰ ख॰।

२ लक्ष्यो॰ क॰ ख॰।

३ भृशमु॰ क॰ ख॰ ग॰।

४ नष्टोभय॰ ख॰; पुलकाञ्चिता

लब्धोभयपुलकाञ्चिता ग॰।

~~वर्तमानस्तबकेऽ उपलभ्यते~~।

५ म्लान॰ ख॰ ग॰।

६ क्रम॰ ख॰।

७ ॰दुन्नता क॰।

स्थितिर्गायता क॰

८ मूढा। ख

संस्थिते तारके यस्याः स्थिता विकसिता तथा।
सत्त्वमुद्गिरती हृष्टा दृष्टिरुत्साहसम्भवा ॥ ५७ ॥
विष्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ५८ ॥
संकोचितपुटन्यासा दृष्टिर्मीलिततारका।
पक्ष्मोद्देशात् समुद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥ ५९ ॥
विमलोद्धृततारा च हृष्टाभयपुटान्विता।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥ ६० ॥
स्थायिभावाश्रया ह्येता लक्षिता दृष्टयो मया।
संचारिणीनां दृष्टीनां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६१ ॥

संचारिभावजा दृष्टयः

समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना।
बाह्यार्थग्राहिणी क्षामा शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६२ ॥
प्रस्यन्दमानपक्ष्मान्ता नात्यर्थमुकुलैः पुटैः।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिर्विस्मिततारका ॥ ६३ ॥
श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६४ ॥
किञ्चिदञ्चितपक्ष्माग्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया।
त्रपाधोमुखतारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६५ ॥
ग्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी।
क्लमप्रवृष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥ ६६ ॥
किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुत्तुङ्गा किञ्चिदायता।
गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ६७ ॥
विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी।
किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥ ६८ ॥
स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्मार्धा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता।

१ व्योमा (?) ख। २ लक्ष्यो० ख।
३ भृशमु० ख। ४ व० ख। ५ ०श्चिता ख।
६ ०वस्मृता ख। ७ श्लोकद्वयमेतत् खपुस्तके नोपलभ्यते।

सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ६९ ॥
आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।
सनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥
मन्दायमानतारा या पुटैः प्रचलितैस्तथा ।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥
लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्निरीक्षिणी ।
निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥ ७० ॥
मधुराकुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपाऽथ सस्मिता ।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥ ७१ ॥
वितर्कोद्वर्तितपुटा तथैवोत्फुल्लतारका ।
अधोगतविचारा च दृष्टिरिष्टा वितर्किता ॥ ७२ ॥
अर्धव्याकोशतारा[1] च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
स्मितार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्लुलिततारका ॥ ७३ ॥
विभ्रान्ततारका[2] या तु विभ्रान्तपुटदर्शना ।
विस्तीर्णोत्फुल्लमध्या[3] च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥ ७४ ॥
पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य निष्टब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥ ७५ ॥
आकुञ्चिपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥ ७६ ॥
विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी ।
अनवस्थिततारा च विकोशा दृष्टिरुच्यते ॥ ७७ ॥
त्रासोद्वृत्तपुटा या तु त्रासोत्कम्पिततारका ।
सन्त्रासोत्फुलमध्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥ ७८ ॥
व्याघूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ७९ ॥
किञ्चिदाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थिततारका[4] ।

---

१ श्लोकद्वयमिदं कपुस्तके न दृश्यते । २ ०भ्रा ख । ३ अनवस्थिततारा च ख । ४ श्लोकद्वयमेतत् खपुस्तके नास्ति ।

१ पक्ष्मा ख· ।

२ अनवस्थिततारा च क·ख·

३ नेत्रा ख· ।

४ तथो° ख

५ किञ्चिल्लुलिततारका ।

~~1 क. अत्रके श्लोको व्याख्यानम्।~~ अत्यगेन

1 अनवस्थितस्य व्याख्या। ख.

2 सहजा। ख.।

~~शृणुत। क. स्थिता। ख.~~

2 शृणुत॰ क. ख.।

4 ॰स्थिता: क. ख.।

5 श्रमार्त। ख.

6 म्लाने। क., ग्लान्यां। ख.।

7 स्मृतौ। क.।

दृष्टिकर्मणां नामानि लक्षणानि च।

तथा चलितपक्ष्मा च दृष्टिर्मध्यमदे भवेत् ॥ ८० ॥
सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दर्शिततारका ।
अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता ॥ ८१ ॥
इत्येवं लक्षिता षट्त्रिंशद् दृष्टयो मया ।
रसजा भावजाश्चासां विनियोगं निबोधत ॥ ८२ ॥ दृष्टीनां रसादिषु विनियोगः
रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।
शृणुध्वं व्यभिचारिण्यः सञ्चारिषु यथाहिताः ॥ ८३ ॥
शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
निर्वेदे चापि मलिना वैवर्ण्ये च विधीयते ॥ ८४ ॥
श्रान्ता श्रमार्त्तौ स्वेदे च लज्जायां लज्जिता तथा ।
अपस्मारे तथा व्याधौ ग्लाने ग्लाना विधीयते ॥ ८५ ॥
शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विषादार्थे विषादिनी ।
निद्रास्वप्नसुखार्थेषु मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ८६ ॥
कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु च ।
अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः ॥ ८७ ॥
जिह्मा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
धृतौ हर्षे सललिता स्मृता तर्के च तर्किता ॥ ८८ ॥
आह्लादेष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ८९ ॥
विप्लुता चापलोन्माददुःखार्तिमरणादिषु ।
आकेकरा दुरालोके विच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥ ९० ॥
विबोधामर्षगर्वेऽन्यमतिषु स्याद्विकोशिता ।
त्रस्ता त्रासे भवेद्दृष्टिर्मदिरा च मदेष्विति ॥ ९१ ॥
षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता यथावत् प्रतिपादिताः ।
रसजानां तु दृष्टीनां भावजानां तथैव च ॥ ९२ ॥
तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।

---

१ अनवस्थितताारा च-ख । २ ललिता ललितार्थेषु-क । ३ निर्बाध-क ।

भ्रमणं वलनं पातश्चलनं सम्प्रवेशनम् ॥ ९३ ॥
निवर्तनं समुद्वृत्तं निष्क्रामः प्राकृतं तथा ।
पर्यस्तं मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥ ९४ ॥
चलनं गमनं त्र्यस्रं पातनं स्रस्तता तथा ।
चलनं कम्पनं ज्ञेयं प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥ ९५ ॥
विवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्वृत्तं समुन्नतिः ।
निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः प्राकृतं तु स्वभावजम् ॥ ९६ ॥
तथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
भ्रमणं चलनोद्वृत्ते निष्क्रामो वीररौद्रयोः ॥ ९७ ॥
निष्क्रामणं संवलनं कर्तव्यं तु भयानके ।
हास्यवीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥ ९८ ॥
पातनं करुणे कार्यं निष्क्रामणमथाद्भुते ।
प्राकृतं शेषभावेषु शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥ ९९ ॥
स्वभावसिद्धमेवैतत् कर्म लोकक्रियाश्रयम् ।
एवं सर्वेषु भावेषु ताराकर्म नियोजयेत् ॥ १०० ॥
तथा तत्रैव वक्ष्यामः प्रकारं दर्शनस्य तु ।
समं साच्यनुवृत्ते तु आलोकितविलोकिते ॥ १०१ ॥
प्रलोकितोल्लोकिते चावलोकितमेव च ।
समतारं च सौम्यं च यद् दृष्टं तत् समं स्मृतम् ॥ १०२ ॥
पक्ष्मान्तर्गततारं च त्र्यस्रं साचिकृतं तु तत् ।
रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्फुटम् ॥ १०३ ॥
सहसा दर्शनं यत् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।
विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वाभ्यां तु प्रलोकितम् ॥ १०४ ॥
ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यधः ।
इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ॥ १०५ ॥
ताराकृतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधत ।
उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ॥ १०६ ॥

~~१ त्र्यस्रं (त्र्यस्ता ?) ख~~

१ वृत्तं ग।
२ इतोऽनन्तरं
३ पुटानाम्० क.ख.
४ वलनं ख.ग.।
५ ख पुस्तके कोष्ठके विशेषः पाठः —
[एतानि नवकर्माणि ताराकर्म द्विजोत्तमाः।
शृणुध्वं लक्षणं तावत् सांप्रतं प्रीतितः स्फुटम्॥]

५ अथैषां क.ख.

६ संचलनं क.ख.।

७ ताराकर्माणि क.ख.।

८ स्वाचीकृतं क.ख.ग.।
९ निर्वर्णना क.ख.ग.।

1 सवितार्डितम्‌ ख. ग.।

2 विवर्तितं कार्यं क. ख.।

3 वर्णाश्च अनादिषु क. ख.;
वर्णाश्च अनातिषु ग.।
4 विताडितम् ग.।
5 इत्येषु क. ख.
6 कार्यानुगतमप्येव क. ख. ग.।
7 उत्क्षेप: क. ख.।
8 द्रुगति क.।
9 सममेकैकशो ऽप्येव क., अनेनैव क्रमेणैव ख.
10 ०गति क.।

11 रेचितं क. ख. ग.।
12 भुव: क.।

विवर्तितं प्रस्फुरितं पिहितं संविताडितम् ।
विश्लेषः पुटयोर्यस्तु स तून्मेषः प्रकीर्तितः ॥ १०७ ॥
समागतो निमेषः स्यादायामस्तु प्रसारितम् ।
आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात् समं स्वाभाविकं स्मृतम् ॥ १०८ ॥
विवर्तितं समुद्वृत्तं स्फुरितं स्पन्दितं तथा ।
स्थगितं विहितं प्रोक्तमाहतं तु विताडितम् ॥ १०९ ॥
अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
क्रोधे विवर्तितः कार्यः निमेषोन्मेषणैः सह ॥ ११० ॥
विस्मयार्थेषु हर्षे च वीर्ये चैव प्रसारितम् ।
अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥ १११ ॥
शृङ्गारे च समं कार्यमीर्ष्यासु स्फुरितं भवेत् ।
सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवर्षाशनार्थिषु ॥ ११२ ॥
नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते विताडितम् ।
इत्येवं रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ॥ ११३ ॥
कार्येऽनुगतमस्यैव भ्रुवोः कर्म निबोधत ।
उत्क्षेपं पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवोः ॥ ११४ ॥
कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा ।
भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोऽपि वा ॥ ११५ ॥
एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् ।
भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥ ११६ ॥
चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतयोर्भ्रुवोः ।
एकस्या उभयोर्वापि मृदु भङ्गेन कुञ्चितम् ॥ ११७ ॥
एकस्या एव ललितादुत्क्षेपाद्रेचिते भ्रुवः ।
सहजातं तु सहजं कर्म स्वाभाविकं स्मृतम् ॥ ११८ ॥
अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।
कोपे वितर्के हेलायां लीलादौ सहजे तथा ॥ ११९ ॥
श्रवणे दर्शने चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ।

१ सवितात्रयम (ख ?) ख । २ विलोलितम्—ख । ३ वितानिते—ख ।

उत्क्षेपे विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ॥ १२० ॥
आसूयितजुगुप्सायां हास्ये घ्राणे च पातनम् ।
क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेत् भ्रूकुटीं बुधः ॥ १२१ ॥
शृङ्गारे ललिते सौम्ये स्पर्शे च चतुरं भवेत् ।
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलिकिञ्चिते ॥ १२२ ॥
विकुञ्चितं तु कर्तव्यं नृत्ते योज्यं तु रेचितम् ।
अनाविद्धेषु भावेषु विद्यात् स्वाभाविकं बुधः ॥ १२३ ॥
इत्येवं तु भ्रुवः प्रोक्ता नासाकर्म निबोधत ।
नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विघूर्णिता ॥ १२४ ॥
स्वाभाविका चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता ।
नता मुहुश्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥ १२५ ॥
विकृष्टोत्फुल्लितपुटा सोच्छ्वासा कृष्टमारुता ।
विघूर्णिता संकुचिता समा स्वाभाविका स्मृता ॥ १२६ ॥
नासिकालक्षणं ह्येतत विनियोग निबोधत ।
विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ॥ १२७ ॥
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके तु कीर्तिता ।
विकृष्टा तीव्रगन्धोर्ध्वश्वासरोषभयार्तिषु ॥ १२८ ॥
सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासकृतेषु च ।
विघूर्णितोक्ता हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते ॥ १२९ ॥
स्वाभाविका शेषभावेष्वित्येवं नासिका स्मृता ।
क्षामं फुल्लं च पूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम् ॥ १३० ॥
षड्विधं गण्डमुदिष्टं तस्य लक्षणमुच्यते ।
क्षामं त्ववनतं ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ॥ १३१ ॥
उन्नतं पूर्णमत्रोक्तं कम्पितं स्फुरितं भवेत् ।
स्यात कुञ्चितं संकुञ्चितं समं प्राकृतमुच्यते ॥ १३२ ॥

---

१ ०पे क । २ ०ता दृष्टयः ख । ३ ०कूणि० ख ।
४ एष श्लोकः खपुस्तके न दृश्यते ।

१ उत्क्षेपो ; क. ख. ग. ।

अस्थित ; कं ; अस्थिते ख. ग. ।

३ सुखस्पर्श प्रबोधने । ख.

४ इतोऽनन्तरं ख पुस्तके विशेष: पाठ: —

एवंविधेषु भावेषु चतुरं तु प्रयोजयेत् ।

[स्त्रीपुरुषयोश्च सल्लापे नानावस्थान्तरात्मके]

५ कुर्वन्ति ; ख. ।

६ इत्येता दृष्टय: क. ।

७ विकूणिता ग. ।

८ कीर्ण ; क. ग. ।

९ मुद्र: ; क. ख. ।

१० विकूणिता ; ख. ग. ।

११ विनियोगं ; क. ख. ।

१२ अस्य श्लोकार्द्धस्य स्थाने ख पुस्तके पङ्क्तिद्वयं वर्तते ।

"मदोत्कम्पसमायुक्तं नारीणामनुबोधने ।

निश्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोक्तृभि: ॥ ख.

१३ घूर्ण । ख.

१४ विततं घूर्णमात्रोक्तं । ख.

१ घूर्णि । ख० ।

२ विवर्तनं । क० ख० ।

~~समुद्गं क० । ख~~

३ विकूणनं । ख० ग०

४० गोः सुते स्मृतः क० ।

५० चिकितं द्रग्नुचतम् क०

६ किञ्चिच्चूडः । ख ग०

गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षे फुल्लमिष्यते ॥ १३३ ॥
पूर्णमुत्साहगर्वेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ।
कुञ्चितं च सरोमाञ्चं स्पर्शे शीते भये ज्वरे ॥ १३४ ॥
प्राकृतं शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।
विवर्तने कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥ १३५ ॥
सन्दष्टकं समुद्गं च षट् कर्माण्यधरस्य तु ।
विघूर्णनं विवर्तस्तु वेपनं कम्पनं स्मृतम् ॥ १३६ ॥
विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
सन्दष्टको द्विजैर्दष्टः समुद्गः सहिता गतिः ॥ १३७ ॥
इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
असूयावेदनालज्जावश्यादिषु विवर्तनम् ॥ १३८ ॥
कम्पनं वेपनं शीतज्वररोषजयादिषु ।
स्त्रीणां विलासे विव्वोके विसर्गे रञ्जने तथा ॥ १३९ ॥
विनिगूहनमायासे सन्दष्टं क्रोधकर्मणि ।
समुद्गस्त्वनुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ॥ १४० ॥
इत्योष्ठकर्माण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधत ।
कुट्टनं खण्डनं छिन्नं चुक्षितं लेहनं समम् ॥ १४१ ॥
दष्टं च दन्तक्रियया चिबुकं त्विह लक्ष्यते ।
कुट्टनं दन्तसंघर्षः संस्फोटः खण्डनं मुहुः ॥ १४२ ॥
छिन्नं तु गाढसंश्लेषश्चुक्षितं दूरविच्युतिः ।
लेहनं जिह्वया लेहः किञ्चिच्चेष्टः समं भवेत् ॥ १४३ ॥
दन्तैर्दष्टेऽधरे दष्ट इत्येषां विनियोजनम् ।

१ कम्पे-ख । २ ०क०-ख । ३ ०कूपाणं निवर्त०-स ।
४ समुद्धतं समुद्गकम्-ख । ५ ०वज्ञा-ख । ६ हं०-क ।
७ कोपशीतातिभयरोगजयादिषु-ख । ८ ०गः सुरते स्मृतः-ख ।
९ ०तिकम्पाङ्गधूनने-ख । १० दन्तचिकितं-ख ।
११ ०चिकितं दूरमुद्यतम्-ख । १२ ०लेषः (शः)-ख ।

भयशीतज्वर[1]व्याधिग्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥ १४४ ॥
ज[2]प्याध्ययनसल्लापभक्षयोगे च खण्डनम् ।
छिन्नं व्याधौ भये शीते व्या[3]यामे रुषिते क्षिते ॥ १४५ ॥
जृम्भणे चुक्षितं कार्यं तथा लेह्ये च लेहनम् ।
समं स्वाभावभावेषु सन्दष्टः क्रोधकर्मसु ॥ १४६ ॥
इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणाच्चिबुकक्रिया ।
विधुतं विनिवृत्तं च निर्भुग्नं भुग्नमेव च ॥ १४७ ॥
निर्वृत्तं च तथो[4]द्वाही कर्माण्यत्रास्यजानि तु ।
व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ॥ १४८ ॥
अवाङ्मुखं च निर्भुग्नं व्याभुग्नं किञ्चिदायतम् ।
विश्लिष्टोष्ठं च विवृतमुद्वास्युत्क्षिप्तमेव च ॥ १४९ ॥
विनिवृत्तमसूयायां ईर्ष्याक्रोधकृतेन च ।
अवज्ञाविहृतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १५० ॥
विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ।
निर्भुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥ १५१ ॥
भुग्नं लज्जान्विते योज्यं यतीनां तु स्वभावजम् ।
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा च विनिमन्त्रणे ॥ १५२ ॥
विवृत्तं चापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।
स्त्रीणामुद्वाहलीलायां गर्वे गच्छत्त्वनादरे ॥ १५३ ॥
एवं नामेतिकार्यं च कोपवाक्ये विचक्षणैः ।
समं साचिकृताद्युक्ता यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥ १५४ ॥
तज्ज्ञैस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुगं मुखम् ।
अथातो मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तितः ॥ १५५ ॥
स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तः श्यामोऽर्थसंश्रयः ।
स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥ १५६ ॥

---

१ जरा–क । २ जपा..यनं संतापभक्षायोगेषु–ख ।
३ ०प्वायामे कूजिते मृते–ख ।
४–अतः परमष्टौ श्लोकाः खपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

१ जाग ग ।
२ जपा॒ ख॒ ।
३ चिकितं॑ क॒, चुक्कितं । ख॒
~~समाप्य॑ क॒ ख॒ ग॒~~
४ निवृत्तं (विवृतं ?) क॒
५ तपोद्गारि । ख॒
६ विश्लिष्टोष्ठं॑ क॒ ख॒ ।
७ विवृतमुद्राद्यासितमेव च॒ (ख॒)
विनयमन्नाणे॒ ख॒ ।
अनादे॒ ख॒ ग॒ ।
१० साची॰ ख॒ । ग॒
११ (मुखेरागेषु) । क॒

१ ग्रीवाकर्न द्विजोत्तमः ... ग. ।
2 ना (न) तोऽलता २ क. ।

3 ग्रैवेयं ध्यादिदर्शने ग. ।

मध्यस्थादिषु भावेषु मुखरागः प्रयोक्तृभिः।
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ॥ १५७ ॥
वीररौद्रमदाद्येषु रक्तः स्यात् करुणे तथा।
भयानके सबीभत्से श्यामं सञ्जायते मुखम् ॥ १५८ ॥
एवं भावरसार्थेषु मुखरागं प्रयोजयेत्।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तः कृतोऽप्यभिनयः शुभः ॥ १५९ ॥
मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत्।
शरीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वितः ॥ १६० ॥
द्विगुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः।
नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसान्वितः ॥ १६१ ॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम्।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥ १६२ ॥
तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत्।
इत्येवं मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः ॥ १६३ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि ग्रीवाकर्माणि वै द्विजाः।
समा नतोन्नता त्र्यस्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥ १६४ ॥
वलिता च निवृत्ता च ग्रीवा नवविधार्थतः।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥ १६५ ॥
नता नतास्यालङ्कारबन्धे कण्ठावलम्बने।
उन्नताभ्युन्नतमुखी ग्रीवा चोर्ध्वनिवेशने ॥ १६६ ॥
त्र्यस्रा पार्श्वगता चैव स्कन्दभारेऽथ दुःखिते।
रेचिता विधुतभ्रान्ता हावे मथननृत्तयोः ॥ १६७ ॥
कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि धारिते गलरक्षणे।
अञ्चितापसृतोद्बन्धकेशकर्षोच्चदर्शने ॥ १६८ ॥

---

१ रागेषु-क। २ भया०-क। ३ रसस्फुटः-ख। ४ ०ना वो०-ख। ५ त०-ख। ६ ०रे-क। ७ ग्रैवेयोर्ध्वादिदर्शने-ख। ८ ०बुधा-क। ९ भावोन्म०-क। १० गादिता-ख। ११ ०ता वद्धकेशाकर्षे च दर्शने-ख।

ग्रीवाया: कर्माणि

पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता ग्रीवाभङ्गे च वीक्षणे ।
निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥ १६९ ॥
इत्यादिलोकभावार्था ग्रीवा भङ्गैरनेकधा ।
ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि च ॥ १७० ॥
शिरसः कर्मणा कर्म ग्रीवायाः सम्प्रवर्त्तते ।
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ॥ १७१ ॥
अङ्गकर्माणि शेषाणि गदतो मे निबोधत ॥ १७२ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गविधानं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासोष्ठकपोलजम् ।
कर्म लक्षणसंयुक्तमपाङ्गानां मयोदितम् ॥ १ ॥
हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥ २ ॥
हस्तानां च प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोगजम् ।
यथा येनाभिनेयं च तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३ ॥
पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥ ४ ॥
मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः कटकामुखः ।
सूच्यास्यः पद्मकोशश्च तथा वै सर्पशीर्षकः ॥ ५ ॥
मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।
लाङ्गूलोत्पलपद्मश्च चतुरो भ्रामरस्तथा ॥ ६ ॥
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ।
ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशदिमे कराः ॥ ७ ॥

१ विवक्षिते–क । २ ०त्रे–ख । ३ ०क्र०–ख ।
४ ०जकर्म–ख । ५ ख०–ख । ६ स (ख) परा मृगशीर्षकः–ख ।
७ श्लोकार्धमिदं खपुस्तके न दृश्यते । ८ लाङ्गूलकोपं पद्मश्च–ख ।
९ ०ति कीर्तिताः–ख । उभावेव पाठावशुद्धाविव लक्ष्येते ।

१ हलादीनां ख. ।
२ गदतो मे निबोधत । क. ख. ।

३ ख पुस्तके २-३ श्लोकयोर्मध्ये [illegible]

४ खट० क. ।
५ सर्वशिशा [illegible] ।
६ श्लोकार्द्धमिदं ख. पुस्तके न दृश्यते ।
७ लाङ्गलो० क ; काङ्गलको० ख. ; काङ्गलोऽल्पपद्मश्च ग. ।
८ भ्रमा: ख. ।

१ खट० गः

२ श्लोकार्द्धमिदं ग पुस्तके नास्ति।

३ निजोच्चत १ क० (क.ग)

४ अ २ क०।

५ स्वस्तिकश्चापि १ क० ह०, मुष्टिकस्वस्तिकौ २ ख०।

असंयुताः संयुताश्च गदतो मे निबोधत ।
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥ ८ ॥
कटकावर्धमानश्च उत्संगो निषधस्तथा ।
दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥ ९ ॥
गजदन्तोऽवहित्थश्च वर्धमानस्तथैव च ।
एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ॥ १० ॥
नृत्तहस्तां[3]नतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ।
चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ॥ ११ ॥
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालकटकामुखौ ।
आविद्धवक्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ॥ १२ ॥
उत्तानावञ्चितौ वापि पल्लवौ च तथा करौ ।
नितम्बौ चापि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च ॥ १३ ॥
सम्प्रोक्तौ करिहस्तौ च लताख्यौ च तथैव च ।
पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ॥ १४ ॥
ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ।
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ॥ १५ ॥
उरोमण्डलिनौ चैव उरःपार्श्वार्धमण्डले ।
मुष्टिकःस्वस्तिकश्चा[11]पिनालिनीपद्मकोशकौ[12] ॥ १६ ॥
[13]अलपद्मोल्बणौ चापि ललितौ वलितौ तथा ।
चतुष्षष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ॥ १७ ॥
अर्थं लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ।
प्रसारिता[15]ग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥ १८ ॥

---

१ ख०–खा । २ डो०–क । ३ ०स्तांत०–का । ४ ऊ०–ख । ५ ०षरालावट०—ख । ६ ०त्यौ—ख । ७ एतावत् खपुस्तके त्रुटित दृश्यते । ८ दण्डे०–ख । ९ श्लोकार्धमिदं खपुस्तके न दृश्यते । १० एतावत खपुस्तके त्रुटितं दृश्यते । ११ नौ–ख । १२ ०प०–ख । १३ अल्लपल्लवौ०–ख । १४ यथा—ख । १५ ०ता समाः सर्वा–ख ।

एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने प्रहर्षे च ।
गर्वेऽप्यर्होमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशस्थितः कार्यः ॥ १९ ॥
एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥ २० ॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि ।
विरचितमुर्वीसंस्थं यद् द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥ २१ ॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
संवृतविवृत्तं पाल्यं छन्नं निविडं च गोप्यं च ॥ २२ ॥
अस्यैव चाङ्गुलीभिरधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।
वायूर्मिवेगवेलाक्षोभश्वोधैश्च कर्त्तव्यः ॥ २३ ॥
उत्साहनं बहुमहन्महाजनप्रांशुपुष्करप्रहतम् ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणैः प्रयुञ्जीत ॥ २४ ॥
परिमृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टं च ।
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव चाभिनयेत् ॥ २५ ॥
एवमेष प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥ २६ ॥
पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ २७ ॥
आवाहनमवतरणं विसर्जनं वारणं प्रवेशश्च ।
उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥ २८ ॥
माङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।
उष्णीषमुकुटधारणनासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥ २९ ॥
अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितौ स्थितचलाभ्याम् ।
लघुचटपवनस्रोतोभुजगतभ्रमणादिकान् कुर्यात् ॥ ३० ॥
अश्रुप्रमार्जनतिलकविरोचनलोचनालभंनकं च ।

---

१ ०ष्व०-ख । २ ०ग०-क । ३ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति । ४ ०च्यु०-ख । ५ ०घृ०-ख । ६ ०पा०ख । ७ घा०-ख । ८ मुखपतन-ख । ९ भ्रमरा०-ख । १० श्भौकश्च-क ।

१ ०च्यु० क.ख.ग.।

२ भ्यौघभ्य। ख.

३ ०घ्रू० क.ख.। ४ ०पिष्टे। खे. ग. [क.]

५ इत:पूर्वं
← ख पुस्तके कोष्ठके श्लोकोऽयं विशेष: —
[दशारण्याश्च शतारण्याश्च सहस्रारण्यास्तथैव च।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेय: प्रयोक्तृभि:॥]

६ खगपतन। ख. ग. [क.]

३ इदं पूर्वं क. ख. ग.

पुस्तकेषु षड् श्लोकाधिकास्सन्ति। ~~अत्र … पुस्तके … षड् श्लोकाः …~~

[स्वस्तिकौ विच्युतौ तु ऋतूनां पादवन्दने।
परस्पराग्रसंश्लिष्टौ कार्यौ … दर्शने॥
विच्युतौ चालितावेवं कर्तव्यौ नृपदर्शने।
तिर्यक् स्वस्तिकसंबद्धौ स्यातां तौ ग्रहदर्शने॥
तपस्वि दर्शने कार्यावूर्ध्वौ चापि पराङ्मुखौ।
परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ आदर्शने॥
उत्तानाधोमुखौ कार्यौ विवादे बन्धनस्य संस्थितौ॥
बडवानलसंग्रामे मकरीणां च दर्शने॥
अभिनेयास्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः॥
पवनश्च स्त्रियश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणैः॥
संमुखप्रसृताङ्गुष्ठः कार्यो बालेन्दुदर्शने।
पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः॥]

१ स्पर्शनिमालिमान् क.।
२ कर्तव्यम् क.।
४ पापिच० ख. ग.।
५ ०लिमुखेन ख.।
६ आपवत ख.।
७ ०नता। ख
८ स्पशलेऽङ्गुलयः करे क. ख.।

त्रिपताकानामिकया दर्शनमलकस्य कार्यञ्च ॥ ३१ ॥
त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकिनी ।
तर्जनीमध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥ ३२ ॥
पथिकचरणरचनरञ्जनगमनकरणान्यधोमुखेनैव ।
ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्टं शृङ्गं च लेख्यं च ॥ ३३ ॥
पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कितं तथा न्यस्तम् ।
भिन्नवलितेन कुर्यात् कर्तर्यास्याङ्गुलीययुगलेन ॥ ३४ ॥
संयुतकरणो वा स्यादसंयुतो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः ।
रुरुचमरमहिषसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु ॥ ३५ ॥
यस्याङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापरम् ।
सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥ ३६ ॥
एतेन बालतरवः शशिलेखाकम्बुकलशवलयानि ।
निर्घटनमायस्तं मध्यौपम्यं च पीनं च ॥ ३७ ॥
रशनाजघनकटीनामाननतलपत्रकुण्डलादीनाम् ।
कर्त्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥ ३८ ॥
आद्या धनुर्लता कार्या कुञ्चिताङ्गुष्ठकः तथा ।
शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यरालाङ्गुलयः स्मृताः ॥ ३९ ॥
एतेन सत्त्वशौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भीर्यम् ।
आशीर्वादाश्च तथा भावाभिनयसंज्ञकाः कार्याः ॥ ४० ॥
एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां संग्रहोत्कर्षौ ।
सर्वाङ्गिकं तथैव च निर्वहणमात्मनः कार्यम् ॥ ४१ ॥
कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव संप्रयोगं च ।
अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगात् कुर्यात् परिमण्डलेनैव ॥ ४२ ॥
प्रादक्षिण्यं परिमण्डलं च कुर्यान् महाजनं चैव ।

---

१ पथि च०-ख । २ ०खं-ख । ३ वेति-ख । ४ ते च-ख ।
५ ०लिमुखेन-ख । ६ श्लोकोऽयं खपुस्ते नास्ति । ७ ०र्घा०-ख ।
८ ०मी०-ख । ९ ०हितसं०-ख । १० निर्वर्णन०-ख । ११ ०गः-ख ।
१२ ०णो नैव-ख । १३ ०गः-ख ।

यच्च महीतलनिहितं द्रव्यं तच्चाभिनेयं स्यात् ॥ ४३ ॥
आवाहने निवापे निन्दाक्षेपाद्यनेकवचने च ।
स्वेदस्य चाभिनयने गन्धाघ्राणे शुभा चैव ॥ ४४ ॥
त्रिपताकहस्तजानि हि पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
तानि त्वरानुयोगात् स्त्रीभिः सम्यक् प्रयोज्यानि ॥ ४५ ॥
अरालस्य यदा वक्रा ऽनामिकात्वङ्गुलिर्भवेत् ।
शुकतुण्डस्तु स करः कर्म चास्य निबोधत ॥ ४६ ॥
एतेन त्वभिनेयं नाहं न त्वं न कृत्यमिति चार्थे ।
आवाहने विसर्गे धिगितिवचने च सावज्ञम् ॥ ४७ ॥
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येग्रसंस्थिताः ।
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥ ४८ ॥
एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे हस्तपीडने ।
संवाहनेऽसियष्टीनां कुन्तदण्डग्रहे तथा ॥ ४९ ॥
अस्यैव तु यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
हस्तः स शिखरो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ ५० ॥
रश्मिकुशाङ्कुशधनुषां तोमरशक्तिप्रमोक्षणं चैव ।
अधरोष्टपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणं चैव ॥ ५१ ॥
अस्यैव शिखराख्यस्य मुखेऽङ्गुष्ठनिपीडिता ।
यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥ ५२ ॥
असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रबाणानि ।
शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥ ५३ ॥
उत्क्षिप्तचक्रा तु यदानामिका सकनीयसी ।
अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ कटकामुखः ॥ ५४ ॥
होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं च व्यञ्जनकम् ।

---

१ त्र-ख। २ रचितं-ख। ३ इयमार्या खपुस्तके त्वेवं पठ्यते—
आवाहननिर्वाहणनिर्माणे चाप्यनेकवचः ।
खेदस्य चापनयात्तगन्धघ्राणे शुभे चैव ॥
४ ०र्थे-ख। ५ ह्यङ्गुष्ठकनि०-ख। ६ ख०-ख। ७ होतृत्र-क।

१ रचितं ग॰।

२ इयमार्या ख॰पुस्तके त्वेवं पठ्यते —
आवाहननिर्वहणनिर्माणे चाप्यनेकवचः।
स्वेदस्य चापनयं यानगन्धघ्राणे शुभे चैव॥

३ वर्णानि। ख॰

॰ खट॰

१ खटकान्मे ख. ।
२ अन्त्र ख. ग

४ न्यर्थे च क. दीर्घे च ग. ।

३ प्रणतोन्नतेन कार्ये स्थाने दीर्घे च क. ख.

~~दीर्घे च ग.~~

~~ख पुस्तकेऽपि नास्ति किमपि~~

~~क पुस्तके ऽपि न~~

~~ग पुस्तकेऽपि~~ ~~खपणावसरे। ख~~

~~मेति। ख. वदेति। ख. ग.~~

~~वदनाभ्यासे ग.~~

५ ग पुस्तके श्लोकार्द्धमिदं नास्ति ।

६ क. ख. ग पुस्तकेष्वपि नेयं पङ्क्तिः ।

७ वदनाभ्यासे. ग.

८ खपणावसरे ख. ।

९ मेति ख. ।

१० वदेति ख. ग.

आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥ ५५ ॥
आयातदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसंग्रहं चैव ।
स्रग्दामधारणं खलु वस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥ ५६ ॥
मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
अङ्कुशरज्वाकर्षणस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥ ५७ ॥
कटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी संप्रसारिता ।
हस्तः सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ ५८ ॥
अस्या विविधान्योगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिन्याः ।
ऊर्ध्वनतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः ॥ ५९ ॥
चक्रं तडित्पताकामञ्जर्यः कर्णचूलिकाश्चैव ।
कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥ ६० ॥
वालोरगपल्लवधूपदीपवल्लीलताशिखण्डाश्च ।
परिपतनवक्रमण्डलमभिनेयं चोर्ध्वलोलितया ॥ ६१ ॥
भूयश्चोर्ध्वविरचिता ताराघोणैकदण्डयष्टिषु च ।
विनता च पुनः कार्या दंष्ट्रिषु तथास्ययोगेन ॥ ६२ ॥
पुनरपि मण्डलगतयः सर्वग्रहणं तथैव लोकस्य
प्रणतीकृता च कार्याद्ध्यायेदर्थ(?) च दिवसे च ॥ ६३ ॥
वदनाभ्यासे कुञ्चितविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या ।
.... ॥ ६४ ॥
श्रवणाभ्यासे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे च मुखे ।
सेति वादेति(?) च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥ ६५ ॥
कार्या प्रकम्पितारोषदर्शने स्वेदरूपणे चैव ।
कुन्तलकुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयमण्डनाभिनये ॥ ६६ ॥
गर्वेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।
कोऽसाविति निर्देशेऽथ कर्णकण्डूयने चैव ॥ ६७ ॥

---

१ चापनं-क । २ श्लोकार्द्धमिदं कपुस्तके नास्ति । ३ ०न्तं-क० ४ ०स-ख । ५ ०क-क । ६ वलेपाः-ख । ७ ०द्दश्चेत-ख । ८ श्लोकत्रयमेतत् कपुस्तके नास्ति ।

संयुक्ता संयोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ।
कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ॥ ६८ ॥
द्वाभ्यां तु वामगमनं दक्षिणतो दिननिशावसानानि ।
अभिमुखपराङ्मुखाभ्यां विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥ ६९ ॥
पुनरपि च भ्रमिताग्रा रूपशीलावर्तयन्त्रशैलेषु ।
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्या ॥ ७० ॥
श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपेण ।
शक्रस्याभ्युत्थानात् तज्ज्ञैस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥ ७१ ॥
द्वाभ्यां सन्दर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
श्लिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्योत्थानं सुसंश्रिता ॥ ७२ ॥
परिमण्डलभ्रमितया मण्डलयोर्दर्शयेच्च चन्द्रस्य ।
हरनयने च ललाटे शक्रस्यतिर्यगुत्ताना ॥ ७३ ॥
यस्याङ्गुल्यस्तु विरलाः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ।
ऊर्ध्वा ह्यसंगताग्राश्च स भवेत् पद्मकोशकः ॥ ७४ ॥
बिल्वकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम् ।
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु ॥ ७५ ॥
देवार्चनबलिहरणे संगूहे चाग्रपिण्डदाने च ।
कार्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन हस्तेन ॥ ७६ ॥
मणिबन्धश्लिष्टाभ्यां प्रविरलचालिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् ।
कार्योपवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनयः ॥ ७७ ॥
अङ्गुल्यः सहिताः सर्वा सहाङ्गुष्ठेन यस्य तु ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्वशिरः करः ॥ ७८ ॥
एष सलिलप्रदाने भुजगतौ तोयसेचने चैव ।
आस्फोटने च योज्यः करिकुम्भास्फालनाद्येषु ॥ ७९ ॥

१ श्लोकद्वयमिदं खपुस्तके नोपलभ्यते ।
२ श्लोकोऽयं कपुस्तके नास्ति ।
३ कपुस्तके तु एतत् श्लोकार्द्धमेवं पठ्यते—
बहुजातिबीजपूरकमामिषखण्डं च निर्देश्यम् । ४ समुद्गके ख ।

१ वामपार्श्वे क. ।

२ श्लोकद्वयमिदं ख. पुस्तके नोपलभ्यते ।

३ इतः पूर्वं

ख पुस्तके कोष्ठके विशेषौ श्लोकौ स्तः ।

[पुनरपि च भ्रमिताग्रा सर्पशिलावर्तयन्त्ररेखेषु ।
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम् ॥
श्लिष्टा ललाटपट्टे त्वधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
शक्रस्याप्युत्ताना तज्ज्ञैस्तिर्यक् स्थिता कार्या ॥]

४ इतः पूर्वं

ख पुस्तकेऽत्र विशेषः कोष्ठके [बहुजातिबीजपूरकमाभिन्नखण्डं च निर्दिष्टम्]

५ सम्पुटके ख.

६ °शिराः क; सर्पशिराः ग. ।

७ भुजगतौ क ख. ।

१ श्लोकोऽयं ग पुस्तके नोपलभ्यते।

२ पार्श्वगतः क।

३ भवेदल्पलाघवः क।

४ नयविनमानियमः ख। क।

५ विवृतविचारितचरितं वितर्कितं लज्जितं चैव ख ग

६ ०मात्रां। ख

अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ स भवेन् मृगशीर्षकः ॥ ८० ॥
इह सांप्रतमस्त्यद्य शक्यश्चेल्लालनेऽक्षपाते च ।
स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टिमिते प्रचलिते तु भवेत् ॥ ८१ ॥
त्रेताद्विसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठकास्तथा ।
अङ्गुलेनामिका वक्रा तथा चोर्ध्वा कनीयसी ॥ ८२ ॥
एतेन तरुणफलानि नानाविधानि च लघूनि कार्याणि ।
कार्याणि रोषजातिस्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः ॥ ८३ ॥
मरकत वैदूर्यादीनां निदर्शनं कार्यम् ।
ग्राह्यं विडालपदमिति चैव प्रयोगेषु ॥ ८४ ॥
आवर्तिन्यः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
पार्श्वगताविकीर्णाश्च स भवेदलपद्मकः ॥ ८५ ॥
प्रतिषेधकृते योज्यः कस्य त्वन्नास्ति शून्यवचनेषु ।
पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥ ८६ ॥
तिस्रः प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
तासां मध्यस्तथाङ्गुष्ठः स करश्चतुरस्मृतः ॥ ८७ ॥
नयननिपुणसमसुनिपुणवालातुरशठ्यकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रथमे च विनियोज्यः ॥ ८८ ॥
एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तदण्डेन[1] ।
विधृतविचरितचरितं विवर्जितं लज्जितं चैव ॥ ८९ ॥
नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशम् ।
संयुक्तकरेणैव चतुरेणैतानि कुर्वीत ॥ ९० ॥
लीलां रतिं रुचिं च स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिं च ।
सञ्ज्ञामाशां प्रणयं विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥ ९१ ॥
चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
प्रशमं वार्तां युक्तिं वेषं मृदुशाड्वलं स्तोकम् ॥ ९२ ॥

---

१ श्लोकोऽयं क-पुस्तके नोपलभ्यते ।
२ विधृतविचारितरचितं वितर्कितं लज्जितं चैव-ख ।

विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहान् दारान् ।
नानावर्णांश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुञ्जीत ॥ ९३ ॥
सितमूर्ध्वेन तु कुर्यात् रक्तं पीतं च मण्डलकरेण ।
परिमृदितेन तु नीलं वर्णांश्चतुरेण हस्तेन ॥ ९४ ॥
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रे चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च अङ्गुल्यो भ्रमरे करे ॥ ९५ ॥
पद्मोत्पलकुसुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
पुष्पाणां ग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥ ९६ ॥
विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भत्सनादिषु ।
बालालापे च शीघ्रे च ताले विश्वासने तथा ॥ ९७ ॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्था निरन्तराः ।
भवेयुर्हंसवक्त्रस्य शेषे द्वे सम्प्रसारिते ॥ ९८ ॥
श्लक्ष्णाल्पशिथिललाघवनिस्सारार्था मृदुतत्वयोगेषु ।
कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्यन्दिताग्रेण ॥ ९९ ॥
समाः प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥ १०० ॥
एष विधिर्निवापसलिले दातव्ये गन्धसंश्रये चैव ।
कार्यः प्रतिग्रहावमानभोजनार्थेषु विप्राणाम् ॥ १०१ ॥
आलिङ्गने महास्तम्भनिदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
स्पर्शेऽनुलेपनार्थे योज्यः संवाहने चैव ॥ १०२ ॥
पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः ।
कार्या यथारसं स्याद् दुःखे हनुधारणे चैव ॥ १०३ ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशो ह्यरालस्य यथा भवेत् ।
आभुग्नतलमध्यश्च स सन्दंश इति स्मृतः ॥ १०४ ॥
सन्दंशस्त्रिविधो ज्ञेयो अग्रतो मुखजस्तथा ।
तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपबृंहितः ॥ १०५ ॥

---

१ विद्युतश्च सहजश्च—ख ।
२ एषः सार्धः श्लोकः कपुस्तके नास्ति । ३ विषादः—क ।

[1] मण्डलकृते च. क; मण्डलकृतेन ग.

[2] बलावलेपे ग.

[3] गण्डा ख.

१ च्चारण । कं: ख. ।

२ ध्याने ग.

३ चेलव । कं: ख.

४ ग्रहादिषु कं. ।

५ च्छिवच्वसितो कं. ।

६ बाला० ग.

पुष्पावचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
शल्याकर्षग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥ १०६ ॥
वृन्तात् पुष्पोद्धरणं वर्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
धिगिति च वचनं रोषात् मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥ १०७ ॥
यज्ञोपवीतनिधनवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्षेषु ।
योगेऽध्ययने स्तोके संयुक्तकरस्तु कर्त्तव्यः ॥ १०८ ॥
पेशलकुत्सासूयासदोषवचने च वामहस्तेन ।
किञ्चिद् विवर्तितकराग्रः प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥ १०९ ॥
आलेख्यनेत्ररञ्जनवितर्कवृन्तप्रवालरचनेषु ।
निष्पीडितं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ११० ॥
समा नताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव भवेन्मुकुलकः करः ॥ १११ ॥
देवार्चनबलिकरणे पद्मोत्पलमुकुलरूपणे चैव ।
विटचुम्बने च कार्यो विकुत्सिते विप्रकीर्णे च ॥ ११२ ॥
भोजनहिरण्यगणनामुखसंकोचप्रदानशीघ्रेषु ।
मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्ज्ञैरेष प्रयोक्तव्यः ॥ ११३ ॥
पद्मकोशस्य हस्तस्य अङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ।
ऊर्णनाभः स विज्ञेयः केशचौर्यगृहादिषु ॥ ११४ ॥
शिरःकण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
सिंहव्याघ्राद्यभिनयः प्रस्तरग्रहणे तथा ॥ ११५ ॥
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
शेषे तलस्थे कर्त्तव्ये ताम्रचूडे कराङ्गुली ॥ ११६ ॥
विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भत्सनादिषु ।
ताले विश्वासने चैव शीघ्रार्थे संज्ञितेषु च ॥ ११७ ॥
तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु क्षणे तथा ।
एष एव करः कार्यो बलोलापनिमन्त्रणे ॥ ११८ ॥

---

१ योगस्थाने-क । २ श्लोकोऽयं कपुस्तके न दृश्यते ।
३ व्युत्पन्न०-ख । ४ एष श्लोकः खपुस्तके नोपलभ्यते ।

अङ्गुल्यः संहिता वक्रा उपर्यङ्गुष्ठपीडिताः ।
प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः स्मृतः ॥ ११९ ॥
शतं सहस्रं लक्षं च करणैकेन योजयेत् ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रुषस्तथा ॥ १२० ॥
असंयुक्ताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
पुनश्च संयुतान् हस्तान् गदतो मे निबोधत ॥ १२१ ॥
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ।
देवतानां गुरूणां च मित्राणां चाभिवादने ॥ १२२ ॥
दैवतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः ।
वक्षःस्थश्चैव मित्राणां शेषे त्वनियमो भवेत् ॥ १२३ ॥
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योऽन्यं पार्श्वसङ्ग्रहात् ।
हस्तः कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ॥ १२४ ॥
द्विषद्धियाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे ।
शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कल्पितः स्त्रीभिः ॥ १२५ ॥
अयमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिन्नवाक्येषु ।
एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे ॥ १२६ ॥
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य अन्योन्यान्तरनिस्सृताः ।
स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते ॥ १२७ ॥
एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थविजृम्भणे ब्रहद्देहे ।
हनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणे च तत्त्वज्ञैः ॥ १२८ ॥
मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ वर्धमानकौ ।
उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥ १२९ ॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् दिशो घना खं वनं समुद्राश्च ।
ऋतवो मही तथान्यद् विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात् ॥ १३० ॥
कटकः कटकैर्न्यस्तः कटको वर्धमानकः ।
शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः प्रमाणकरणे तथा ॥ १३१ ॥
अरालौ तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानतौ ।

१ क्षिप्रयोजितौ—ख । २—०नौ वर्धमानकौ—ख ।

१ इत: प्रभृति
अथवा – [ख पुस्तके विशेष: पाठ: ।
२ संकुला: क ।

३ कनकं चापि दर्शयेत् । ग ।

४ इत: पूर्वं
← कोष्ठके ख पुस्तके विशेष: पाठ: ।
[स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्त्रं शिरस्तथा ।]
५ स्त्रीणामनियतो । ग ।

६ अथ विनयाभ्युपगमे । क । ख । ग ।

७ बृहद्दे । क । ख । ग ।
८ स्त्रीप्रयोजितौ क । ख । ग ।

९ खटक: खटके । ख । १० खटका । ख ।
११ प्रणाम: । क । ख ।
१२ इत: पूर्वं
← ख पुस्तके कोष्ठके विशेष: पाठ: ।
१३ वर्धमानकौ । क । ख ।
[अन्ये –
कुमुदोत्पलवृन्तेषु कर्तव्यश्च धारणे ॥ इति

१ इतः पूर्वं

→ अत्र (*) ख. ग. पुस्तके यो विशेषः पाठः

मुकुलं तु यदा हस्तं कम्पित्वा परिचेष्टयेत् ।
स मन्तव्य सदा हस्तो निकुचो नाम नामतः ॥
संग्रहपरिग्रहे धारणं च समयस्य तत्ववचनं च
संक्षेपः संक्षिप्तं निपीडितेनाभि नेतव्यम् ।

इदं पंक्तिः ग पुस्तके नास्ति ← [शिखरस्तु यदा हस्तो भ्रमरीकेण पीडितः]
निकुचो नाम विज्ञेयः स भयार्ते विधीयते ॥

✓ २ श्लोकोऽयं ग पुस्तके नास्ति।

३ अंगौ ॑ क. ।

४ ~~शस्त्राक्षते~~ ख. ग. ।

५ फलं ग. ।

६ हस्ताद्भूयो ॑ क. ।

७ ~~क्षीपिप्रदर्शिनं~~ ख. ग. ।

८ योगेन ॑ क. ।

उत्सङ्ग इति विज्ञेयः स्पर्शस्य ग्रहणे करः ॥ १३२ ॥
संनिष्पेषकरश्चैव रोषेऽमर्षेऽपि च स्मृतः।
निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीर्ष्याकृतो भवेत् ॥ १३३ ॥
गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम्।
दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरं न्यसेत् ॥ १३४ ॥
स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यङ् मुष्टीकृतो भवेत्।
इत्येष निषधो हस्तः कर्म चास्य निबोधत ॥ १३५ ॥
एतेन मदगर्वसौष्ठवौत्सुक्यविक्रमाटोपाः।
अभिमानावष्टम्भः स्तम्भस्थैर्यादयः कार्याः ॥ १३६ ॥

अथवा—

ज्ञेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्याभिघट्टने ॥ १३७ ॥
अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ प्रविलम्बितौ।
यदा भवेतां करणे स दोल इति संज्ञितः ॥ १३८ ॥
सम्भ्रमविषादमूर्च्छितमदाभिघाते तथैव चाऽऽवेगे।
व्याधिप्लुते च शस्त्रक्षते च कार्योऽभिनययोगः ॥ १३९ ॥
यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः।
द्वितीयः पार्श्वसुश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥ १४० ॥
धान्यजलपुष्पभक्ष्याण्यनेकनानाविधानि युक्तेन।
ग्राह्याण्युपनेयानि तोयानयनापनयने च ॥ १४१ ॥
पताकौ तु यदा हस्तौ मूर्द्धाङ्गुष्ठावधोमुखौ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥ १४२ ॥
सिंहव्यालद्विपददर्शने नक्रमकरमत्स्यानाम्।
ये चान्ये क्रव्यादा ह्यभिनेयास्तेन हस्तेन ॥ १४३ ॥
कूर्परासञ्चितौ हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ।
गजदन्तः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ १४४ ॥
एष च वधूवराणामुद्वाहे चातिभारयोगे च।

१ कार्यः सिंहावलोकिते-ख। २ अतः परं पञ्च श्लोकाः खपुस्तके न दृश्यन्ते। ३ ०त्र-ख। ४ यानवधूग्रहणे वत्सात्सङ्गादि-क।

स्तम्भे ग्रहणे च तथा शैलशिलोत्पाटने चैव ॥ १४५ ॥
शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ ।
शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृतः ॥ १४६ ॥
दौर्बल्ये निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
उत्कण्ठिते च तज्ज्ञैरभिनययोगस्तु कर्तव्यः ॥ १४७ ॥
मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थपरिवेष्टितः ।
वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ १४८ ॥
सङ्ग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
संक्षेपतस्तु संक्षिप्तनिपीडितेनाभिनेतव्यम्[१] ॥ १४९ ॥
विज्ञेयो वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥ १५० ॥
उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसंयुताः संयुताश्च सङ्क्षेपात् ।
अभिनयकरा ये त्विह ते ह्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥ १५१ ॥
आकृत्या चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय तत्पुनः ।
स्वयं वितर्कात् कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥ १५२ ॥
नास्ति कश्चित्तथा हस्तो नाट्यार्थाभिनयं प्रति ।
यस्य यद् दृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥ १५३ ॥
अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।
छन्दतस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः ॥ १५४ ॥
देशं कालं प्रयोगं च अर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां विशेषतः ॥ १५५ ॥
सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥ १५६ ॥
उत्कर्षणं विकर्षणं तथा चैवापकर्षणम्[२] ।
परिग्रहो निग्रहश्च आह्वानं नोदनं तथा ॥ १५७ ॥

---

१ प्र०—क ।
२ खपुस्तके त्विदं श्लोकार्द्धमेवं पठ्यते-
परिग्रहश्चाप्याह्वानं ताडनं तर्जनं तथा ।

श्री.
अत्र ख पुस्तकेऽयं पाठः —
द्वयोर्वै वर्धमानस्तु हंसपक्षो प्रशस्यते।
आलम्बनार्थं वनानां प्रयोक्तव्यो विचक्षणैः॥

१ श्लोकाविमौ व्यत्ययेन प्रमादेन ग पुस्तके नोपलभ्येते।

एष श्लोकः ख पुस्तके नोपलभ्यते।

२ इतः पूर्वं
ख
अत्र क पुस्तकेऽयं "अन्यैरप्युक्तम्" इति विशेषः पाठः।

३ आमर्षणं पुनः क. ख.। ४ [redacted] क पुस्तके श्लोकार्धमेवं पठ्यते —
५ तोदनमेव च। ख.
परिग्रहश्चाप्याह्वानं ताडनं तर्जनं तथा।

१ मोटनं ख॰ ग॰ ।

२ स्वच्छ श्लोकः क पुस्तके नास्ति

✓ ~~क पुस्तके नास्ति~~
~~ख पुस्तके कोष्ठके ऽस्ति~~

३ प्रचार ख॰ ग॰ ।

४ इतः पंक्तिद्वयं
५ क पुस्तके नास्ति।

५ ज्वराते ग ।

६ वद्धे नारिकाप्लवरांश्रिते ख ।

७ नर्कि॰ ख॰ ।
८ स्वसमाश्रयः क॰ ।
९ विलोकनैः क॰ ख॰ ।

संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा।
विक्षेपधूनने चैव विसर्गस्तदनन्तरम् ॥ १५८ ॥
छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं मोहनं तथा।
ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्म करान् प्रति ॥ १५९ ॥
उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाऽधोमुख एव च।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाश्रयः ॥ १६० ॥
सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि।
नेत्रभ्रूमुखरागैश्च कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः ॥ १६१ ॥
करणं कर्मस्थानं प्रकारयुक्ति क्रियां च संप्रेक्ष्य।
हस्ताभिनयस्तज्ज्ञैः कार्यो लोकोपचारेण ॥ १६२ ॥
उत्तमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः।
वक्षःस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥ १६३ ॥
ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये मध्यविचारिणः।
अधमेषु प्रकीर्णास्तु हस्ताः कार्याः प्रयोक्तृभिः ॥ १६४ ॥
लक्षणव्यञ्जिता हस्ता कार्यास्तूत्तममध्यमैः।
लोकक्रियास्वभावेन नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥ १६५ ॥
अथवान्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च।
विपरीताश्रया हस्ताः प्रयोक्तव्या बुधैर्नरैः ॥ १६६ ॥
विषण्णे मूर्च्छिते भीते जुगुप्साशोकपीडिते।
ग्लाने सुप्ते विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे ॥ १६७ ॥
व्याधिग्रस्ते जरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते।
मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥ १६८ ॥
हिमवर्षगते बन्धे हरिणप्लवसंश्रिते।
स्वप्नायिते च संभ्रान्ते नखसंस्फोटने तथा ॥ १६९ ॥
तथा हस्ताभिनयः कार्यः सत्त्वस्य संग्रहः।
तथाकारविशेषश्च नानाभावरसान्वितः ॥ १७० ॥
यथा व्यग्रावुभौ हस्तौ यत्र दृष्टिर्विलोकितैः।

१—०क्षेप—क।

उत्तालोधस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाऽधोमुख एव च ॥ १७१ ॥
हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ।
एवं ज्ञेयाः करा ह्येते नानाऽभिनयसंश्रिताः ॥ १७२ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् ।
वक्षःस्थोष्ठाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ कटकामुखौ ॥ १७३ ॥
समानकूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ।
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ॥ १७४ ॥
उद्वृत्ताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ ।
चतुरस्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा ॥ १७५ ॥
तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ।
तावेव मणिबन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ॥ १७६ ॥
स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ।
अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वास्यौ पद्मकोशकौ ॥ १७७ ॥
अरालकटकाख्यौ वा अरालकटकामुखौ ।
भुजांसकूर्पराग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ॥ १७८ ॥
पराङ्मुखतयाविद्धौ ज्ञेयावाविद्धवक्रकौ ।
हस्तौ तु सर्पशिरसौ मध्यस्थाङ्गुष्ठकौ यदा ॥ १७९ ॥
तिर्यक्प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ।
रेचितौ चापि विज्ञेयौ हंसपक्षोद्धृतभ्रमौ ॥ १८० ॥
प्रसारितोत्तानतलौ रेचितावेव संस्थितौ ।
चतुरस्रो भवेद्वामः सव्यहस्तश्च रेचितः ॥ १८१ ॥
विज्ञेयौ नृत्ततत्त्वज्ञैरर्धरेचितसंज्ञकौ ।
अञ्चितौ कूर्परांसौ तु त्रिपताकाकृतौ करौ ॥ १८२ ॥
किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतावुत्तानवञ्चितौ ।
मणिबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ॥ १८३ ॥
बाहुशीर्षादिनिष्क्रान्तौ नितम्बाविति कीर्तितौ ।
केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ परिपार्श्वस्थितौ यदा ॥ १८४ ॥
विज्ञेयौ केशबन्धाख्यौ करावाचार्यसम्मतौ ।

१ इतः पूर्व क·ख·ग· पुस्तकेषु विशेषः पाठः —

← ~~कपुस्तकेऽयं विशेषः~~ — व्यापिताभिनयं मा (तु) ~~घड्किनौ~~ चंद्रशीर्षः ~~खपुस्तकेऽपि, गपुस्तकेन~~

→ २ अपि च (क्रोने) क ~~पुस्तके~~ ख· पुस्तकेऽपि यो विशेषः पाठः +

| उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च।
प्रचारालिनिचोऽज्ञानां नाट्यवृत्ते समाश्रयः॥
उत्तानो वर्तुलस्त्र्यस्रः स्थितोऽधोमुख एव च।
पञ्च प्रकारा (?) नाट्यवृत्ता समाश्रयाः॥ इति;

३ खटका / क · ख · |

४ खटका / क · ख |

५ इतः पूर्वं / ~~खपुस्तकेऽपि~~ विशेषः क ख पुस्तकयोः — अन्ये तु —
'तथैव मणिबन्धान्ते स्यातालविच्युतावुभौ;
ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिर्नित्यमालखटकाविति॥ इति

६ इतः पूर्वं
→ ~~अन्य~~ क ख· पुस्तकयोः विशेषः; ~~अन्ये ख~~ अन्यौ: (क·) अन्ये (ख)
सर्पशीर्षौ यदा हस्तौ भवेतां स्वस्तिकस्थितौ।
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ ज्ञेयौ सूचीमुखौ तदा॥

७ संदंशौ / ख· |

१ पारवर्धितिश्च ग।

२ खटकारवौ, ख

३ वृत्तिलाविति, ख.

४ इत: पूर्वं → अत्र ख. [illegible] इत्यधिकम् —

करणे तु प्रयोक्तव्या नृत्तहस्ता विशेषतः।
तथा ह्यभिनये चैव पताकाद्याः प्रयोक्तृभिः॥
सङ्कुलोऽपि भवेन्नेव प्रयोगोऽविपरीततः।
प्राधान्येन पुनस्संज्ञा नाट्ये नृत्ते च कीर्तिता॥

५ प्रकीर्तिताः ग.

तिर्यक्प्रसरितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च ॥ १८५ ॥
लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति।
समुन्नतो लताहस्तः पार्श्वात्पार्श्वं विलोलितः ॥ १८६ ॥
त्रिपताकोऽपरः कर्णे करिहस्तौ प्रकीर्तितौ।
कटिशीर्षनिविष्टाग्रौ त्रिपताकौ यदा करौ ॥ १८७ ॥
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः।
तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ ॥ १८८ ॥
अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ १८९ ॥
यथा प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ।
ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तवूर्ध्वदेशविवर्तनात् ॥ १९० ॥
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ।
उद्वेष्टितो भवेदेको द्वितीयश्च विवेष्टितः ॥ १९१ ॥
भ्रमितावुरसः स्थाने उरोमण्डलिनौ स्मृतौ।
अलपल्लवकारालावुरोर्ध्वभ्रमणक्रमात् ॥ १९२ ॥
पार्श्वावर्तश्च[1] विज्ञेयावुरःपार्श्वार्धमण्डलौ।
हस्तौ तु मणिबन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ॥ १९३ ॥
कटकाख्यौ[2] तु तौ स्यातां मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा।
पद्मकोशौ यदा हस्तौ व्यावर्त्तपरिवर्तितौ ॥ १९४ ॥
नलिनीपद्मकोशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः।
करावुद्वेष्टिताग्रौ तु प्रविधायालपल्लवौ ॥ १९५ ॥
ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धौ विज्ञेयौ उल्बणाविति।
पल्लवौ च शिरोदेशे संप्राप्तौ ललितौ स्मृतौ ॥ १९६ ॥
कूर्परस्वस्तिकगतौ लताख्यौ ललिताविति।
वियुताः संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ॥ १९७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि करणं हस्तसंश्रयम्।
सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्तनिदेशिभिः ॥ १९८ ॥

---

१ एतत् श्लोकत्रयं खपुस्तके न दृश्यते।

विज्ञातव्या प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ।
अपवेष्टितमेकं स्यात उद्वेष्टितमथापरम् ॥ १९९ ॥
व्यावर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ।
आवेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ॥ २०० ॥
अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ।
उद्वेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यः तर्जन्या बहिर्मुखाः ॥ २०१ ॥
क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्वेष्टितमुच्यते ।
आवर्त्तन्ते कनिष्ठाद्या ह्यङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ॥ २०२ ॥
यत्तु क्रमेण करणं तद्व्यावर्तितमुच्यते ।
उद्वर्त्तन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यशः क्रमशो यदा ॥ २०३ ॥
अङ्गल्यः करणं विप्रास्तदुक्तं परिवार्तितम् ।
नृत्तेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाश्रयैः ॥ २०४ ॥
मुखभ्रूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ।
तिर्यगूर्ध्वगतं चैव तथाधोमुख एव च ॥ २०५ ॥
आविद्धश्चापविद्धश्च मण्डलस्वस्तिकस्तथा ।
अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पृष्ठगश्चेति चोदितः ।
बाहुप्रकारो दशधा नाट्यनृत्तप्रयोक्तृभिः ॥ २०६ ॥
हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः ।
अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोदरपार्श्वकर्माणि ॥ २०७ ॥
इति भारतीये नाट्यशास्त्रे हस्ताभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमाध्यायप्रारम्भः ।

आभुग्नमथ निर्भुग्नं तथा चैव प्रकम्पितम् ।
उद्वाहितं समं चैव उरः पञ्चविधं स्मृतम् ॥ १ ॥
निम्नमुन्नतपृष्ठं च व्याभुग्नं संश्लथं क्वचित् ।
आभुग्नं तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥ २ ॥
संभ्रमाविषादमूर्च्छाशोकभयव्याधिहृदयशल्येषु ।

१ सिल्पेषु ख ।

१ क पुस्तके व्यत्ययकाल् पूर्वमेवास्ति पङ्क्तिद्वयम् ।

२० ख्या। ख॰ । ०तैः ख॰ ।

४ इत आरभ्य चतुर्षु पंक्तिषु ख पुस्तके व्यत्यय पाठः

~~ख पुस्तके व्यत्यय पाठे~~ । क पुस्तके तु —

तिर्यक् तथोर्ध्वतोऽधो व्यधोमुखश्चाञ्चितोपविष्टश्च
मण्डलगतिस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च ॥
उद्वेष्टितप्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकाराः ।
बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया निवर्तके नित्यम् ॥

(ख पुस्तके नवमाध्याये ख —)

१ स्वच्छं क. । २ ०ष्ठं / क. ग.

३ ०सेके ग. ।

४ अस्मात् श्लोकात्पूर्वं ख. पुस्तकेऽयं श्लोकोऽधिको दृश्यते —

→ ~~ख पुस्तके विशेषः~~

[अत्र केचित् — क्षेपकोऽयम् —

दीर्घनिःश्वसिते चैव जृम्भणे मोटने तथा ।

बिब्बोके च पुनः स्त्रीणां तद्विद्येयं प्रयोक्तृभिः ॥

~~[illegible]~~ →

~~हिक्के दुःखे च तथा नाट्यज्ञैरर्थयोगेन ॥~~

~~क पुस्तकेऽत्र सन्निवेशितः दीर्घनिःश्वसिते~~

५ ग पुस्तके इयमार्याऽन्यथैवं पठ्यते —

हसितरुदितेषु कार्यं श्रमे भये श्वासकासयोश्चैव ।
हिक्कादुःखे च तथा नाट्यज्ञैरर्थयोगेन ॥

क पुस्तकेऽत्र 'सन्निवेशितः' दीर्घनिश्वसित' इति ।

ख पुस्तके च —

हिक्के दुःखे च तथा नाट्यज्ञैरर्थयोगेन ।

कार्यं तेन स्पर्शे वर्षे लज्जायितेऽर्थवशात् ॥ ३ ॥
स्तैब्धं च निम्नपृष्ठं च निर्भुग्नांसं समुन्नतम् ।
उरोनिर्भुग्नमेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥ ४ ॥
स्तम्भे मानग्रहणे विस्मयदृष्टे तु सत्यवचने च ।
अहमिति च दर्पवचने गर्वोत्साहे तु कर्त्तव्यम् ॥ ५ ॥
ऊर्ध्वोत्क्षेपैरुरो यत्तु निरन्तरकृतैः कृतम् ।
प्रकम्पितं तु विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥ ६ ॥
हसितरुदितादिसंभ्रमभयश्रमव्याधिपीडितार्थेषु ।
नानाभावोपगतं कार्यमुरो नाट्ययोगेषु ॥ ७ ॥
उद्वाहितमूर्ध्वगतमुरो ज्ञेयं प्रयोगतः ।
दीर्घोच्छ्वसनता लोके जृम्भणादिषु चेष्यते ॥ ८ ॥
सर्वैः ससौष्ठवैरङ्गैश्चतुरस्रकृतैः कृतम् ।
उरः समं तु विज्ञेयं स्वस्थं सौष्ठवसंयुतम् ॥ ९ ॥
एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह लक्षणम् ॥ १० ॥
नतं समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
तथा प्रसृतमेतत्तु पार्श्वयोः कर्म पञ्चधा ॥ ११ ॥
कटिर्भवेत्तु व्याभुग्ना पार्श्वमाभुग्नमेव च ।
तथैवापसृतांसं च किञ्चित्पार्श्वं नतं स्मृतम् ॥ १२ ॥
तस्यैव चापरं पार्श्वं विपरीतं तु युक्तितः ।
कटीपार्श्वभुजांसैश्चाभ्युन्नतैरुन्नतं भवेत् ॥ १३ ॥
आयामनादुभयतः पार्श्वयोः स्यात् प्रसारितम् ।

---

१ स्वच्छं-ख। २ ०त्सेके-ख।
३ अस्मात् श्लोकात् पूर्वं खपुस्तकेऽयं श्लोकोऽधिको दृश्यते—
दीर्घनिश्वसिते चैव जृम्भणामोटने तथा।
विक्षो (व्वो) के च पुनः स्त्रीणां तद्विज्ञेयं प्रयोक्तृभिः॥
४ खपुस्तके इयमार्याऽन्यथैवं पठ्यते--
हसितरुदितेषु कार्यं श्रमे भये श्वासकाशयोश्चैव।
हिक्कादुःखे च तथा नाट्यज्ञैरर्थवेगेन॥

परिवर्तित्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥ १४ ॥
विवर्तितापनयनात् भवेदपसृतं पुनः ।
पार्श्वलक्षणमित्युक्तं विनियोगं निबोधत ॥ १५ ॥
उपसर्पे नतं कार्यमुन्नतं चापसर्पणे ।
प्रसारितं प्रहर्षादौ परिवर्त्तौ विवर्तितम् ॥ १६ ॥
विनिवृत्ते त्वपसृतं पार्श्वमर्थवशाद्भवेत् ।
एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत ॥ १७ ॥
क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
तनु क्षामं नतं खल्वं पूर्णमाध्मातमुच्यते ॥ १८ ॥
क्षामं हासे च रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥ १९ ॥
पूर्णमुच्चलितं स्थूले [2]व्याधितन्द्राशनादिषु ।
इत्येतदुदरं प्रोक्तं कट्याः कर्म निबोधत ॥ २० ॥
छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
उद्वाहिता चैव कटी नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥ २१ ॥
कटी मध्यस्य वलनाच् छिन्ना संपरिकीर्तिता ।
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्त्तिता ॥ २२ ॥
सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
तिर्यग्गता गताक्षिप्ता कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥ २३ ॥
नितम्बपार्श्वोद्वहनात् शनैरुद्वाहिता कटी ।
कटीकर्म मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥ २४ ॥
छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तव्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ।
निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणेषु च ॥ २५ ॥
कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ।
स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥ २६ ॥
कम्पनं वलनं चैव स्तम्भनोद्वर्तने तथा ।

१ इतः पूर्वं ख-पुस्तके ह्ययमधिकं दृश्यते—अन्ये तु क्षामं खल्लं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् । २ क्षेपणादिषु—ख ।

१ आधितात्यशान्तादिषु ग. ।

२ इतः पूर्वं क. ख. पुस्तकयोरियदधिकं दृश्यते —
अन्ये तु, क्षामं खल्लं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् ।

१ इतः पूर्वमयमंशः क·ख· पुस्तकयोरधिको दृश्यते —
जङ्घास्वस्तिकयोगेन क्रमादावर्तितं भवेत् ।

२ अपविद्धक्रियात्मकम् ।

३ इतः पूर्वं क·ख· पुस्तकयोरयमंशोऽधिको दृश्यते —
केचित् क्षेपकोऽयम् —
नतं स्याज्जानुनमनात् क्षिप्तं विक्षेपणाद् बहिः ।

निवर्तनं च पञ्चैतान्यूरुकर्माणि कारयेत् ॥ २७ ॥
नमनोन्नमनात्पार्ष्णेर्मुहुः स्यादूरुकम्पनम् ।
गच्छेदभ्यन्तराज्जानु यत्र तद्वलनं स्मृतम् ॥ २८ ॥
[1]स्तम्भनं चापि विज्ञेयं [2]अपवृत्तक्रियात्मकम् ।
वलिताविद्धकरणादूर्वोरुद्वर्तनं स्मृतम् ॥ २९ ॥
पार्ष्णिरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र तत्र निवर्तनम् ।
गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ॥ ३० ॥
वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्रमे ।
साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं तु प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्तनं बुधैः ।
निवर्तनं तु कर्तव्यं संभ्रमादिपरिभ्रमे ॥ ३२ ॥
तथा दर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ।
इत्यूर्वोर्लक्षणं प्रोक्तं जङ्घायास्तु निबोधत ॥ ३३ ॥
आवर्तितं नतं क्षिप्तमुद्वाहितमथापि च ।
परिवृत्तं तथा चैव जङ्घाकर्माणि पञ्चधा ॥ ३४ ॥
वामो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणश्चापि वामतः ।
पादो यत्र व्रजेद्विप्रास्तदावर्तितमुच्यते ॥ ३५ ॥
जा[2]नुनः कुञ्चनं वापि नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
विक्षेपं चैव जङ्घायाः क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥ ३६ ॥
[3]उद्वाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्वाहनादपि ।
प्रतीपनयनं यत्तत्परिवृत्तं तदुच्यते ॥ ३७ ॥
आवर्तितं प्रयोक्तव्यं [4]संभ्रमातिपरिक्रमे ।
नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतादिषु ॥ ३८ ॥
क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ।

---

१ अयं श्लोकः खपुस्तके नास्ति । २ इतः पूर्वममयमंशः खपुस्तकेऽधिको दृश्यते—केचित्, जङ्घास्वस्तिकयोगेन क्रमादावर्तितं भवेत् । ३ इतः पूर्वं खपुस्तकेऽयमंशोऽधिको दृश्यते—केचित् क्षेपकोऽयम्—ततं स्याज्जानुनमनात् क्षिप्तं विक्षेपणाद् बहिः । ४ विदूषकपरिक्रमे—ख ।

तथा चोद्वाहितं कुर्यादाविद्धगमनादिपु ॥ ३९ ॥
ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।
इत्येतज्जङ्घयोः कर्म पादयोश्च निबोधत ॥ ४० ॥
उद्घट्टितं समं चैव तथाग्रतलसञ्चरः ।
अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ४१ ॥
स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यते ।
यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घट्टितस्तु सः ॥ ४२ ॥
अयमुद्घट्टितकरणेष्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
द्रुतमध्यमप्रचारः सकृदसकृदा प्रयोक्तव्यः ॥ ४३ ॥
स्वभावरचिते भूमौ समस्थाने च यो भवेत् ।
समः पादः स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥ ४४ ॥
स्थिरस्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रयं ।
चलिताश्च पुनः कार्यो विक्षेपः पादरेचिते ॥ ४५ ॥
उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिरञ्चितोङ्गुष्ठकस्तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिताः सर्वाः पादोऽग्रतलसञ्चरः ॥ ४६ ॥
नोदनानिकुट्टिते स्थितनिसुंभितेभूमिताडनभ्रमणे ।
विक्षेपविविधरेचकपार्ष्णिक्षताग्रगमनमेतेन ॥ ४७ ॥
पार्ष्णिर्यस्याञ्चिता भूमौ ऊर्ध्वाग्रतलं तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिताः सर्वाः संपादस्त्वञ्चितः स्मृतः ॥ ४८ ॥
पादाग्रतलसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च ॥ ४९ ॥
उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिः स्यादङ्गुल्यः कुञ्चितास्तथा ।
तथा कुञ्चितमध्यश्च सपादः कुञ्चितः स्मृतः ॥ ५० ॥
उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
उत्क्षिप्तं भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठाग्रेण संस्थिता ॥ ५१ ॥
वामश्चैव स्वभावस्थः सूचीपादः प्रकीर्तितः ।

१ धृ-क । २ स तु सव्यवृद्धा-क
३ क०-ख । ४ विधिज्ञैः-क ।

~~°कं., °ग: ख:~~

१ द्रुत ख. ग.।

२ विधिज्ञैः क. ख.।

चलितभ्रू ख., चलितभ्रम ग.।

४ इतः पूर्वं ——— ख पुस्तके कोष्ठके विशेषः पाठः

४ पादेऽग्रतलसञ्चारे ख.। [समस्थैव यदा पार्ष्णिः पादस्याभ्यन्तरे भवेत्।
बाह्यः पार्श्वस्थितोऽङ्गुष्ठ स्तस्या पादस्तु स स्मृतः॥
त्यक्त्वा (कृत्वा ?) समपदं स्थानमश्वक्रान्ते तथैव च।
रथाङ्गकन्धादिवर्णेषु-यज्ञः पादे समाविधि]
[अथैव समपादस्य पार्ष्णिरभ्यन्तरे भवेत्।
अग्रपादः स विज्ञेयः स्थानकार्येषु तत्समः॥]

५ °क्षत ° ग.।
क पुस्तके ~~...~~ विशेषः —— अतिक्रान्तक्रमे चैव . . . . . . ।

६ इतः पूर्वं

७ - इतः पूर्वं क. ख. पुस्तकयोर्विशेषः पाठः वर्तते ——
~~... ख पुस्तकयोर्विशेषः~~ ~~...~~
अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेवं प्रयोजयेत्।

ग पुस्तके ^च इत आरभ्य 'पादमेवं प्रयोजयेदि' त्यतस्थाने
'अतिक्रान्तक्रमे चैव प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते' ~~इति~~ इत्येव।

~~ढक बुधो वृत्तिनिर्गमि~~

(नवमोऽध्यायः। ख.)

१ अतो: ~~?~~ ख. ग.।

२ ०नोपगतानुभार्य्यो ग.।

३ चारीभिः ~~री~~ क. ख. ग.।

४ संश्रितम्। क.

नृत्तं नूपुरकरणे प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते ॥ ५२ ॥
अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेवं प्रयोजयेत् ।
पादजङ्घोरुकरणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
पादस्य करणं सर्वं जङ्घोरुकृतमिष्यते ।
यथा पादः प्रवर्त्तेत तथैवोरुः प्रवर्त्तते ॥ ५४ ॥
अनयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत् ।
इत्येतदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ५५ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम् ।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे शरीराभिनयो नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वोः[1] कट्यास्तथैव च ।
समानकरणाचेष्टा सा चारीत्यभिधीयते ॥ १ ॥
[2]विधानोभयतश्चार्यो व्यायच्छन्ति परस्परम् ।
यस्मादङ्गसमायुक्तस्तस्माद्व्यायाम उच्यते ॥ २ ॥
एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥ ३ ॥
करणानां समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते ।
खण्डैः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥ ४ ॥
चारिभिः प्रस्तुतं नृत्तं चारिभिश्चेष्टितं तथा ।
चारिभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥ ५ ॥
यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संज्ञितम् ।
नहि चार्या विना किञ्चिन्नाट्ये ह्यङ्गं प्रवर्तते ॥ ६ ॥
तस्माच्चारीविधानस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
या यस्मिंस्तु प्रयोक्तव्या नृत्ते युद्धे गतौ तथा ॥ ७ ॥
समपादा स्थिता वार्ता शकटास्या तथैव च ।
अध्यर्धिका चाषगतिर्विच्यवाचा तथापरा ॥ ८ ॥

१ घा (पा) तन ख । २ अयं श्लोकः खपुस्तके नालोक्यते ।

एडकाक्रीडिता बद्धा ऊरुद्वृत्ता तथाड्डिता ।
उत्स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥ ९ ॥
समोत्सारितमत्तल्ली मतल्ली चापि षोडश ।
एता भौम्यः स्मृताश्चार्यः शृणुताकाशकीः पुनः ॥ १० ॥
अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥ ११ ॥
डोलापादा तथाक्षिप्ता ह्याविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
विद्युद्भ्रान्ता ह्यलाता च भुजङ्गत्रासिता तथा ॥ १२ ॥
मृगप्लुता च दण्डा च भ्रमरी चेति षोडश ।
आकाशिक्यः स्मृता ह्येता लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥
पादैर्निरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।
समपादा स्मृता चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया ॥ १४ ॥
भूमिघृष्टेन पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
पुनरुत्सादयेदन्यं स्थिता वार्त्ता तु सा स्मृता ॥ १५ ॥
निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् ।
उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटास्यं प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
सव्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
तस्योपसर्पणं चैव ज्ञेया साध्यर्धिका बुधैः ॥ १७ ॥
पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
वामः सव्यापसर्पी च चाषगत्यां विधीयते ॥ १८ ॥
वीच्यवाक् समपादायां विश्लेषं सम्प्रयोजयेत् ।
निकुट्टयंस्तथाग्रेण पादस्य धरणीतलम् ॥ १९ ॥
तलसञ्चारपादाभ्यामुप्लुत्य पतनं तु यत् ।
पर्यायतश्च क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा ॥ २० ॥
अन्योन्यजङ्घासंवेधात् कृत्वा तु स्वरितकं ततः ।
ऊरुभ्यां वलनं यस्मात् सा बद्धाचार्युदाहृता ॥ २१ ॥
तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिर्बाह्योन्मुखी यदा ।
जङ्घाञ्चिता तथोद्धृता ऊरूद्वृत्तेति सा स्मृता ॥ २२ ॥

१ त्रि॰ पुं॰ क॰ ख॰ ।

२. धृष्टेन ग॰ ।

३ विन्यस्तात्समपादाश्च विन्यस्तां संप्रयोजयेत् ॥ ख॰ ग॰ ।

४ तथोद्वृत्ता । क॰ ख॰ ग॰ ।

१ ०भा० ग.

~~ग/ ख. ग.~~

२ नियुद्ध० ख. ग.।

३ आकाशिकीनां ? ग.।

४ श्लोकोऽयं क पुस्तके नास्ति।

५ जानुस्तनसमं ख. ग.।

६ ०ता० ख. ग.।

७ इतः पूर्वं क. पुस्तके अत्यधेन, ख पुस्तके ओव सूचिनु र पादि कष्ठोलक्षणम्
ग. पुस्तके चापि अत्यर्थेनैव ———

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानूर्ध्वं संप्रसारयेत्
पातयेच्चाग्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता॥
पृष्ठतो ऽञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु
द्रुतं निपातयेद् भूमौ चारी नूपुरपादिका॥

अग्रतः पृष्ठतो वापि पादस्तु तलसञ्चरः।
द्वितीयपादो निर्घृष्टः यत्र स्याद्ड्डिता तु सा ॥ २३ ॥
शनैः पादो विवर्तेत बाह्येणाभ्यन्तरेण वा।
यद्रेचकानुसारेण सा चार्युत्सन्दिता स्मृता ॥ २४ ॥
मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्थः करोऽन्यश्च प्रवर्तितः।
तलसञ्चारपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥ २५ ॥
पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य स्यन्दितां न्यसेत्।
द्वितीयेन तु पादेन तथापस्यन्दितामपि ॥ २६ ॥
तलसञ्चारपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणैः।
समोत्सारितमत्तल्ली व्यायामे समुदाहृता ॥ २७ ॥
उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः।
उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तल्युदाहृता ॥ २८ ॥
एता भूम्यः स्मृताश्चार्यो नियुक्तकरणाश्रयाः।
आकाशिकीनां चारीणां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९ ॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः सम्प्रसारयेत्।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥ ३० ॥
ऊरुभ्यां वलनं कृत्वा कुञ्चितं तु समुद्धरेत्।
पार्श्वे विनिक्षिपेच्चैवमपक्रान्ता तु सा स्मृता ॥ ३१ ॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वोत्थानोद्वृतिं न्यसेत्।
उद्धट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते ॥ ३२ ॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत्।
द्वितीयं च क्रमात् स्तब्धमूर्ध्वजानुः प्रकीर्तितः ॥ ३३ ॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वं पार्श्वं तु दोलयेत्।
पातयेदञ्चितं चैव दोलापादा तु सा स्मृता ॥ ३४ ॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्यं चाञ्चितं न्यसेत्।
जङ्घास्वस्तिकसंयुक्ता उत्क्षिप्ता नाम सा भवेत् ॥ ३५ ॥

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके न दृश्यते। २ ०कौ०—ख।
३ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति।

स्वस्तिकस्याग्रतः पादः कुञ्चितस्तु प्रसारितः ।
निपतेदञ्चिताविद्ध आविद्धा नाम सा स्मृता ॥ ३६ ॥
पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्क्षिप्य निपातयेत् ।
परिवृत्य द्वितीयं च सोद्वृत्ता चार्युदाहृता ॥ ३७ ॥
पृष्ठतो वलितं पादं शिरोघृष्टं प्रसारयेत् ।
सर्वतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥ ३८ ॥
पृष्ठः[1] प्रसारितः पादो वलिताभ्यन्तरीकृतः ।
पार्ष्णिप्रपादितश्चैव[2] अलाता सा प्रकीर्त्तिता ॥ ३९ ॥
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यस्रमूरुं प्रवर्त्तयेत् ।
कटिजानुविवर्त्तेन भुजङ्गत्रासिता भवेत् ॥ ४० ॥
अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य विपातयेत् ।
जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता सा ज्ञेया हरिणप्लुता ॥ ४१ ॥
नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥ ४२ ॥
अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्त्तयेत् ।
द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन भ्रमरी स्मृता ॥ ४३ ॥ ✓ चारीविधिः
आकाशिक्यः स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
धनुर्वज्रादिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ॥ ४४ ॥
अग्रगौ समगौ वापि अनुगौ चापि योगतः ।
पादयोस्तु द्विजहस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥ ४५ ॥
यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं ज्ञात्वा तत्रोपाङ्गानि योजयेत् ॥ ४६ ॥
पादचार्या यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं हस्तं चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेत् ॥ ४७ ॥
एताश्चार्या मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
स्थानानि संप्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥ ४८ ॥ षट् स्थानानि
वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।

---

[1] चलने—ख । [2] पृष्ठ०—ख ।

१ ०स्तु० ख ग।

२ प्रपाकित ख, प्रपालित० ग।

३ हरिणी० क।

१ पंकजानाम् । ख. ग. ।

२ इतः पूर्वं क पुस्तके उपलभ्यते —
अन्येऽपि । ग

३ प्रणयोद्वेगयोस्तथा । ख. ग. ।

४ योजितम् । क. ग. ।

५ चारणम् । क. ख. ग. ।

६ स्वर्गस्थानां । ख. ग. ।
स्व° (ख?) क. ।

७ पक्षास्थितौ ग.

८ इतोऽनन्तरं क पुस्तके विशेषः
क. केचिदन्येऽपि । ग
ख. शास्त्र ... । क. ग. ।

प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षण्[1] नृणाम् ॥ ४९ ॥
द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
तयोः समस्थितस्त्वेकः त्र्यस्रपादस्थितोऽपरः ॥ ५० ॥
किञ्चिदञ्चितजङ्घोऽसौ सौष्ठवाङ्गसमन्वितः ।
वैष्णवं स्थानमेतद्धि विष्णुरत्राधिदैवतम् ॥ ५१ ॥
स्थानेनानेन कर्त्तव्यः संल्लापस्तु स्वभावजः ।
नानाकार्यान्तरापेतो नृभिरुत्तममध्यमैः ॥ ५२ ॥
चक्रस्य मोक्षणं चैव धारणे धनुषस्तथा ।
धैर्यदानाङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥ ५३ ॥
इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध इष्यते ।
उपालम्भकृते चैव प्रकर्षाधिबलस्तथा ॥ ५४ ॥
शङ्कासूयोग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।
दैन्ये चपलतायोगे गर्वाभीष्टेषु शक्तिषु ॥ ५५ ॥
शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोषितम् ।
समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ ५६ ॥
स्वभावसौष्ठवोपेतौ ब्रह्मा चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन विप्रमङ्गलकारणम् ॥ ५७ ॥
रूपणं पक्षिणां चैव परं कौतुकमेवच ।
स्वस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि ॥ ५८ ॥
लिङ्गस्थानां व्रतस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत् ।
तालास्त्रयोऽर्धतालाश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥ ५९ ॥
तालांस्त्रीनर्धतालांश्च निषण्णाङ्गं प्रकल्पयेत् ।
त्र्यस्रौ वक्षःस्थितौ चैव तत्र पादौ प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
वैशाखस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्राधिदैवतम् ।
स्थानेनानेन कर्तव्यमश्वानां वाहनं बुधैः ॥ ६१ ॥
व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
शराणां च समुत्क्षेपं व्यायामकृतमेवच ॥ ६२ ॥

---

१ मत्ताधिकयेषु-ख । २ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति ।

रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
ऐन्द्रं तु मण्डलं पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ।। ६३ ।।
त्र्यस्रौ वक्षःस्थितौ चैव कटिजानू समौतथा ।
धनुर्वज्रादिशस्त्राणां मण्डलेन प्रयोजयेत् ।। ६४ ।।
वाहनं कुञ्जराणां तु स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्च तालान् प्रसार्य तु ।। ६५ ।।
आलीढस्थानकं कुर्याद् रुद्रश्चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन वीररौद्रकृतं तु यत् ।। ६६ ।।
उत्तरोत्तरसंजल्पो रोषामर्षकृतस्तु यः ।
मल्लानाञ्चैव संफेटः शत्रूणां च निरूपणम् ।। ६७ ।।
तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामं पादं प्रसार्य च ।। ६८ ।।
आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
आलीढसहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ।। ६९ ।।
नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः । शस्त्रमोक्षणे चत्वारो न्यायाः
न्यायाश्चैव हि विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ।। ७० ।।
भारतः सात्वतश्चैव वार्षगण्योऽथ कैशिकः ।
भारते तु कटीच्छेदं पादच्छेदं तु सात्वते ।। ७१ ।।
वक्षसो वार्षगण्ये तु शिरश्छेद्यन्तु कैशिके ।
एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः ।। ७२ ।।
प्रविचार्य प्रयोक्तव्यो नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
न्यायं श्रितैरङ्गहारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ।। ७३ ।। न्यायशब्दस्य निरुक्तिः
यस्माद् युद्धानि नीयन्ते तस्मान्न्यायाः प्रकीर्तिता ।
वामहस्तेन निक्षिप्य खेटकं दक्षिणेन च ।। ७४ ।।
शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि ।। ७५ ।।
खेटकं भ्रामयेत् पश्चात् पार्श्वात् पार्श्वमथापि च ।
शिरःपरिगमश्चापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ।। ७६ ।।

१ पक्ष रव: ग. ।

२ प्रविचारा: ग. । ३ °तान्व्या: ग. ।

—०—(व—

१ ०द्वर्ति० क०

२ रवज्ञ० क०।

३ विभ्रम० क०

~~चातल्य~~ ~~क०~~ ~~ग०~~।

४ शङ्का। क०

~~अयं श्लोकः ख पुस्तके नास्ति~~

~~सौष्ठवं लक्षणं प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम्।~~

~~शोभा सर्वेषां नित्यं हि सौष्ठवं समुदाहृता॥~~

५ श्लोकोऽयं ग० पुस्तके नास्ति।

कपोलस्यान्तरे चापि शस्त्रस्योद्वेष्टनं तथा।
पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्वेष्टितेन च ॥ ७७ ॥
खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिगमो बुधैः।
एवं विचार्य कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥ ७८ ॥
सात्वते तु प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि।
स एवं प्रविचारस्तु खड्गखेटकयोः स्मृतः ॥ ७९ ॥
केवलं पृष्ठतः शक्रं कर्तव्यं खलु सात्वते।
गतिश्च वार्षगण्येऽपि सात्वतेन क्रमेण तु ॥ ८० ॥
शस्त्रखेटकयोश्चापि भ्रमणं संविधीयते।
शिरःपरिगमादस्मिंस्तस्य शस्त्रस्य केवलम् ॥ ८१ ॥
उरस्युद्वेष्टनं कार्यं शस्त्रस्याङ्गेन वा पुनः।
भारते प्रविचारोऽयं कर्तव्यः स तु कौशिके ॥ ८२ ॥
विभ्रमय्य तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत्।
प्रविचाराश्च कर्तव्या ह्येवमेतेऽङ्गलीलया ॥ ८३ ॥
धनुर्वज्रादिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे।
न भेद्यं नापि तु च्छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः ॥ ८४ ॥
रङ्गप्रहरणे कार्यं न चापि व्यक्तघातनम्।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ॥ ८५ ॥
अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः।
अङ्गैः सौष्ठवसंयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥ ८६ ॥
व्यायामं कारयेत् सम्यक् लयतालसमन्वितः।
सौष्ठवेन तु यत्नस्तु कार्यो व्यायामसेविभिः ॥ ८७ ॥
न हि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः।
अचञ्चलमकुब्जं चासन्नगात्रमथापि च ॥ ८८ ॥
नात्युच्चं चलपातं च सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत्।
कटी कर्णसमा यत्र कूर्परोऽसस्थितस्तथा ॥ ८९ ॥
सौष्ठवं लक्षणं प्रोक्तंवर्त्मना क्रमयोजितम्।

---

१ °द्वर्तिं° ख। २ श्लोकोऽयं कपुस्तके नास्ति।

शोभा सर्वववित्यं (?) हि सौष्ठवं समुपाश्रिता ॥ ९० ॥
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद् भवेत् ।
कटिनाभिखरौ हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ ९१ ॥
वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं चतुरस्रमुदाहृतम् ।
परिमार्जनमादानं सन्धानं मोक्षणं तथा ॥ ९२ ॥
धनुषस्तु प्रकर्त्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
संमार्जनं परामर्श आदानं ग्रहणं क्रिया ॥ ९३ ॥
सन्धानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं भवेत् ।
तैलाभ्यक्तेन गात्रेण युवा श्वासोदितेन च ॥ ९४ ॥
व्यायामं कारयेत् धीमान् भित्तावाकाशिके तथा ।
योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं समाश्रयेत् ॥ ९५ ॥
भित्तौ प्रसारिताङ्गस्तु व्यायामं कारयेद् बुधः ।
बलार्थं च निषेवेत नस्यं च त्रिविधं तथा ॥ ९६ ॥
आहारेऽधिष्ठिताः प्राणा प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ।
तस्माद्योग्यप्रसिध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ॥ ९७ ॥
अशुद्धकायं प्रक्लान्तमतीवक्षुत्पिपासितम् ।
अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायामं नैव कारयेत् ॥ ९८ ॥
अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरस्रेण वक्षसा ।
व्यायामं कारयेद्धीमान् नरमङ्गक्रियात्मकम् ॥ ९९ ॥
एवं व्यायामसंयोगे कार्यश्शारीरकृतो विधिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् ॥ १०० ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानो नाम
एकादशोऽध्यायः ।

---

१ एष श्लोकः खपुस्तके नास्ति। २ यवागूस्मृदितेन च-ख-ग.

सर्वैव नित्यं : (क॰) १ सर्वकनित्यं (?) क॰;

२ इतः पूर्वं एक॰ पुस्तके ऽधिकः पाठः वर्तते ——

नहि लोकबहीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः।
अन्वञ्चनलम्बकं वर्जं च सन्नमानं तथैव च ॥ ६१॥
नात्युच्चं चोत्क्षिप्तं च लोकवद् प्रयोजयेत्।
कटी कर्णसमा यत्र कूर्परांसशिरस्तथा ॥ ६२॥

३ इतः पूर्वं क॰ पुस्तके श्लोकोऽयमधिकः ——

अत्र नित्यं प्रयत्नो हि विधये मध्यमोत्तमैः।
नाट्यं नृत्तं च सर्वं हि लोकवै संप्रतिष्ठितम् ॥

५ नरम्र : क॰।

६ वास्तिविधि : क॰।

अन्यपदार्थं क॰ पुस्तके विशेषः —— ग पुस्तकेऽपि पाठान्तरेण

७ इतः पूर्वं / स्निग्धान्नपशनिता या ... रसकं पानकानि च।

1. विद्धं ग.। 2 °गानि च ग.।

3 इतः पूर्वं
ख पुस्तके विशेषः — कोष्ठके
[मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा भूमिगानि निबोधत।]

4 समोत्सारित° ख. ग.।

5 एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः° ख.।

6 इतः पूर्वं
~~अत्र~~ ख पुस्तके कोष्ठके श्लोकोऽयमधिकः
[सूचीवामं पुनश्चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्।
सूचीं वामक्रमं दत्त्वाऽपक्रान्तं च दक्षिणम्॥] वामं° ख.।
7 ग. पुस्तके च पाठान्तराणि।

8 इतः पूर्वं ग पुस्तके विशेषपद्यानि -
विद्धमेतद् आयामे चालिकानानु मण्डलम्।
आयं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम्।
आस्कन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्॥
भुजङ्गत्रासितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम्॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

एताश्चार्यो मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥ १ ॥
अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसञ्चरम् ।
सूचीविद्धं दण्डपादविहृतालातके तथा ॥ २ ॥
वामबन्धं सललितं क्रान्तञ्चाकाशगामि च ।
भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च तथा परम् ॥ ३ ॥
समाक्रन्दितमप्याहुरेडकाक्रीडितं तथा ।
अड्डितं शकटास्यं च तथाऽध्यर्धकमेव च ॥ ४ ॥
पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं तथा चाषगतं पुनः ।
भूमिकामण्डला ह्येते लक्षणं च निबोधत ॥ ५ ॥
आद्यपादं तु तं कृत्वा उद्वाहितमथाचरेत् ।
अलातं वामकं चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥ ६ ॥
सूचीपादं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
तथा दक्षिणमुद्धृत्य अलातञ्चैव वामकम् ॥ ७ ॥
परिच्छिन्नं तु कर्त्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि ।
अतिक्रान्तं पुनर्वामं दण्डपादश्च दक्षिणम् ॥ ८ ॥
उद्धृत्तं दक्षिणं चैव अलातं चैव वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं पुनः सव्यं सूचीवामक्रमं तथा ॥ ९ ॥
विक्षेपो दक्षिणस्य स्यादपक्रान्तं च वामकम् ।
बाह्यभ्रमरकश्चैव विक्षेपश्चैव योजयेत् ॥ १० ॥
विज्ञेयमेतद्व्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ।
कृत्वोर्ध्ववामचरणमाद्यं सूचीं प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
अपक्रान्तः पुनर्वाम आद्यः पार्श्वगतो भवेत् ।
वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥ १२ ॥
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तश्च वामकम् ।

---

१ ०परिवृत्त-ख ।

सूचीवामक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ॥ १३ ॥
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
परिच्छिन्नं च कर्त्तव्यं बाह्यभ्रमणकेण हि ॥ १४ ॥
एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरैः ।
सूचीवामपदं दद्यात् त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥ १५ ॥
पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
सूचीमाद्यं पुनर्दद्यात् अतिक्रान्तश्च वामकम् ॥ १६ ॥
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं सूचीविद्धे तु मण्डले ।
आद्यस्तु जनितो भूत्वा स च दण्डक्रमो भवेत् ॥ १७ ॥
वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्त्तयेत् ।
उद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः ॥ १८ ॥
पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यः भुजङ्गत्रासितस्तथा ।
अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिणः ॥ १९ ॥
वामसूचीत्रिकावर्त्तो दण्डपादे तु मण्डले ।
आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ॥ २० ॥
आस्कान्दितं च वामेन उद्धृत्तं दक्षिणेन च ।
अलातं वामकं पादं सूचीं दद्यात्तु दक्षिणम् ॥ २१ ॥
पार्श्वक्रान्तं पुनर्वाममाक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
परिवृत्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ॥ २२ ॥
सूचीवामपदं दद्यात् त्रिकं तु परिवर्त्तयेत ।
भुजङ्गत्रासितश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥ २३ ॥
एष चारप्रियोगस्तु विहृते मण्डले भवेत् ।
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा चाऽपक्रान्तं च वामकम् ॥ २४ ॥
पार्श्वक्रान्तस्ततश्चान्तोऽप्यलातश्चैव वामकः ।
आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥ २५ ॥
कार्यस्त्रिकविवर्त्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
आक्षिप्तं वामकं कुर्यात् दण्डपार्श्वं च दक्षिणम् ॥ २६ ॥
ऊरूद्वृत्तं च तेनैव कर्त्तव्यं दक्षिणेन तु ।

1 ०भाद्य० ख॰ ग॰ ।

2 ०भाद्यो० ख॰ ।

3 तद्वृत्तो क॰, उद्वृत्तो ख॰ ।

4 ल्युद्वृत्तं ख॰ ।

5 समावर्त्य ख॰ ।

6 विवृते क॰ । 7 ०भाद्यो० ग॰ । 8 इतः पूर्वं क॰ ख॰ ग॰ पुस्तकेषु पाठान्तरसंवलितं सार्द्धपद्यद्वयमधिकं भाति ।

~~[illegible]~~

भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
~~[illegible]~~ ततस्त्वेवं समुत्सेवं वा तालितौ पादविक्षेपैः ॥ ~~[illegible]~~
अतिक्रान्तः पुन[illegible] वामोऽतिक्रान्त एव च ।
पार्श्वमार्ग(स्थ)श्च स्यात्[illegible] मण्डले ॥
सूचीमाद्यकं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥

[आद्यं कुर्यादपक्रान्तमतिक्रान्तं च वामकम्] ख॰

१ इतः पूर्वं
एतावदिदं क पुस्तके विशेषः —
एष पादप्रचारस्तु लालिते मण्डले भवेत् ।

२ °श्चाचो ग.

३ इतः पूर्वं ख. पुस्तकेऽधिकम् ग.
सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तस्य दक्षिणः ।
~~[illegible]~~

४ °संचरः ख., बाम आक्षिप्तो [illegible] ग.

५ °प्रचारः ख.

६ °श्चावं क. ख.

७ °श्चाचो क. ख. ग.

८ इतः पूर्वं क. ख. ग. पुस्तकेषु पद्यद्वयं विशेषेण—
~~[illegible]~~
कार्थालिक विवर्तस्य शकटास्यस्य दक्षिणः ।
अरुवृत्तः स एव स्याद्वामस्यैवापसर्पितः ॥
कार्थालिकविवर्तस्य दक्षिणः स्कन्दितो भवेत् ।
शकटास्यो भवेद्वामस्तथैवास्फोटनं भवेत् ॥

९ °दास्यन्दिं ख.

१० °श्चाम क. ख. ग.

सूचीवामकरं चैव त्रिकं च परिवर्त्तयेत् ॥ २७ ॥
अलातश्च भवेद्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वामो वामबन्धे तु मण्डले ॥ २८ ॥
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा अपक्रान्तं च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो भुजङ्गत्रासितं तथा ॥ २९ ॥
अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्वृत्तं तथैव च ॥ ३० ॥
अलातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वामः कार्यो ललितसञ्ज्ञकः ॥ ३१ ॥
एष पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ।
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ॥ ३२ ॥
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चान्यं वामपार्श्वक्रमं तथा ।
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥ ३३ ॥
वामसूचीं ततो दद्यात् अपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं संविधीयते ॥ ३४ ॥
क्रान्तमेतत्तु विज्ञेयं नामतो नाट्ययोक्तृभिः ।
एतान्याकाशगामीनि ज्ञेयान्येवं दशैव तु ॥ ३५ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि भौमानामिह लक्षणम् ।
आद्यन्तुं जनितः कार्यो वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥ ३६ ॥
शकटास्यः पुनश्चान्यो वामश्चापि प्रसारितः ।
आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥ ३७ ॥
आस्कन्दितः पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ।
वामः पृष्ठापसर्पी च दद्यात् भ्रमरकं तथा ॥ ३८ ॥
स एवास्कन्दितः कार्यस्त्वेतद् भ्रमरमण्डलम् ।
आद्यो भ्रमरकः कार्यो वामश्चैवाड्डितो भवेत् ॥ ३९ ॥
एतदास्कन्दितं नाम व्यायामे युद्धमण्डलम् ।
आद्यन्तु जनितं कृत्वा वामश्चैव निकुट्टकम् ॥ ४० ॥
शकटास्यः पुनश्चान्य ऊरूद्वृत्तः स एव च ।

पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चाषगतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥
आस्कन्दितं पुनः सौख्यं शकटास्यश्च वामकः ।
आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥ ४२ ॥
पृष्ठापसर्पी वामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ।
समपादं बुधः कृत्वा स्थानं हस्तौ प्रसारयेत् ॥ ४३ ॥
निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्ट्योद्वेष्ट्य चैव हि ।
कटीतटे विनिक्षिप्य आद्यमावर्त्तयेत क्रमम् ॥ ४४ ॥
तथा क्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ।
चारया चानया भ्रान्त्वा पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥ ४५ ॥
समोत्सारितमेतत्तु कार्यं व्यायाममण्डलम् ।
पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः सूचीविद्धैस्तथैव च ॥ ४६ ॥
एडकाक्रीडितश्चैव तूर्णं त्रिकविवर्तितैः ।
सूचीविद्धापविद्धश्च क्रमेणावृत्त्य मण्डलम् ॥ ४७ ॥
एलकाक्रीडितं दद्यात कण्डमण्डलसंज्ञितम् ।
सव्यमुद्घट्टितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत् ॥ ४८ ॥
तेनैवास्कन्दितं कार्यं शकटास्यश्च वामकः ।
आद्यः पृष्ठावसर्पी च स च चाषगतिर्भवेत ॥ ४९ ॥
पादैश्च शकटास्यस्थैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
आद्यन्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ॥ ५० ॥
अपसर्पी पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ।
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥ ५१ ॥
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ।
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च वामकम् ॥ ५२ ॥
भुजङ्गत्रासितश्चान्य एष एव तु वामकः ।
भुजङ्गत्रासितैर्भ्रान्त्वा चारैरपि च मण्डलम् ॥ ५३ ॥
पिष्टकुट्टन्तु विज्ञेयं नियुद्धे चारिमण्डलम् ।
सर्वैश्चापगतैः पादैः परिभ्राम्य तु मण्डलम् ॥ ५४ ॥
एतच्चाषगतं विद्यान्नियुद्धे चारिमण्डलम् ।

1 स्तलकान्‌ क · ख ·।

2 खण्ड्‌ क · ख · ग ।

3 इतः पूर्वं

ख — कृपुत्तकेयो विशेषः — किञ्चित् पाठान्तरेण ग पुस्तके यथा —

अङ्कितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापतापितः ॥ ५२॥

वामो भ्रमतः कार्यं आद्यश्चास्कन्दितो भवेत् ॥

तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदङ्कितमण्डलम् ॥ ५३॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।

स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥ ५४॥

4 इतः पूर्वं ख · ग पुस्तके विशेषः पाठः —

5 आपि / क · ख · | द्वितीये शकटास्यं तु आगमे युद्धमण्डलम् ॥ ५५॥

6 आपगतैः / क · ख · ग · ।

१ परिचङ्क्रमे चक·

२ बाहनं क·

३ प्रवेश: कि:

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ॥ ५५ ॥
उक्तान्यतः परं चैव समचारीणि योजयेत् ।
समचारीप्रयोगो यस्तत्समं नाम मण्डलम् ।
आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ५६ ॥
मण्डलप्रयोग विधिः
एतानि खण्डानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च ।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥५७॥

इति भारतीय नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम
द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

गतिप्रचारः

एवं व्यायामसंयोगे कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥ १ ॥
उपवहनानन्तर करणीय प्रकारः
तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथामार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥ २ ॥
ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवावकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥ ३ ॥
स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥ ४ ॥
बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥ ५ ॥
कर्णादष्टाङ्गुलिस्थे च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥ ६ ॥
हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटस्थितः ॥ ७ ॥
पादोत्क्षेपे काला-तालमये विधिः
पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपस्तु कर्त्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥ ८ ॥
चतुस्तालो द्वितालश्च एकतालस्तथैव च ।

~~१ श्लोकार्धमिदं खपुस्तके नास्ति ।~~

चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥ ९ ॥
द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचसञ्ज्ञिनाम् ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः स्मृतः ॥ १० ॥
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
तथा चैककलः पादो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम् ।
यथाप्रकृतिनाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥
धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसम्मतानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥१३॥
एष एव भुवि ज्ञेयः कलाताललये विधिः ।
पुनर्गतिं प्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥ १४ ॥
स्वभावैरुत्तमगतौ कार्यं जानुकटीसमम् ।
युद्धचारीप्रयोगेषु जानुस्तनसमं भवेत् ॥ १५ ॥
पार्श्वक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ ।
रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि तु ॥ १६ ॥
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु ।
परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं ततः परम् ॥ १७ ॥
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो [1]वृक्षितेन च ।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत् तान्येव [2]विपदानि च ॥ १८ ॥
एवं गतागतैः कृत्वा पदानामेकविंशतिम् ।
वामवेधं ततः कुर्यात् विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥ १९ ॥
रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यौ गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
त्र्यस्रे त्रिकोणे चतुरस्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरस्र एव ॥ २० ॥
यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलो भवेदेककलः पुनः ॥ २१ ॥
अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः ।

---

१ श्लोकार्द्धमेतत् खपुस्तके न दृश्यते ।
२ सार्धश्लोकद्वयं कपुस्तके नोपलभ्यते ।

१ पातो ख. ग. |

२ दक्षिणेन च ग. |
३ तु पदाति-च ग. |

१ दैत्यदलन० ख० ।

२ चोद्गता ख० ग० ।

३ त्रिजय अनु: क० ख० ग० ।

४ (-वथा) क० । ५ वेदा (ध्या) त्मा (न?) स्तु क० ।
देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मस्तु
कीर्तिता । ख० ग०

५-६ ख पुस्तके ऽधस्तनं श्लोक उपलभ्यते —
द्विकला चान्तमे यत्र मध्ये ऽेककला भवेत् ।
कालिकं मध्यमेयत्र नीचे ऽष्टकलं भवेत् ।
~~द्विकला ख~~

७ जडानां ख०

८ अत: परं प्रति: द्वयं ख पुस्तके ~~प्राप्ति~~ ।
३८ १/२ श्लोकानन्तरमाप्ति ।

चतुष्कलमथोर्ध्वं च तथा चैककलं पुनः ॥ २२ ॥
देवदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः ॥ २३ ॥
दिवौकसां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते ।
तत्रापि चोध्वैवा(गा?)ये तु तेषां देवैः समा गतिः ॥ २४ ॥

अत्राह—

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।
अत्रोच्यते कथं नैषा गती राज्ञां भविष्यति ॥ २५ ॥
इह प्रकृतयो दिव्या तथा च दिव्यमानुषी ।
मानुषी चेति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥ २६ ॥
देवा हि प्रकृतिर्दिव्या राजानो दिव्यमानुषी ।
या त्वन्यालोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥ २७ ॥
देवान्वार्जास्तु राजानो वेदाध्यात्मप्रकीर्तिताः ।
एवं देवानुकरणे दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥ २८ ॥
अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
संभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥ २९ ॥
सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३० ॥
चतुर्थ्येककलं वा स्यात् तथार्धकलमेव च ।
अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ॥ ३१ ॥
ज्येष्ठे चतुष्कलं ह्यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
त्रिकलं चोत्तमा यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत ॥ ३२ ॥
एवमर्धार्धहानिं तु कलानां संप्रयोजयेत् ।
उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत ॥ ३३ ॥
मध्यमानां गतिर्या तु न तां नीचेषु योजयेत् ।
ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ॥ ३४ ॥

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके नोपलभ्यते । २ ०र्ध-ख ।
३ अथवा ज्वर-ख । ४ सार्धश्लोकद्वयमिदं खपुस्तके नास्ति ।

विस्मये चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते ।
शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा[1] ॥ ३५ ॥
पुनश्चिन्तान्विते चैव गतिः कार्या चतुष्कला ।
अस्वस्थे कामिते चैव भये वित्रासिते तथा ॥ ३६ ॥
आवेगे चैव हर्षे च कार्यं यच्च त्वरान्वितम् ।
अनिष्टश्रवणे चैव क्षेपे[3]र्ष्याद्भुतदर्शने ॥ ३७ ॥
अपि चात्ययिके कार्ये दुःखिते शत्रुमार्गणे ।
अपराध्वानुसरणे श्वापदानुगते तथा ॥ ३८ ॥
एतेष्वेवं गतिः प्राज्ञो द्विकलां सम्प्रयोजयेत् ।
गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वच्छकामितसम्भवा ॥ ३९ ॥
दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
सूचयञ्चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥ ४० ॥
हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलङ्कारैश्च भूषितः ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलंकृतः ॥ ४१ ॥
गच्छेत् सललितैः पादैरतिक्रान्तोत्थितस्तथा ।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालसमन्वितैः ॥ ४२ ॥
पादयोरनुगौ हस्तौ नित्यं कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
उत्क्षिप्तः सहपादेन पतनेन विपर्ययः ॥ ४३ ॥
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसहायवान् ॥ ४४ ॥
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ।
वेलासदृशवस्त्रैश्च सह दूत्या शनैस्तथा ॥ ४५ ॥
व्रजेत् प्रच्छन्नकामैस्तु पादैर्निश्शब्दमन्दगैः ।
शब्दशक्त्युत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥ ४६ ॥

---

१ विक्षते–क ।
२ इदं श्लोकार्द्धं खपुस्तके त्वेवं पठ्यते:—
गतिः स्थितलया कार्या विफलान्तरपातिना ।
३ क्षेपे चा०–ख । ४ श्लोकार्द्धमिदं खपुस्तके नास्ति ।

क ग.
१ अतोऽनन्तरं ख पुस्तके श्लोकोऽयमधिकः —
भीतिः स्थितलया कार्यापि कल्पान्तरपातिता।
क पुस्तके तु इदं श्लोकार्द्धं लेखकमुक्तप्रकारेण पठ्यते। न पुनरत्रीन पाठः।

२ क्षेपे चाद्भुतदर्शने ग -।

३ विकल्पां ख ।

कोष्ठके
3 श्लोकार्धमिदं क पुस्तके नास्ति, ख पुस्तके च पाठान्तरेण अथच —
[अक्षिप्य हस्तं पातेन पादयोश्च विपर्ययात् ॥]
ग पुस्तके च — अक्षिप्य सह पादेन पादयोश्च विपर्ययः।

४ वस्तोश्च ख ।

१ तथा निशितहृतान्न ख. ग.

२ ह्लनका° . ख.

३ द्रुतप्रभाणाधिष्ठाना १ क. ख.

रौद्रे गति प्रकार:

वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन् मुहुः।
रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥ ४७ ॥
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः।
नैपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥ ४८ ॥
तथा स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकीर्तितः।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥ ४९ ॥
तथापि[1] शिरहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥ ५० ॥
स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्त्तितः।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥ ५१ ॥
रूक्षे निर्भत्सनपरो रौद्रः सोऽयं स्वभावजः।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पदैस्त्र्यन्तरपातितैः ॥ ५२ ॥

बीभत्से गति प्रकार:

गतिरेवं प्रकर्त्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः।
अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ॥ ५३ ॥
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्सानुनयं प्रति।
क्वचिदासन्नपतितैः विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ ५४ ॥
एडकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः।
तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बीभत्सा गतिरिष्यते ॥ ५५ ॥

वीरे गति प्रकार:

तथा वीरे प्रकर्त्तव्या पदविक्षेपसंयुता।
द्रुता[2] प्रहरणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥ ५६ ॥
पार्श्वक्रान्तैस्तथाविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च।
कालाकालागतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥ ५७ ॥
उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः।
मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ५८ ॥

हास्ये गति प्रकार:

विस्मये चैव हर्षे च विक्षिप्य पदविक्रमान्।
आसाद्य तु रसं हास्यमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥ ५९ ॥
पुनश्च करुणे कार्या गतिः स्थिरपदैरथ। ✓

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति।

करुणे गतिप्रकारः

वाष्पाम्बुरुद्धनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ॥ ६० ॥
उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा सस्वनरोदनः ।
गच्छेत्तथाविद्धकायः प्रत्यग्रगतिसंश्रये ॥ ६१ ॥
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ।
उत्तमानां तु कर्त्तव्या सधैर्यं वाष्पसंगता ॥ ६२ ॥
निश्वासैरायतोत्कृष्टैस्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥ ६३ ॥
उरःपादगतोत्साहः शोकव्याकुलचेतनः ।
नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेत् इष्टवन्धुनिपातने ॥ ६४ ॥
गाढप्रहारे कार्ये च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ।
विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ॥ ६५ ॥

शीताभिनयने गतिः

शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ।
गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥ ६६ ॥
पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जीभूतस्तथैव च ॥ ६७ ॥
दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य तु कम्पनम् ।
कार्यं शनैश्च गन्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥ ६८ ॥

भयानके गतिप्रकारः

तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ ६९ ॥
विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ।
भयसंयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकनैः ॥ ७० ॥
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव बद्ध्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्खलितं व्रजेत् ॥ ७१ ॥
एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्वरम् ॥ ७२ ॥
एषा स्त्रीणां प्रकर्त्तव्या नृणाञ्चाक्षिप्तविक्रमा ।
क्वचिदासन्नपातितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ ७३ ॥
एडकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः ।

१ गच्छेत्तापाद्यधिक्रिया ग.।

२ °र्थो क.ख.।

३ इत: पूर्वं ग पुस्तके श्लोकार्द्धमिदमधिकं — मध्यानामपि सत्वज्ञैर्गतिर्योजिता विधानत:।

४ °व्यामूढ° क.ख.ग.।

५ तूर्णं क.।

६ विलोकितैः क.ख.।

७ पूर्णं क.।

८ विकृतं खनम् क.ख.।

९ प्रयोक्तव्या क.ख.।

१ क. ख पुस्तके श्लोकद्वयं कोष्ठके दृश्यते।

२ चैव सर्वेषां क.।

३ ०माश्रिता: क.ख.।

४ यथावाल्लिङ्गमाश्रित: क.ख.।

५ स्थिता क. ख.।

६ प्रसारयेत् क. ख. ग.।

७ ०ऽथ० ख.ग.।

८ रथस्यस्यापि क. ख. ग.।

९ स्तूर्ण० क.।

एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ॥ ७४ ॥
वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ।
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्रुतालान्तरगामिभिः ॥ ७५ ॥
कृत्वा नाभितटे हस्तं मुक्ताङ्ककटकामुखम् ।
आद्यं चारालमुक्तानां कुर्यात्पार्श्वं तदन्तरे ॥ ७६ ॥
न निषण्णं वचस्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥ ७७ ॥
यतीनां श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
तेषां कार्या गतिर्विप्रा नैष्ठिकं व्रतमाश्रिता ॥ ७८ ॥
अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥ ७९ ॥
अचञ्चलमनाश्चैव तथा लिङ्गं समाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ॥ ८० ॥
प्रथमं समपादेन कृत्वा स्थानेन वै बुधः ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रयोजनम् ॥ ८१ ॥
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।
अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेदतिक्रमात् ॥ ८२ ॥
उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥ ८३ ॥
तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्तनिभृतापि वा ॥ ८४ ॥
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ।
कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ ८५ ॥
अन्धकारेऽन्धयाने च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शितैः ॥ ८६ ॥
अधस्तस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ।
समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ ८७ ॥

१ श्लोकद्वयं खपुस्तके न दृश्यते ।

धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ॥ ८८ ॥
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव कर्तव्यं रङ्गमण्डले ॥ ८९ ॥
विमानस्थस्य कर्तव्या एषैव स्यन्दिनी गतिः ।
आरूढमुद्वहेद् गात्रं किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थितम् ॥ ९० ॥
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥ ९१ ॥
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद् द्रु(ग?)तिम् ॥ ९२ ॥
उद्वायतोऽनुतननैः(?) कुटिलावर्तितैरथ ।
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ॥ ९३ ॥
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ।
प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ॥ ९४ ॥
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद् बुधैः ।
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ॥ ९५ ॥
उद्वाह्य गात्रपादञ्च सोपाने निक्षिपेन्नरः ।
अथावतरणञ्चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ॥ ९६ ॥
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ।
प्रासादारोहणं यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ॥ ९७ ॥
केवलं मूर्धनिक्षेपमद्रिष्वङ्गे भवेदथ ।
द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तोत्थितैः पदैः ॥ ९८ ॥
सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ।
एतदेवावतरणं सरित्स्वपि नियोजयेत् ॥ ९९ ॥
प्रासादे यन्मया प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ।
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ॥ १०० ॥

१ श्लोकद्वयं कपुस्तके नोपलभ्यते ।
२ खपुस्तके श्लोकद्वयमेतन्न दृश्यते ।

१ गन्तव्यं ग.

२ इतोऽनन्तरं ग. पुस्तके पङ्क्तिरियमधिका —
स्थानेन सम्पादेन तथा चूर्णपदैरपि।

३ अत्रज्याभक्तोन्नतनतैः ख. ग.

४ तथा० क. ख. ग.
५ गोलमस्यैव कारयेत् क. ख.
६ इत आरभ्य 'सीतस्त्वपि नियोजयेत्' इति पर्यन्तं क पुस्तके
साङ्काव्यत्ययेन,
ख पुस्तकेऽपि व्यत्ययेनैव।

कचौरिः

१ चौरिवि ग. ।

२ ०धूत० क. ख. ।
०कुलापूरदना ग.

३ द्रुतैस्तूर्णैं पदैगतिः क. ।
द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः ख. ।

४ कस्मान्मृत इति प्रोक्ते किं मतिव्यं प्रयोक्तृभिः । ख.
ग.

५ तथा तूर्णपदैश्चित्रैः० क. ।

६ पल्लगानां । क. ख. ग. ।

७ क पुस्तके इयं पङ्क्तिर्नोपलभ्यते ।

८ ०विभ्रमा ख. ।

९ कम्बुकीव कं क. ।

१० पदक्रमात् क. ।

११ परीक्रमात क. ।
परीक्रमा ख. ।

तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षैः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ।
किञ्चिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥ १०१ ॥
प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्बाहुविकर्षणः ।
तिर्यक् प्रसारिता चैव ह्रियमाणस्य वारिणा ॥ १०२ ॥
अशेषाङ्गाकुलपूर्ववदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या गतिश्चूर्णपदैर्गतिः ॥ १०३ ॥
अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ॥ १०४ ॥
तस्मान्सूत इति प्रोक्ते किं कर्तव्यं प्रयोक्तृभिः ।
अङ्कुशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद्धयम् ॥ १०५ ॥
प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ।
अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ॥ १०६ ॥
यथा चूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरि पातितैः ।
वनगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंज्ञितैः ॥ १०७ ॥
पार्श्वक्रान्तं पदं कुर्यात् स्वस्तिकं रेचयेदिह ।
विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ॥ १०८ ॥
पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ।
ससौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ॥ १०९ ॥
कटकौ वर्धमानौ तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ।
काञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोवस्थाविशेषतः ॥ ११० ॥
अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ।
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैः ऋजुभिस्तथा ॥ १११ ॥
समुद्वहंस्तथाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत् ।
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥ ११२ ॥
विष्कम्भेन कृतप्राणा मन्दोत्थितपदक्रमा ।
कृशस्याप्यभिनेया वै गतिर्मन्दपदक्रमा ॥ ११३ ॥
व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते ।

१ पन्नगानां—ख ।

विष्कम्भनकृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा ॥ ११४ ॥
क्षामस्वरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च ।
शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्त्तव्यं हस्तपादयोः ॥ ११५ ॥
कम्पनं चैव गात्राणां क्लेशनं च तथैव च ।
दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा ॥ ११६ ॥
विकूणनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥ ११७ ॥
समुद्वहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ।
विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलस्तथा ॥ ११८ ॥
श्रमस्वेदाभिभूतश्च व्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ।
मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तरुणमध्यमे ॥ ११९ ॥
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणः ।
अपकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ॥ १२० ॥
विघूर्णितशरीरा च पदैः प्रस्खलितैरथ ।
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिश्च नियतक्रमा ॥ १२१ ॥
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ।
रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ॥ १२२ ॥
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ।
गायत्यकस्माद्धसति सङ्गे चापि न सज्जते ॥ १२३ ॥
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुनः ।
कदाचिद्धावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ॥ १२४ ॥
कदाचिदुपविष्टस्तु शयितः स्यात् कदाचन ।
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ॥ १२५ ॥
उन्मत्तो भवति ह्येष तस्य तां कारयेत् गतिम् ।
स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ॥ १२६ ॥
बध्वा चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
अनेन चारीयोगेन परिक्रम्य चतुर्दिशम् ॥ १२७ ॥

१ श्लोकत्रयमेतत् खपुस्तके नोपलभ्यते ।

१ परिक्रमा क. ख. ।

२ तूर्णपदे॰ क. ।

३ ॰पर्णीः क. ख ।

४ अवकृष्टे क. ख. ।

५ गातिस्त्वभिनय क्रमात् क. ।

६ इत आरभ्य 'धरकृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना (१५२।१) क पुस्तके नास्ति।

१ निवण्णाः ग॰।

२॰ काव्यकृतं ख॰

३ बकवद् ख॰

४ काव्यहास्यं ख॰..

बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ।
त्रिकं सुललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ॥ १२८ ॥
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सहगतिर्भवेत् ।
त्रिविधा तु गतिः कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः ॥ १२९ ॥
विकलाङ्गप्रयोगेण कुहकाभिनयं प्रति ।
एकः खञ्जगतौ नित्यं स्तब्धो वै चरणो भवेत् ॥ १३० ॥
तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥ १३१ ॥
गमनेन विषण्णःस्यादन्यो न चरणेन तु ।
इतरेण निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत् ॥ १३२ ॥
एषा खञ्जगतिः कार्या तालशल्यक्षतेषु च ।
पादेनाग्रतलस्थेन अञ्चितेन व्रजेत्तथा ॥ १३३ ॥
निषण्णदेहा पङ्गोस्तु नतजङ्घा तथैव च ।
सर्वसंकुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ॥ १३४ ॥
न तस्य विक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य वा ।
सोद्वाहिता चूर्णपदा सा कार्या कुहकात्मिका ॥ १३५ ॥
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयसमन्विता ।
अङ्गवाक्यकृतं हास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा ॥ १३६ ॥
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ।
य ईदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ॥ १३७ ॥
यदा तु खेगवत् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्स तु ॥ १३८ ॥
वाक्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणात् ।
अनर्थकैर्बहुविधैस्तथा चाश्लीलभाषितैः ॥ १३९ ॥
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः ।
यस्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥ १४० ॥
तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा भावः कार्यस्तु तत्त्वतः ।
गतिप्रचारं विभजेत् नानावस्थान्तरात्मकम् ॥ १४१ ॥

स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।
तदा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं ततः ॥ १४२ ॥
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ।
पर्यायतः सन्नमते लयतालवशानुगः ॥ १४३ ॥
स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ।
अलभ्यलाभात् भक्ष्यस्य तथा तस्य गतिर्भवेत् ॥ १४४ ॥
कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनां परिक्रमात् ।
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ॥ १४५ ॥
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ।
गतौ नमेत चेटानां दृष्टिश्चार्धविचारिणी ॥ १४६ ॥
वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितैः ।
गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजस्तथा ॥ १४७ ॥
गर्विता चूर्णपादस्य शकारस्य गतिर्भवेत् ।
जात्या नीचेषु योक्तव्या विलोकनपरा गतिः ॥ १४८ ॥
अत्यस्पर्शाच्च लोकस्य स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ।
म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशवरादयः ॥ १४९ ॥
तेषां गतिविचारेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ॥ १५० ॥
स्वस्वजातिसमुत्थेन स्वभावेन गतिर्भवेत् ।
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १५१ ॥
या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥ १५२ ॥
जानूपरि करं चैकमपरं वक्षसि स्थितम् ।
अवलोक्य दिशः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ॥ १५३ ॥
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्रा पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ॥ १५४ ॥
सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।

---

१ स्तब्धा—ख ।

१ संनमयेत् ख-, सन्नमेत ग.

२ लब्धा ग.

३ इतः पूर्वं श्लोकार्द्धमिदं ख पुस्तके विशेषः —
शंकरस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।

४ देशानुरूपेण ग.

1 ०था था म (या) क.

2 गतिच्छायाभावणेष्व ग.

3 इतः पूर्वं ख पुस्तके विशेषः —
[स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते]।
वामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥
तालमात्रान्तरेऽन्यस्तस्त्र्यस्रः पक्षस्थिताङ्गः ।
प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ॥
लतानितम्बगौ हस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम् ॥

4 क पुस्तके व्यत्ययेन

5 विलासलीलाविब्वोक शृङ्गारात्मनिरूपणैः क.
विलासलीला० ग. ख

6 भर्तुर्भर्गा० क. ख

शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थाने च योजयेत् ॥ १५५ ॥
वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥ १५६ ॥
नोक्ताश्च या मया ह्यत्र ग्राह्यास्ता अपि लोकतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥ १५७ ॥
स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभरणेषु च ।
आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च ॥ १५८ ॥
दक्षिणस्तु समः पश्चात् त्र्यस्त्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ॥ १५९ ॥
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ।
चिन्तायां चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ १६० ॥
रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
मन्मथेर्ष्योद्भवं कोपं तर्जन्याङ्गुलिमोटनम् ॥ १६१ ॥
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनं मानावलम्बनम् ।
स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ॥ १६२ ॥
समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यस्त्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थन्तु तद्भवेत् ॥ १६३ ॥
पुरोऽपि चलितस्त्र्यस्त्रस्तदन्योपसृतः समः ।
पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीषत्समुन्नतम् ॥ १६४ ॥
पाणिर्लताख्यो यत्रैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः ।
अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः ॥ १६५ ॥
स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं संलापे तु स्वभावजे ।
निश्चये परितोषे च वितर्के चिन्तने तथा ॥ १६६ ॥
विवाहलीलालावण्ये शृङ्गारादिनिरूपणे ।
स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं तथा मार्गावलोकने ॥ १६७ ॥
पादः समुत्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ।
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥ १६८ ॥
शाखावलम्बने कार्यं स्तबकग्रहणे तथा ।

विश्रामेष्वथ देवानां दाराणाञ्चात्र योगतः ॥ १६९ ॥
एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ।
पुनश्च संप्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ॥ १७० ॥
कृत्वाऽवहित्थं स्थानन्तु वामञ्चाधोमुखं करम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च कटकामुखम् ॥ १७१ ॥
ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम् ।
दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥ १७२ ॥
तेनैव समकालञ्च लताख्यं वामकं भुजम् ।
दक्षिणं विनमेत्पार्श्वे न्यसेन्नाभितटे ततः ॥ १७३ ॥
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्टय वामकम् ।
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ॥ १७४ ॥
लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसोऽनुगतेन च ।
षट्कलं तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ॥ १७५ ॥
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं तद्भवेत्स्त्रियः ।
सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्बुधैः ॥ १७६ ॥
स्थवीयसीनामेतासां सम्प्रवक्ष्याम्यहं गतिम् ।
कृत्वाऽपविद्धं स्थानन्तु वामं न्यस्य कटीतटे ॥ १७७ ॥
आद्यञ्चारालमुक्तानां कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥ १७८ ॥
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ १७९ ॥
केचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धगतिविक्रमा ।
स्थानं कृत्वाऽवहित्थञ्च वामञ्चाधोमुखं भुजम् ॥ १८० ॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च कटकामुखम् ।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ॥ १८१ ॥
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ।
या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥ १८२ ॥

---

१ भुजम्–ख । २ श्लोकार्द्धमिदं कपुस्तके नास्ति ।

१ नीचानां नाणां चार्थयोगत: ख॰ ग॰ / इतोऽग्रे एव 'एवमित्यादि साद्धश्लोकं ग॰ पुस्तके च व्यत्ययेन। क॰ पुस्तके अ॰

२ इतोऽग्रे क॰ पुस्तके विशेष: —— व्यत्ययेन ख॰ पुस्तकेऽपि विशेष:

एवं स्थानविधि: कार्य: स्त्रीणां नृणामथापि च।
स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ॥
भग्नावस्थानके नृत्ये चारी च समुपस्थिता ॥

३॰ भुजग ख॰

४ इतोऽनन्तरं ग॰ पुस्तके विशेषा: ——
किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत् पञ्चपदीं तत:।
यो विधि: पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे।
स एव प्रमदानां वै कर्त्तव्यो नाट्ययोक्तृभि: ॥

५ स्थानीया या: स्थिमत्तास्तां ख॰।

६ किंचिदुन्नमिते॰ ख॰ ग॰।

६ खटका॰ क॰।

१ पद्विक्रमा ख॰।

२ क्रीडया ख।

३ प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ख॰ ग॰।

४ हस्तौ क॰ ख॰।

५० स्तौ क॰ ख॰।

६ बाहुशीर्षाश्रितं शिर: क॰।

स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्धार्धञ्च योजयेत् ।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद् गतिचेष्टितम् ॥ १८३ ॥
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ।
बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दगतिविक्रमा ॥ १८४ ॥
न तस्याः सौष्ठवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।
तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसकम् ॥ १८५ ॥
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।
विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसके ॥ १८६ ॥
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
व्याजेन सेवया वाऽपि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥ १८७ ॥
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ।
धैर्योदारेण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १८८ ॥
स्त्री पुमांसं त्वभिनयेत् वेषवाक्यविचेष्टितैः ।
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः प्रेषिताप्रेषितैस्तथा ॥ १८९ ॥
मृदुमन्दगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
विजातीयास्तु या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ॥ १९० ॥
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥ १९१ ॥
स्वस्थानाश्चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
उद्धता येऽङ्गहारास्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ॥ १९२ ॥
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिता ।
अथासनविधिः कार्यो नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥ १९३ ॥
नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः ।
विष्कम्भेनाञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ॥ १९४ ॥
हस्ताः कट्यूरुविन्यस्ताः स्वस्थे स्यादुपवेशने ।

---

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके नोपलभ्यते । २ क्रीडया—ख ।
३ सार्धश्लोकद्वयं खपुस्तके नास्ति ।

पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रयः ॥ १९५ ॥
शिरः पार्श्वगतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥ १९६ ॥
सम्प्रनष्टेन्द्रियमनाः शोकौत्सुक्योपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा चोपाश्रयाश्रितः ॥ १९७ ॥
मोहमूर्च्छामदग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तः पादजानुभिः ॥ १९८ ॥
व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा चोत्कटिकास्थानस्फिक्पार्ष्णीनां समागमः ॥ १९९ ॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च ।
विष्कम्भितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥ २०० ॥
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥ २०१ ॥
देवाभिगमने चैव रुषितानां प्रसादने ।
शोके चाक्रन्दने तीव्रमृतानां चैव दर्शने ॥ २०२ ॥
त्रासने च कुसत्त्वानां नीचानाञ्चैव याचने ।
होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्याणाञ्चैव कारयेत् ॥ २०३ ॥
मुनीनां नियमेष्वेष भवेदासनजो विधिः ।
अथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः ॥ २०४ ॥
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा ।
आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ॥ २०५ ॥
देवानां नृपतीनाञ्च दद्यात्सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥ २०६ ॥
मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
कुं(?मु)ञ्जासनं द्विजातीनां कुमारीणां कुथासनम् ॥ २०७ ॥

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके न दृश्यते । २ सम्पाते—ख ।
३ पीडावहित्थेषु—ख । ४ श्लोकार्धमिदं खपुस्तके नास्ति ।
५ काष्ठासनं—ख ।

१ भवेच्छोकोपवेशने क. ख. ।

२ सम्पातो क., संयुक्तैः ख ।

३ दीनानां क. ।

४ काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुशासनम् क. ख;
मुण्डासनं ~~प~~ द्विजातीनां कुमारीणां कुशासनम् ग. ।

१ ॐ मधुल्लासनाम्न क॰ ।

२ तापसीनाम्न ख॰ ।

3 वेश्यानाम्न ख॰ ।

४ मसूरकम् ग॰

५ बुभीकुण्डासनप्रायं क॰ ख॰ ।

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणाञ्चाप्यासनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥ २०८ ॥
सिंहासनन्तु राज्ञीनां देवीनाम्मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद्वेत्रासनं तथा ॥ २०९ ॥
भोगिनीनां तथा चैव वस्त्रञ्चर्म कुथापि वा ।
ब्राह्मणीनां यतीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥ २१० ॥
वैश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च मयूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानान्तु भवेद्दिव्यासनं द्विजाः ॥ २११ ॥
एवमाभ्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु चछन्देनासनमिष्यते ॥ २१२ ॥
नियमस्थमुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।
लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥ २१३ ॥
दण्डमुण्डवृषीप्रायं वेत्रासनमथापि च ।
होमे यज्ञक्रियायाञ्च पित्र्यार्थे च प्रयोजयेत् ॥ २१४ ॥
स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥ २१५ ॥
समे समासनं दद्यात् मध्ये मध्यममासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तञ्च हीने भूम्यासनं भवेत् ॥ २१६ ॥
उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणामग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनन्तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥ २१७ ॥
नौनागरथयानेषु तथा काष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥ २१८ ॥
आकुञ्चितं समञ्चैव प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं समञ्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥ २१९ ॥
स्वैरमाकुञ्चितैरङ्गैः शल्याविद्धेषु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतानान्तु प्रयोजयेत् ॥ २२० ॥

---

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके नोपलभ्यते ।
२ श्लोकार्धमिदं खपुस्तके नास्ति । ३ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति ।

उत्तानितमुखं चैव [1]स्रस्तमुत्तरकं तथा ।
समं नाम तु सुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥ २२१ ॥
एकं भुजमुपाधाय सम्प्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम खलु सुप्तस्य कारयेत् ॥ २२२ ॥
अधोमुखस्थितश्चैव विकर्तनमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २२३ ॥
अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितन्तु विज्ञेयं लीलायां वेशने प्रभोः ॥ २२४ ॥
ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥ २२५ ॥

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतः परं रङ्गविधिक्रमस्य
वक्ष्यामि कक्ष्यां प्रविभागयुक्ताम् ॥ २२६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥ १ ॥
ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २ ॥
कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य कक्ष्या ह्यन्या विधीयते ॥ ३ ॥
कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
उद्यानारामसहितो देशो ग्रामोऽटवी तथा ॥ ४ ॥
पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

[1] एते पञ्च श्लोकाः खपुस्तके न दृश्यन्ते ।

१ प्रत्यङ्मुक्ताकरं ख॰ ~~घ~~ स्रस्तमुक्ताकरं ग॰।

२ विनर्तितम् ख॰।

३ वचने; ग॰।

४ रङ्गपरिक्रमणम् ग॰

५ कक्षान्तरसंविधानम् क॰ ख॰ कक्षां प्रवि॰ ग॰

~~३ ...॰ क॰ ख॰~~

~~३ ...॰ क॰ ख॰~~

६ कक्षा॰ क॰ ग॰

८ ॰सरित ख॰ ग॰। आक्रम्य अटवीं तथा ख॰ ग॰।

१ अलोक० ग.

२ नागा० ख. ग.

३ भवनानि ख.

४ नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा ख. ग.

५ सन्   क.

६ ध्रुवः   क

ख. ग.

७ इतःपूर्वं पुस्तकेऽधिकम् –

यतो ध्रुवं भवेद् भाण्डानां नेपथ्यकर्म च ।

सा मन्तव्या तु दिव्यानां नाट्ययोगेन नित्यशः ॥ ११ ॥

८ श्लोकोऽयं ख पुस्तके निम्नस्वरूपेणास्ति —

निष्क्रामेत्सम्भ्रमात्स्मात्स स तेनैव तथा व्रजेत् ।

यतस्तस्य कृतं तेन पुरुषेण निवेदनम् ॥

९ कक्षा० ग.

१० प्रेष्य० ख.

वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥ ५ ॥
आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च।
दैत्यानामालयश्चैव गृहाणि च वनानि च ॥ ६ ॥
तथा सप्तसमुद्राश्च वर्षा वै पर्वतास्तथा।
यत्र वार्ता प्रवर्त्तेत तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत् ॥ ७ ॥
बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः।
दूरं वा सन्निकृष्टं वा देशात्तु परिकल्पयेत् ॥ ८ ॥
पूर्वं प्रविष्टा ये रङ्गा ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरे बुधैः।
पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेयाः कक्ष्याभागे तु बाह्यतः ॥ ९ ॥
तेषान्तु दर्शनेच्छुर्यः प्रविशेद्रङ्गमण्डलम्।
दक्षिणाभिमुखं सोऽथ कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥ १० ॥
निष्क्रामेच्चापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित्।
स निष्क्रमेत्तु तेनैव कृतं येन निवेशनम् ॥ ११ ॥
निष्क्रान्तोऽर्थवशाच्चापि प्रविशेद्यदि तद् गृहम्।
यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रमेत् ॥ १२ ॥
अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति।
तथैव प्रविशेत् गेहमेकाकी सहितोऽपि वा ॥ १३ ॥
तयोश्चापि प्रविशतोः काष्ठामन्यां विनिर्दिशेत्।
परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्ष्या विधीयते ॥ १४ ॥
समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवाहितः।
अथ प्रेक्षणिकाश्चापि विज्ञेया ह्यग्रतो गतौ ॥ १५ ॥
सैव भूमिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमैः।
मध्या वा सन्निकृष्टा वा तेषामेवं विकल्पयेत् ॥ १६ ॥
नगरे वा वने वापि सागरे पर्वतेऽपि वा।
दिव्यानां गमनं कार्यं द्वीपे वर्षेषु वा पुनः ॥ १७ ॥
आकाशेन विमानेन माययाप्यथ वा पुनः।
विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥ १८ ॥

---

१ एते चत्वारः श्लोकाः खपुस्तके नोपलभ्यन्ते।

नाटके च्छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
मानुषैः कारणादेषां यथा भवति दर्शनम् ॥ १९ ॥
[1]भारते त्वथ हैमे वा हरिवर्षे इलावृते ।
रम्ये किंपुरुषे वापि कुरुषूत्तरकेषु वा ॥ २० ॥
दिव्यानां छन्दगमनं वर्षेष्वेतेषु कारयेत् ।
भारते मानुषाणाञ्च गमनं संविधीयते ॥ २१ ॥
[2]गच्छेद्यतिविकृष्टस्तु देशकालवशान्तरः ।
अङ्कच्छेदं न चान्यस्मिन् निर्दिशेत्प्रविशेशके ॥ २२ ॥
अध्वप्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।
तथालाभे तु कार्यस्य अङ्कच्छेदो विधीयते ॥ २३ ॥
क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके ।
एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः ॥ २४ ॥
अङ्कच्छेदं पुनर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।
नोर्ध्वं वर्षात्तु कर्तव्यं कार्यं माससमाश्रयम् ॥ २५ ॥
एवन्तु भारते वर्षे कक्ष्या कार्या प्रयोगतः ।
मानुषाणां गतौ येषां दिव्यानान्तु निबोधत ॥ २६ ॥
हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु कैलासे पर्वतोत्तमे ।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥ २७ ॥
रक्षःपिशाचभूताश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥ २८ ॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशद् ज्ञेया देवगणास्तथा ॥ २९ ॥
नीले तु वैडूर्यमये सिद्धब्रह्मर्षयस्तथा ।
दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत इष्यते ॥ ३० ॥
पितरश्चापि विज्ञेया शृङ्गवन्तं समाश्रिताः ।
इत्येते पर्वताः श्रेष्ठा दिव्यावासाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥

---

१ अयं श्लोकः खपुस्तके नास्ति ।
२ एते पञ्च श्लोकाः खपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

*१ अयं श्लोकः ग पुस्तके नास्ति।

२ सर्ववर्णेषु कीर्तितम् क. ख.

३ एते पञ्चश्लोकाः क पुस्तके नोपलभ्यन्ते।
ख पुस्तके कोष्ठके सन्ति तत्र पाठान्तराणि —
विकृष्टं यस्तु गच्छेद्धि देशं कार्यवशान्नरः।
अङ्कच्छेदे तमन्यस्मिन्निर्दिशेद्धि प्रवेशके ॥ — ग. पुस्तकेऽपि —
गच्छेद्यदि विकृष्टं तु देशं कार्यवशान्नरः ग.
४ अङ्कः प्रमाणं ख.
५ अङ्कच्छेदो ख.

— भारतवर्षे कक्ष्याविभागः

६ उच्यते ख.

७ भवन्ति हि क. ख.

१ कदा क. ख.
२ न ख.
३ ०च्छद० ख.

४ ग पुस्तके इयं पंक्तिर्नास्ति ।

५ प्रयोक्तृभिः क. ख.
६ भ्रान्तेः ख.
७ प्रकृतिमन् निवेदनैः क. ख.

८ मेकलः ख. ग.
९ पालमञ्जरः ख.

१० एव मोहात्मा: ग.

तेषां कक्ष्याविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
तेषां तु चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥ ३२ ॥
परिच्छेदविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥ ३३ ॥
तेषान्त्वनिमिषत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥
दृष्ट्या हि सूचितो भावः पुनरङ्गैर्विभाव्यते ।
एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥ ३५ ॥
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनान्तु लक्षणम् ।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौड्रमागधी ॥ ३६ ॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मादिति । उच्यते—पृथिव्यां नानादेशवेषभाषाचारवार्ताः ख्यापयतीति प्रवृत्तिः । वृत्तिश्च निवेदने । अत्राह—यथा पृथिव्यां बहवो देशाः सन्ति, कथमासाञ्चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां प्रयोग उच्यते, सत्यमेतत् । समानलक्षणः प्रयोगः किन्तु नानादेशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वालोकानुमतेऽनुवृत्तिसंश्रितस्य नाट्यस्य मया चतुर्विधत्वमभिहितं भारती सात्त्वती कैशिक्यारभटी चेति । वृत्तिसंश्रितेष्वमीषु प्रयोगेषु अभिरता देशाः यतः प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः । तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्रायाः चतुरमधुरललिताङ्गाभिनयाश्च । तद्यथा—

महेन्द्रो मलयः सह्यो मेखकः कालपञ्जरः ।
एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥ ३७ ॥
कौसला तोशलाश्चैव कलिङ्गा यवनाः खसाः ।
द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैष्णा वै वानवासिजाः ॥ ३८ ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशाः संश्रितास्तेषु दाक्षिणात्यास्तु नित्यशः ॥ ३९ ॥

१ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति । २ चैव—क ।
३ लकः—ख । ४ पर्लधश्वरः—ख । ५ एव मोशलः—ख ।

आवन्त्याश्रिता: देशा:

आवन्तिका वैदिशिका सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आवर्ताः सार्बुदेशकाः ॥ ४० ॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै वर्तिकावताः ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥ ४१ ॥
सात्त्वतीं कैशिकीञ्चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता ।
भवेत् प्रयोगो नान्यत्र स च कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ ४२ ॥

औड्रमागध्याश्रिता: देशा:

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवौड्रमागधाः ।
पौण्ड्रा नैपलकाश्चैव अन्तिर्गिरिबहिर्दुराः ॥ ४३ ॥
तथा प्लवङ्गमाहेन्द्रमलदामलवर्तकाः ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवामार्गवस्तथा ॥ ४४ ॥
प्राक्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
प्रांशुप्रवृत्तयश्चैव युज्यन्ती चौड्रमागधी ॥ ४५ ॥
अन्येऽपि देशाः प्राच्यां ये पुराणे सम्प्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते त्वेषा प्रवृत्तिश्चौड्रमागधी ॥ ४६ ॥

पाञ्चालाश्रिता: देशा:

पाञ्चाला सौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लिका शल्यकाश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥ ४७ ॥
हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमाः ॥ ४८ ॥
पाञ्चाला मध्यमायान्तु सात्त्वत्यारभटीश्रिताः ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रमः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तीनां विविधा: प्रयोगा:

द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
प्रदक्षिणप्रदेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥ ५० ॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
अपसव्यप्रदेशास्तु पाञ्चाली चौड्रमागधी ॥ ५१ ॥
आवन्त्यां दाक्षिणात्यायां योज्यं द्वारमथोत्तरम् ।
पाञ्चाल्यामौड्रमागध्यां योज्यं द्वारन्तु दक्षिणम् ॥ ५२ ॥

---

१ मार्तिका मता—ख । २ श्लोकार्धमिदं खपुस्तके न दृश्यते ।
३ गिरः—ख । ४ श्लोकोऽयं खपुस्तके नास्ति ।

१ आनर्ता: क. ख.
२° देवनार: क. ख. ग.
३ वैनतिकावता: क. मार्तिकावता: ख. ग.

४ नैपालिकाश्चैव क.
५ अन्त० क. ख. गिरा ग.
६ मार्गिकालावा क. ख.

७ इतोऽनन्तरं ग. पुस्तके विशेषः पाठः कोष्ठके — भारतीं कौशिकीं चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता।
८ क पुस्तके ऽधोलिखितेषु श्लोकेषु ०अत्यये०।
९ शाकलाश्चैव क. ख.

१० प्रवेशा ग.

१ एकी० ख·ग·

२ पर्षदं देशकालौ चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च। ख· ग·

४ नाटकादौ ख·

x३ श्लोकद्वयमेतत् ग पुस्तके नास्ति।

५ नाटकाख्य: क· ख·ग·

६ सत्वा० ग·

७ ०मेव तत् क· ख·

८ एवां क· ख· ग·

९ देव ख·

१० अयं श्लोक: ख ग पुस्तके औ नास्ति।

११ - इत आरभ्य पञ्चश्लोका: ख ग पुस्तके नोपलभ्यन्ते।

१२ प्रयोगकालेन नाट्यज्ञ:। ख·

एकभूताः पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
वर्षश्च देशश्चाप्यर्थयुक्तिं कालमवेक्ष्य च ॥ ५३ ॥
येषु देशेषु या पूर्वं प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
एकीभूताः पुनस्त्वेता गानिकादौ भवन्ति हि ।
अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्कर्माचरेत् सदा ॥ ५५ ॥
सार्थे बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् ।
येषामन्यस्य बाहुल्यं प्रवृत्तिं पूरयेत्तदा ॥ ५६ ॥
प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाट्यकाश्रयः ।
सुकुमारस्तथाऽविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रयः ॥ ५७ ॥
यत्त्वाविद्धाङ्गहारन्तच्छेद्यभेद्याहवात्मकम् ।
मायेन्द्रजालबहुलं पुंसो नेपथ्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥
पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
सात्त्वत्यारभटीयुक्तं नाट्यमाविद्धसंज्ञितम् ॥ ५९ ॥
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६० ॥
एषः प्रयोगः कर्तव्यो दैत्यदानवराक्षसैः ।
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥ ६१ ॥
नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्कनाटिके ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि तु ॥ ६२ ॥
यतो मुखं भवेद्भाण्डं द्वारनैपथ्यकस्य तु ।
सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगेषु नित्यशः ॥ ६३ ॥
अथ बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविवर्जिते ।
विदिक्ष्वपि भवेद्रङ्गः कदाचिद्भर्तुराज्ञया ॥ ६४ ॥
पृष्ठे कृत्वाऽस्य कुतपं नाट्यं युङ्क्ते यतो मुखं भरतः ।
सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यज्ञैः ॥ ६५ ॥

---

१ पार्षदे—ख । २ श्लोकद्वयमेतत् खपुस्तके नास्ति ।
३ एते पञ्च श्लोकाः खपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

द्वाराणि षट् चैव भवन्ति चास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि ।
नाट्यप्रयोगेन खलु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि प्रवेशः ॥ ६६ ॥
विधानमुत्क्रम्य यथात्र[1] रङ्गे[2] लीना (?) प्रमाणानि दिशः प्रयोगम् ।
द्वारन्तु यस्मात्समृदङ्गभाण्डं प्राचीदिशं तां मनसाऽध्यवस्येत् ॥ ६७ ॥
वयोऽनुरूपः प्रथमस्तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतञ्च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥ ६८ ॥
धर्मी या द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६९ ॥
स्वभावभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा ।
लोकवार्ताक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥ ७० ॥
स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७१ ॥
अतिसत्त्वक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभाषितम् ।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥ ७२ ॥
स्वरालङ्कारसंयुक्तमस्वभूपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७३ ॥
लोकप्रसिद्धं द्रव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।
मूर्तिमत् साभिलाषञ्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७४ ॥
आसन्नोक्तन्तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।
अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७५ ॥
शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७६ ॥
ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः ।
नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७७ ॥
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।
सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७८ ॥

---

१ वाक्य ङ्क । २ अयं श्लोकः कपुस्तके न दृश्यते ।

१ अथात्र ख.
२ विना ख.

३ अतिवाक्यक्रियो० क. ख. ग.

४ प्रस्वस्य ख.

५ – लोके यदभिभोज्यं च पदन्नोपयुज्यते ख.

६ भूलिमत ख. ग.

७ इतःपूर्वं ख. ग. पुस्तकयोः कोष्ठके श्लोकद्वयमधिकमस्ति —
य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम् ।
कौशल्यादेककक्ष्यां तु नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥
याऽगम्या प्रथमं भूत्वा गम्या भूमिषु युज्यते ।
गम्या भूमिश्चागम्या वा नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥

८ प्रकीर्तिता क.

१ कक्षा क. ग.

३ ह्यभिनयोत्थित: क.

२ राग: ग.

विभागम्

४ कक्षा क.

५ धर्मोपुत्राय एकचक्र.

६ यत्नत: क.

७ हार: क.

८ करमुनिधर्मी० क.

९ भयोद्धशोऽध्याय: क.

१० सत्यानि ग.

यश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।
रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥ ७९ ॥
नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।
न ह्यङ्गाभिनयात्किञ्चिद्दते नाट्यं प्रवर्तते ॥ ८० ॥
सर्वस्य सहजो भावः सर्वो ह्यभिनयार्थजः ।
अङ्गालङ्कारचेष्टाभिर्नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥ ८१ ॥
एवं कक्ष्याविभागास्तु धर्मयुक्ताः प्रकीर्तिताः ।
विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः ॥ ८२ ॥
उक्तो मयाऽङ्गाभिनयो यथावत् भावः कृतो यश्च कृताङ्गहारैः ।
पुनश्च वाक्याभिनयं यथावद्वक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम् ॥८३॥

इति भारतीयनाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मव्यञ्जको नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।
अङ्गाभिनयः समाप्तः ।

*अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

यो वागभिनयः प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वरव्यञ्जनसम्भवम् ॥ १ ॥
वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनुः स्मृता ।
अङ्गनेपथ्यतत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥ २ ॥
वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाक् हि सर्वस्य कारणम् ॥ ३ ॥
नामाख्यातनिपातैरुपसर्गसमासतद्धितैर्युक्तः ।
सन्धिविभक्तिषु युक्तो विज्ञेयो वाचिकाभिनयः ॥ ४ ॥
द्विविधं हि स्मृतं पाठ्यं संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ५ ॥
व्यञ्जनानि स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातस्तद्धितास्तथा ॥ ६ ॥

---

१ सार्धोऽयं श्लोकः कपुस्तके नास्ति । २ शाखा-क ।
* अस्याध्यायस्यादितः अष्टोत्तरशतं श्लोकाः कपुस्तक एवोपलभ्यन्ते ।

एतैरङ्गविधानैस्तु नानाधातुसमाश्रयम् ।
विज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यं तद्वक्ष्यामि समासतः ॥ ७ ॥
अकाराद्याः स्वरा ज्ञेया औकारान्ताश्चतुर्दश ।
हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥
वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागवस्थितौ ।
अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषा संप्रकीर्तिता ॥ ९ ॥

तत्र स्वराश्चतुर्दश–अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति स्वरा ज्ञेयाः ॥

व्यञ्जनानि यथा–क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः ।

एते घोषाघोषाः कण्ठ्योष्ठदन्तजिव्ह्वानुनासिक्यः ।
ऊष्माणस्तालव्यविसर्जनीयाश्च बोद्धव्याः ॥ १० ॥
गघङ जझञ डढण दधन बभम तथैव यरलवहा घोषाः
कख चछ टठ तथ पफ इति वर्गेष्वघोषाः ॥ ११ ॥
कण्ठस्तालुस्थाना मतास्तु चछजझञाः ।
टठडढणा मूर्धन्यास्तथदधनाश्चैव दन्तस्थाः ॥ १२ ॥
पफबभमास्त्वोष्ठ्याः स्युः दन्त्या ललसा अहौ च कण्ठस्थौ ।
तालव्या इयशा स्युऋरषा मूर्धस्थिताः ज्ञेयाः ॥ १३ ॥
ओऔ कण्ठोष्ठस्थानौ एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।
कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिव्हामूलोद्भवः कपयोः ॥ १४ ॥
पफयोरोष्ठं स्थानं भद्रेन्द्रकारस्वराविद्धः ।
स्पृष्टाः काद्या मान्ता शषसहकारास्तथा विवृताः ॥ १५ ॥
अन्तस्थाः संवृताः ङञणनमा नासिकोद्भवा ज्ञेयाः ।
ऊष्माणश्च शषसहाः यरलववर्णास्तथैव चान्तःस्थाः ॥ १६ ॥
जिह्वामूलीयः कः प उपध्मानीयसञ्ज्ञया ज्ञेयः ।
कचटतपास्युः खछठथफा स्युः सदा कण्ठ्याः ॥ १७ ॥
कण्ठ्येन रसोन् विद्यात् घझढधभान् पाठ्ययोगे तु ।
वेद्यो विसर्जनीयो विद्यास्थानस्थितो वर्णः ॥ १८ ॥

१ एतैरेव: समासैश्च नानाधातुगवेक्षितम् । ख·

२ प्रयोगं च निबोधत ख·

४ ख पुस्तके नास्ति । ³ श्लोकोऽयं ख· ग· पुस्तकयो नास्ति ।

४ अतोऽनन्तरं ख पुस्तके त्वधिकम् —

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर: कण्ठ: शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

अकुहविसर्जनीया: कण्ठ्या:, इचुयशास्तालव्या:, ऋटुरषा मूर्धन्या:, लृतुलसा दन्त्या:, उपूपध्मानीया ओष्ठ्या:, इच्चुप ध्मानीय: इति जिह्वामूलीय: ए ऐ कण्ठतालव्यौ ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ, वकारो दन्तोष्ठ्य:, ङञणनमा अनुनासिका: विसर्जनीयस्योरस्य इत्येके । सर्वमेव स्थानम वर्णमित्यपरे ।

द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्गाद्यौ शषसाश्च त्रयोऽपरे ।

अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिता: ॥

अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिता ।

वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागवस्थितौ ।

अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषा: सम्प्रकीर्तिता: ॥

अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषा: सप्रकीर्तिता: ॥

एतावानेव: श्लोक एव ग पुस्तके विशेष: ।

५ इत: पूर्वं करवगघङा: ख· ग· ।

६ इत: पूर्वं लृलॄ दन्त्यौ ख· ।

७ करवयो: ख· ।

८ इतोऽनन्तरं

स्वरिता: ग·

९ कण्ठोरस्थान विद्यात गजउद्बान पाठ्यसंप्रयोगे तु ।

१ इतः पूर्वं ख पुस्तके विशेषः पाठः —
यस्मिन् स्थानेषु समो विज्ञेयो यः सवर्णसंज्ञोऽसौ।

ख·

२ इत्थं व्यञ्जनयोगैः स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितैः।
काव्यानिबन्धाश्च स्युर्धातु निपातोपसर्गैस्तु।

३ ख पुस्तके तु —
उद्दिष्टं शब्दानां लक्षणमेतत्समासयोगेन।
प्रकाशवशाद्धि तदहं विस्तरतः संप्रवक्ष्यामि।

४ अद् ख·ग·

५- संप्रत्यतीतकालक्रियादिसंयोजितं प्रथितसारम्।
वचनं नामतयुक्तं सुप्रकृत्यसंयोजनविभक्तम्।
पञ्चशतयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं वापि॥
ख·

६ नानाश्रयविशेषम ख·

७ इतः पूर्वं ख पुस्तके श्लोकार्धमिदं नास्ति —
वचनं नामसमेतं (पुरुषविभक्तं तथाख्यातम्।

८ लोके ख·

९· सत्त्ववचनेषु ख·

१०- अस्यां व्यत्ययभिन्नाङ्कितयोः श्लोकयोः —— ख·
तथा च इतः पूर्वं - ख पुस्तके विशेषः
विशिष्टास्तु स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः।
सन्धीयते पदे यस्मात्तस्मात्सन्धिः प्रकीर्तितः॥
कोष्ठके - ११ वर्णपदक्रमसिद्धः ख·

एते व्यञ्जनवर्णाः समासतः सञ्ज्ञया मया कथिताः।
शब्दविषयप्रयोगे स्वरांस्तु भूयः प्रवक्ष्यामि ॥ १९ ॥
य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समानाः।
पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घो विधातव्यः ॥ २० ॥
एभिर्व्यञ्जनयुक्तैर्नामाख्यातोपसर्गनिपातैः ।
तद्धितसन्धिविभक्तिभिराधिष्ठितः शब्द इत्युक्तः ॥ २१ ॥
पूर्वाचार्यैरुक्तं शब्दानां लक्षणन्तु विस्तरशः।
पुनरेव संहृतार्थं लक्षणतः संप्रवक्ष्यामि ॥ २२ ॥
तत्प्राहुः सप्तविधं पदकारकसंयुतं प्रथितसाध्यम्।
निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसञ्ज्ञाभिः ॥ २३ ॥
संप्रत्यतीतकालप्रयोजितः क्रियादिसंयोगः।
प्रथितः साध्ये वचनानां यतियुक्तं सदृशसंयोजनविभक्तम् ॥ २४ ॥
स्वाद्यत्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासा ।
प्रातिपदिकार्थलिङ्गयुक्तं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥
आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं नानार्थाश्रयविशेषम्।
प्रातिपदिकार्थयुक्तान्धात्वर्थानुत्सृजन्ति ये स्वार्थैः ॥
उपसर्गाद्युपदिष्टास्तस्मात् संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥ २६ ॥
प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुच्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या च।
यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥ २७ ॥
प्रत्ययविभागजनिताः प्रकर्षसंयोगसत्ववचनैश्च।
यस्मात्पूरयतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥ २८ ॥
लोपप्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगतत्त्ववचनैश्च ।
तस्मात्पूरयतेऽर्थांस्ततो यत्तस्तद्धितस्तस्मात् ॥ २९ ॥
एकस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्यापदानां वा।
विभजन्त्यर्थं यस्मात् विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः ॥ ३० ॥
वर्णक्रमसम्बन्धः पदैकयोगोऽन्यवर्णयोगाच्च।
सन्धीयते च यस्मात्तस्मात् सन्धिः समुद्दिष्टः ॥ ३१ ॥
लुप्तविभक्तिर्नाम्ना एकार्था संहरन्ति संक्षेपात्।

तत्पुरुषादिकसंज्ञैर्निर्दिष्टः षड्विधः सोऽपि ॥ ३२ ॥
एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनात्वसंयुक्तैः ।
पदबन्धाः कर्तव्या वृत्तनिबन्धास्तु चूर्णा वा ॥ ३३ ॥
विभज्यैक्यं पदं ज्ञेयं निबन्धं चूर्णमेव च ।
तत्र चूर्णपदस्येह बहिर्बोधत लक्षणम् ॥ ३४ ॥
अनिबद्धं पदवृन्दं तथा चानियताक्षरम् ।
अर्थापेक्षाक्षरयुतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ॥ ३५ ॥
निबद्धाक्षरसंयुक्तं पदच्छेदसमन्वितम् ।
निबद्धं तु पदं ज्ञेयं प्रमाणनियताक्षरम् ॥ ३६ ॥
एवं नानार्थसंयुक्तैः पदैर्वर्णविभूषितैः ।
चतुर्भिस्तु भवेद्वृत्तं छन्दो वृत्ताभिधानवत् ॥ ३७ ॥
षड्विंशतिः स्मृतानीह पादे छन्दांसि संख्यया ।
समञ्चार्धसमञ्चैव तथा विषममेव च ॥ ३८ ॥
छन्दोयुक्तं समासेन निबद्धं वृत्तमिष्यते ।
नानावृत्तविनिष्पन्ना शब्दस्यैषातनुस्स्मृता ॥ ३९ ॥
छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न च्छन्दश्शब्दवर्जितः ।
तस्मात्तूभयसंयुक्ते नाट्यस्योद्योतके स्मृते ॥ ४० ॥
एकाक्षरं भवेदुक्तं अत्युक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।
मध्यं त्र्यक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥ ४१ ॥
सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च गायत्री षट् भवेदिह ।
सप्ताक्षरा भवेदुष्णिक् अष्टौ चानुष्टुबुच्यते ॥ ४२ ॥
नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् जगती द्वादशाक्षरा ॥ ४३ ॥
त्रयोदशाऽतिजगती शक्वरी तु चतुर्दश ।
अतिशक्वरी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ४४ ॥
अत्यष्टिः स्यात्सप्तदश धृतिरष्टादशाक्षरा ।
एकोनविंशातिधृतिः कृतिर्विंशतिरेव च ॥ ४५ ॥
प्रकृतिश्चैकाविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।

1 विभक्त्यन्तं ख. ग.
2 संविबोध्यत ख.

3 अर्थापेक्ष्यक्षरस्मृतं ख.
4 यति ख.

5 पादैः ख.

6 त्रिविधं ख.

— छन्दः शब्दयोः परस्परं सम्बन्धः

अक्षरक्रमेण वृत्तानां विभागः

१ इतः प्रारभ्य 'तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वराडिति विराडपि' (५७½) इति पर्यन्तं
ख: ग पुस्तके नास्ति ।

२- छन्दसां तु तथा ह्येते भेदाः प्रस्तारयोगतः ख.

३ आंग्लेय प्रमाणानि

विकृतिश्च त्रयोविंशा चतुर्विंशा च संकृतिः ॥ ४६ ॥
पञ्चविंशत्यतिकृतिः षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत् ।
अतोऽधिकाक्षरं यत्तु मालावृत्तं तदिष्यते ॥ ४७ ॥
संपद्विरामपादश्च दैवतस्थानमक्षरम ।
वर्णस्वरोऽधिकं वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥ ४८ ॥
नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र संपद्यते क्रमः ।
विधानाच्छन्दसामेषां संपदित्यभिसंज्ञिता ॥ ४९ ॥
यत्रार्थस्य समाप्तिःस्यात् स विराम इति स्मृतः ।
पादश्च पद्यते धातोश्चतुर्भाग इति स्मृतः ॥ ५० ॥
अग्न्यादिदैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
शरीराश्रयसंभूतं जिव्हाश्रयमथापि च ॥ ५१ ॥
शारीरमन्त्रसंभूतं छन्दो गायत्रिसंज्ञितम् ।
कष्टे(?) मध्यं दिनं प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥ ५२ ॥
तृतीयसवनञ्चापि शीर्षे च जागतं हि यत् ।
ह्रस्वदीर्घस्तुतैश्चैव त्रिविधश्चाक्षरं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
तारणश्चैव मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥ ५४ ॥
ध्रुवाविधाने चैवास्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
विधिकालकृतश्चैव तथैवार्धकृतो भवेत् ॥ ५५ ॥
वृत्तमर्धवृतश्चैव विषमं सममेव च ।
छन्दसी यस्य पादः स्याद्धीनो वाऽधिक एव वा ॥ ५६ ॥
वृत्तं निवृदिति प्रोक्तं गुरुं कैश्चित् द्विजोत्तमाः ।
अक्षराभ्यां सदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा ॥ ५७ ॥
तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वराडिति विराडपि ।
छन्दसां तु भवेदेषां भेदोऽनेकविधः पृथक् ॥ ५८ ॥
असंख्यपरिमाणानि वृत्तान्याहुरथो बुधाः ।
गायत्रीप्रभृतिस्त्वेषां प्रमाणं संविधीयते ॥ ५९ ॥
प्रयोगजानि सर्वाणि प्रायस्तानि भवन्ति हि ।

वृत्तानां हि चतुष्षष्टिर्गायत्री परिकीर्तिता ॥ ६० ॥
शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिगथोच्यते ।
षट्पञ्चाशच्छतं चैव वृत्तानामप्यनुष्टुभः ॥ ६१ ॥
शतानि पञ्चवृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव च ।
पङ्क्तेः सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च ॥ ६२ ॥
त्रिष्टुभो त्रिसहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ।
सहस्राण्यपि चत्वारि नवती च षडुत्तरा ॥ ६३ ॥
जगत्याः समपादानां वृत्तानामिह सर्वशः ।
शतमष्टौ सहस्राणि ह्यधिका नवतिः पुनः ॥ ६४ ॥
जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणतः ।
शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ॥ ६५ ॥
वृत्तानि चैव चत्वारि शक्वर्याः परिसंख्यया ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ६६ ॥
अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि ह्याश्रयन्त्यतिशक्वरीम् ।
पञ्च षष्टिसहस्राणि सहस्रार्धञ्च संख्यया ॥ ६७ ॥
षट्त्रिंशच्चैव वृत्तानां अष्टौ निगदितानि च ।
एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानाञ्च द्विसप्ततिः ॥ ६८ ॥
तथा शतसहस्रञ्च छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ।
धृत्यामपि च पिण्डेन वृत्तमाकलितं मया ॥ ६९ ॥
तथा शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ।
द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ॥ ७० ॥
चत्वारि चैव वृत्तानि शतसंख्यानि यानि तु ।
अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ॥ ७१ ॥
तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ।
अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि च ॥ ७२ ॥
कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ।
चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ॥ ७३ ॥
पञ्चषट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ।

१ द्वे सहस्रे च ख. ग.
२ समवर्णानां ख. ग.
३ सर्वशो भवेत् ख.

४ समसंख्याश्रयाणि तु ख. ग.

५ इतः पूर्वं ख पुस्तके ग पुस्तके च अयं श्लोकाः —
त्रेधा शतसहस्राणामशीतिस्त्र्यधिका बुधैः।
अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां षट् शतानि च।
अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्यां गदितानि तु॥
तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्ततिः।
सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा॥
कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै॥

१ सहस्राणां शतानि तु ख. ग.

२ तथा चेह सहस्राणि ख. ग.

३ चतुरुत्तरा ख. ग.

४ व्याकृत्यां चतुरुत्तरम् ख. ग.

तथा चोक्तम् आभ्य द्वात्रिंशद्भिः समन्वितं त्रितयं स्थाने
ख ग पुस्तकयोः इत्येव केवलम् ——
तथा शतसहस्राणि पञ्चत्रिंशच्च संख्यया।
तिस्रः कोट्यः सहस्राणि चतुष्पञ्चाशदेव च।
शतानि चत्वारि तथा द्वात्रिंशत्प्रविभागतः।
वृत्तान्यभिकृतौ चैव छन्दोज्ञैः कथितानि वै॥

६ ख ग पुस्तकयोस्तु ——
षट् कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः।
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च॥
चतुष्षष्टिस्तु वृत्तानि उत्कृतावपि संख्यया।

७ ख ग पुस्तकयोः ——
उक्ता उत्कृतिजातानि वृत्तसंख्याविचक्षणैः।
एतेन च विकल्पेन वृत्तान्येतानि निर्दिशेत्॥

८ वृत्तानि कथितानि वै ख. ग.

९ इतः पूर्वं 'तिस्रः कोट्यो दशेत्यादि पञ्च पङ्क्तयो' अधिकाः
ख पुस्तके।

~~सर्वेषां च समासेन ख. ग.~~ १० त्रिकैर्वृत्तं प्रयोजयेत ख. ग.

११ संज्ञाभिः स्थानमक्षरम् ख. ग.

तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ॥ ७४ ॥
सप्त वै गदितं ह्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ।
सहस्राणि शतञ्चैव द्वौ पञ्चाशत्तदन्तरम् ॥ ७५ ॥
वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ।
चत्वारिंशत्तथैकञ्च लक्षाणामथ संख्यया ॥ ७६ ॥
विज्ञेयाष्टसहस्राणां नवतिश्च षडुत्तरा ।
शतत्रयं समाख्यातं संकृत्या परिमाणतः ॥ ७७ ॥
कोटित्रयञ्चाभिकृत्यां पञ्चविंशद्भिरन्वितः ।
पञ्चाशद्भिः सहस्रैश्च चतुर्भिराधिकैस्तथा ॥ ७८ ॥
चतुष्टयं शतानाञ्च द्वात्रिंशद्भिः समन्वितः ।
षट् कोटयस्तथोत्कृत्यां लक्षाणामेकसप्ततिः ॥ ७९ ॥
चतुष्षष्ठिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट चैव च ।
सर्वेषां छन्दसां पिण्डं कोटयोऽत्र त्रयोदश ॥ ८० ॥
शतानि सप्त सप्तैव सहस्राणि दशैव च ।
तथा शतसहस्राणां द्विचत्वारिंशदत्र हि ॥ ८१ ॥
षड्विंशतिश्च वृत्तानामित्थं चान्यत् समुच्यते ।
सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तांशं कथितं मया ॥ ८२ ॥
एतेषान्तु पुनर्ज्ञेयं त्रिकैर्वृत्तप्रवर्त्तनम् ।
एकं वा विंशतिर्वापि सहस्रं कोटिमेव च ॥ ८३ ॥
सर्वेषां छन्दसामेषां वृत्तानां वा द्विजोत्तमाः ।
ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र स्वसंज्ञाभिः पृथक् पृथक् ॥ ८४ ॥
त्रीण्यक्षराणि विज्ञेयस्त्रिकोशः परिकल्पितः ।
गुरुलघ्वक्षरकृतः सर्ववृत्तेषु नित्यशः ॥ ८५ ॥
गुरुपूर्वो भकारः स्यान्मकारस्तु गुरुत्रिकम् ।
जकारो गुरुमध्यस्थः सकारोऽन्तगुरुस्तथा ॥ ८६ ॥
लघुमध्यस्थितो रेफस्तकारोऽन्तलघुः परः ।
लघुपूर्वो यकारस्तु नकारस्तु लघुत्रयम् ॥ ८७ ॥
एते ह्यष्टौ त्रिका प्राज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसम्भवाः ।

अष्टौ गणाः

लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य च ॥ ८८ ॥
अस्वराः सस्वराश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ।
गुर्वेकं गिति विज्ञेयं तथा लघु लिति स्मृतम् ॥ ८९ ॥
नियतैः पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ।
गुरुर्दीर्घं प्लुतश्चैव संयोगपरमेव च ॥ ९० ॥
सानुस्वारविसर्गश्च तथान्यच्च लघु क्वचित् ।
सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणास्त्रयः ॥ ९१ ॥
दिव्यो दिव्यतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ९२ ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
तथातिजगती चैव शक्करी चातिशक्करी ॥ ९३ ॥
अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणा ।
कृतिश्च प्रकृतिश्चैव व्याकृतिर्विकृतिस्तथा ॥ ९४ ॥
संकृत्यभिकृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषा ।
गायत्री द्वौ त्रिकौ ज्ञेयौ उष्णिक् चैकाधिकाक्षरा ॥ ९५ ॥
अनुष्टुप् द्व्यधिका चैव बृहती च त्रिकास्त्रयः ।
एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् च द्व्यधिकाक्षरा ॥ ९६ ॥
चतुस्त्रिका तु जगती सैकातिजगती पुनः ।
शक्करी द्व्यधिका चैव त्रिकाः पञ्चातिशक्करी ॥ ९७ ॥
एकाधिकाक्षराष्टिश्च द्व्यधिकात्यष्टिरुच्यते ।
षट् त्रिकास्तु धृतिः प्रोक्ता सैका चातिधृतिस्तथा ॥ ९८ ॥
कृतिश्च द्व्यधिका प्रोक्ता प्रकृतिः सप्त वै त्रिकाः ।
आकृतिस्त्वधिकैकेन द्व्यधिका विकृतिस्तथा ॥ ९९ ॥
अष्ट त्रिकाः संकृतिः स्यात् सैका चाभिकृतिः पुनः ।
उत्कृतिर्द्व्यधिका चैव विज्ञेया गणसारतः ॥ १०० ॥
अत ऊर्ध्वं तु पादानां मालावृत्ताश्रिता गणाः ।
एवं तु छन्दसामेषां प्रस्तारविधिसंश्रयम् ॥ १०१ ॥
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि नष्टोदिष्टं तथैव च ।

१ इतःपूर्वं क.पुस्तके श्लोकार्द्धमिदमधिकम् —
सम्यो विनिर्गता भ्रान्त्या जातमोऽथ समागमः।

[2] मि(लि?)ति क.

३ इतः पूर्वं ख.पुस्तके सार्धैकविंशति श्लोकास्त्वधिकास्सन्ति — कोष्ठे 'गायत्री प्रभृति' इत्यारभ्य 'स्वराडथ विराडपि' इति पर्यन्तम्। ग पुस्तके च संपादितसपादश्चैतस्मादारभ्य स्वराडथ विराड् पर्यन्तं सार्धदश श्लोकाः न सन्ति।

४ इत आरभ्य 'विज्ञेया गणागतः' इति पर्यन्तं ख पुस्तके अन्यथैव किञ्चित्पाठान्तरेण वर्तते। ग पुस्तके चैतस्मादारभ्य ११८ संख्यकं श्लोकपर्यन्तं न विद्यते॥
गायत्र्यादिकानां वृत्तानामक्षरविन्यासः॥

५ ख पुस्तके इयं पंक्तिः नास्ति स्थाने।

१ भिन्नौ चेत्यपि मात्रिकौ ख.

२ भिन्नौ ख. ।
३ लक्ष्य ख. ।
४ लघुनी चैव लासितः ख. ।
५ गीतकप्रभृतीनां तु पञ्चमात्रस्तथेष्यते ख. ।

६ अन्या क. ख. ।

७ क पुस्तके - त्वेवं पठ्यते श्लोकोऽयम् -
नैधनादङ्कभेदैकं प्रतिलोम्यक्रियात्मकम् ।
सर्वेषां छन्दसामेव लघ्वक्षरविनिश्चितम् ।
जानीत सर्ववृत्तानां संख्यां संक्षेपतस्तथा ॥

८ एकाधिकां क., एकादिकं ख. ।
१० सदृशां क.

९ इतः पूर्वं ख पुस्तके श्लोकोऽयमधिकः —
समानां विषमाणां च संगुणाय्य तथा स्फुटम् ।
राश्यूनमभिजानीयात् द्विगमाणां समासतः ॥

प्रस्ताराक्षरनिर्दिष्टसमावुक्तस्तथैव च ॥ १०२ ॥
द्विकौ ग्लाविति वर्णोक्तौ न्द्रोचेत्यपि(?) मातृका।
गुरोरधस्तादाद्यस्य प्रस्तारे लघु विन्यसेत् ॥ १०३ ॥
अग्रतस्तु समो देया गुरवः पृष्ठतस्तथा।
प्रथमं गुरुभिर्वर्णैर्लघुभिस्त्ववसानजम् ॥ १०४ ॥
वृत्तन्तु सर्वछन्दस्सु प्रस्तारविधिरेव तु।
गुर्वधस्ताल्लघु न्यस्य तथा द्विद्वि यथोदितम् ॥ १०५ ॥
न्यस्येत् प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः।
मात्रासंख्याविनिर्दिष्टो गणैर्मात्राविकल्पितः ॥ १०६ ॥
शिष्टो ग्लाविति विज्ञेयः पृथक्कक्ष्याविभागतः।
मात्रागणो गुरुश्चैव लघुनीलविलक्षितैः ॥ १०७ ॥
आर्याणां च सकृन्मात्राप्रस्तारे परिकल्पितः।
प्राकृतः प्रकृतीनान्तु पञ्चमात्रो गणः स्मृतः ॥ १०८ ॥
वैतालीयं पुरस्कृत्य षण्मात्राद्यास्तथैव च।
त्र्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः ॥ १०९ ॥
मात्रागणविभागस्तु गुरुलघ्वक्षराश्रयः।
अन्या द्विगुणिताद्रूपात् द्विद्विरेवं गुरोर्भवेत् ॥ ११० ॥
द्विगुणञ्च लघोः कृत्वा संख्यां पिण्डेन योजयेत्।
आद्यं सर्वगुरु ज्ञेयं वृत्तन्तु समसंश्रितम् ॥ १११ ॥
कोशे तु सर्वलघ्वन्त्यमिश्रैः शेषाणि सर्वतः।
वृत्तानान्तु समानानां संख्यां संयोज्य तावतीम् ॥ ११२ ॥
राश्यूनामर्धविषमं समासादिति निर्दिशेत्।
एकाद्याश्च तथा संख्यां छन्दसो विनिवेश्य च ॥ ११३ ॥
यावत् पूर्वन्तु पूर्वेण पूरयेदुत्तरस्तथा।

१ अयं श्लोकः कपुस्तके त्वेवं पठ्यते—
यं पुरस्कृत्य षण्मात्राः स्युस्तथैव च त्र्यक्षराः।
उक्ताद्यास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः॥
२ कोशं—ख।

एवं कुर्यात्तु सर्वेषां पूर्वं पूर्वस्य पूरणम् ॥ ११४ ॥
क्रमान्नैधनमेकैकं प्रतिलोमं विसर्जयेत् ।
सर्वेषां छन्दसां वक्ष्ये लघ्वक्षरविनिश्चयम् ॥ ११५ ॥
जानीत समवृत्तानां संख्यां संक्षेपतस्तथा ।
वृत्ताङ्कपरिमाणन्तु छित्वाऽर्धेन यथाक्रमम् ॥ ११६ ॥
न्यसेल्लघु तथा सैकं छित्वाऽर्धेन गुरुं न्यसेत् ।
एवं विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टविभागतः ॥ ११७ ॥
गुरुलघ्वक्षराणीह सर्वछन्दस्सु दर्शयेत् ।
इति छन्दांसि जातानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ॥ ११८ ॥
ध्रुवान्येतेषु नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥ ११९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनयच्छन्दोविभागो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशाध्यायप्रारम्भः ।

इतिच्छन्दांसि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
वृत्तान्येतेषु नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥ १ ॥

आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुरुणी चेत् ।
वृत्तं तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥ २ ॥

यथा—

सन्त्यक्तभूषणा भ्रष्टाञ्जननेत्रा ।
हस्तार्पितवक्त्रा किञ्चित्तनुमध्या ॥ ३ ॥

लघुगण आद्यो भवति चतुष्के ।
गुरुयुगमन्ते मकरकशीर्षा ॥ ४ ॥

यथा—

स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तम् ।
भयकरिकिञ्च (?) मकरकशीर्षा ॥ ५ ॥

---

१ ०र्द्धं—ख । २ श्लोकोऽयं कपुस्तके नास्ति । ३ पादे—क ।
४ भवकरिकित्वं—ख ।

१ अतोऽनन्तरं क.ख पुस्तकयोः त्रिषु पंक्तिषु स्थाने ——
~~क पुस्तके - ख पुस्तके~~

एवं कृत्वा तु सर्वेषां परेषां स्वस्वरणम्।

२ इतोऽनन्तरं क पुस्तके विशेषः ——

वृत्तानां तु समानानां संख्यां संयोज्य तावतीम्।
राशूनामर्धविषमां समानां दशा निर्दिशेत्।
तदर्धविषमाणां हि: संख्यां कृत्वा तु तावतीम्।
राशूनामत्र जानीत विषमाणां समासतः॥

३ - वृत्तादृं क ख.

४ न्यसेत्तथा सैकवृत्ते ..... कं अहं बाष्पध। क.

५ श्लोकोऽयं ग पुस्तके नास्ति।

६ छन्दांस्येवं हि ख.।

— तनुमध्या

७ गण्डा ख.ग.

८ - भवकरिकिलं क.

॥ १ ख प्रस्तके लक्षणद्वयं वर्तते द्वितीयम्

यथा —

एकमात्रं षट्के स्यात् द्वितीयं पादे।
स्यात्तरूपा वृत्ते मालिनी सा नाम्ना ॥

२ इतः पूर्वं ख प्रस्तके ग विशेषः —

द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम्।
शेषाणि च गुरूणि स्यु मालती नाम सा यथा ॥

शोभते बद्धया षट्पदाविद्धया।
मालतीमालया मानिनी लीलया ॥

४° कुन्त कुतालं

५ उत्क्षमुद्धत वेषम् क॰

३ इतः पूर्वं ख प्रस्तके कोष्ठके विशेषः —

सौत्रिको यदि पादे अक्षरश्च गकारः।
उष्णिगुत्थितपादा उद्धता खलु नाम्ना ॥

६ इतः पूर्वं ख प्रस्तके भ्रममालायाः द्वितीयं लक्षणं कोष्ठके —

पादे यदि निविष्टौ सम्यग् विरचितौ तौ।
अन्त्ये यदि गकारः सा तु भ्रममाला ॥

७° लेखेति ख॰)

षडक्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युः मालिनी सा मता यथा ॥ ६ ॥
स्नानगन्धस्रग्भिर्वस्त्रभूषायोगैः ।
व्यक्तमेवैषा त्वं मालिनी प्रख्याता ॥ ७ ॥
द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।
यस्याः सप्ताक्षरे पादे सा ज्ञेया तूद्धता यथा ॥ ८ ॥
दन्तघातकृताङ्कं व्याकुलालकशोभम् ।
शंसतीव तवास्यं निर्भरं रतयुद्धम् ॥ ९ ॥
आदौ द्वे निधने चैव गुरुणी यत्र वै सदा ।
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया सा तु भ्रमरमालिका ॥ १० ॥
यथा--
नानाकुसमचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।
एषा भ्रमति पुष्पे मत्ता भ्रमरमाला ॥ ११ ॥
आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमं तथा ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे सिंहलीलेति सा स्मृता ॥ १२ ॥

---

१ इदं लक्षणं कपुस्तके त्वेवं लक्ष्यते:--
पकमात्रं षट्के स्यात् द्वितीयं पादे ।
ख्यातरूपा वृत्ते मालिनी सा नाम्ना ॥
२ इदं लक्षणं कपुस्तके त्वेवं दृश्यते--
द्वौ त्रिकौ यदि पादे अक्षरश्च मातारः ।
उष्णिमुदिते पादे उद्धता खलु नाम्ना ॥
३ कुन्तकृताङ्कं--ख। ४ युद्धमुक्तवेशम्--ख।
५ लक्षणमिदं कपुस्तके त्वेवं दृश्यते--
पादे यदि मणौ रसौ सम्यग्विरचितार्थौ ।
अन्ते यदि गकारः स्यात् सा भ्रमरमाला
६ इदं लक्षणं कपुस्तके त्वेवं लक्ष्यते--
जौ तु यस्य मौ च पादे संस्थितौ समौ कवौ चेत् ।
तामनुष्टुबाश्रयस्थां ज्ञापयन्ति सिंहलीलाख्याम् ॥

यथा —

यत्त्वया ह्यनेकभावाचेष्टितं रतं सुगात्रि ।
तन्मनो मम प्रविष्टं वृत्तमत्र सिंहलीलम् ॥ १३ ॥

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥ १४ ॥

यथा —

मदावघूर्णितेक्षणं विलम्बितालकाकुलम् ।
असंस्थितैः पदैः प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥ १५ ॥

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरूणि यस्मिन् सा नाम्ना विद्युल्लेखेति संज्ञिता ॥ १६ ॥

यथा —

सान्द्राम्भोभिर्नानाम्भोदैः श्यामाकारैर्व्याप्ते व्योम्नि ।
आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु भ्रान्ता विद्युल्लेखा ॥ १७ ॥

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि तु ।
गुरूणि यस्यां सा नाम्ना भवेन्मधुकरी यथा ॥ १८ ॥

कुसुमितमपश्यन्ती विविधतरुगणैश्छन्नम् ।
नवनलिनसुगन्धाढ्यं भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥ १९ ॥

---

१ अस्योदाहरणं खपुस्तके भिन्नमेव दृश्यते —
वैरिवारणान्तकारिन् वीर तावकं स्तुवन्ति ।
जन्यकानने करालं वृत्तमत्र सिंहलीलम् ॥

२ कपुस्तके मत्तचेष्टितलक्षणम् —
पादौ जसौ सलौ गकार एव च स्थितम् ।
अनुष्टुबुदस्थं तथा वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥

३ इदं लक्षणं कपुस्तके त्वेवं दृश्यते —
मौ गौ चान्त्यौ यस्याः पादे पादस्यान्ते विच्छेदश्च ।
सा चानुष्टुच्छन्दस्युक्ता नित्या सद्भिर्विद्युन्माला ॥

४ ०न्माला— क ।

५ कपुस्तके त्विदं लक्षणमेवं दृश्यते—
यदिह लघूनि स्युर्निधनगतमकारश्चेत्
बुधजनसंस्था बृहती भवति मधुकरी नाम्ना

६ वनम० क ।

१ इतः पूर्वं ख पुस्तके कोष्ठके —
जानु यस्य गौ च पादे संस्थितौ समस्तगौ।
तामनुष्टुभाख्यां वदन्ति छिंदलेखाम् ॥

२ रह: ख.

३ लेखम् ख.

६ कुलालकर्म क.।

५ चरावचूर्णितीक्ष्णं ख.

४ अतोऽनन्तरं ख पुस्तके विशेषः कोष्ठके
यदा तु जान्तरौ रलौ गकार एव च स्थितः
अनुष्टुभुद्भवं तदा वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥

अम्भोमारैरानदद्भिः श्यामाम्भोदैर्व्याप्तं व्योम्नि ७ क. ख.

८ विद्युन्मालेति ख.

१० इतः पूर्वं ख पुस्तके चित्तविलासिनस्य लक्षणोदाहरणे (स्तः)

११ वनमतिशयगन्धाढ्यं ख. वनमानिलसुगन्धाढ्यं ग.

२ आसींस्ते शिरसि तदा० ख०
३ वैडूर्यस्फटिकसुवर्णाढ्ये ख०
४ शोभां स्वां न वहति तां बद्धा कुशलिखा
कुवलयमालेयम् ।। ख०

५ किं सत्त्वरसारिणी क०

उत्पलमालिनी

दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने ।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिनी ॥ २० ॥

यथा—

अस्मिंस्ते भ्रमरनिभे कान्ते
नानारत्नरचितभूषाढ्ये ।
शोभामावहति शुभा मूर्ध्नि
प्रोत्फुल्ला कुवलयमालेयम् ॥ २१ ॥

शिखिसारिणी

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च ।
ह्रस्वं दशाक्षरे पाठे यत्र सा शिखिसारिणी ॥ २२ ॥

यथा—

नैव तेऽस्ति सङ्गमो मनुष्यै-
र्नास्ति कामभोगचिह्नमन्यत् ।
गर्भिणीव दृश्यसे ह्यनार्ये किं
मयूरसारिणी त्वमेव ॥ २३ ॥

दोधकम्

प्रथमं च चतुर्थं च सप्तमं दशमं गुरु
अन्त्यं च त्रैष्टुभे पादे यत्र स्याद् दोधकं तु तत् ॥ २४ ॥

---

१ लक्षणमिदं खपुस्तके ~~त्वेवं दृश्यते~~— द्वितीयं लक्षणम्

त्रीण्यादौ यदि हि गुरूणि स्युः
चत्वारो यदि लघवो मध्ये ।
पङ्क्तावन्तर्गतमकारः स्याद्
विज्ञेया कुवलयमाला सा ॥

२ कपुस्तकस्थं लक्षणं यथा— ख पुस्तकस्थं द्वितीयं लक्षणम्

जौ त्रिकौ तु पादगौ च यस्या
गौं च संश्रितौ तथा समस्तौ ।
पङ्क्तियोगसुप्रतिष्ठिताङ्गा
सा मयूरसारिणीति नाम्ना ॥

३ खपुस्तकस्थं लक्षणं यथा— द्वितीयं

भौ तु भगौ गिति यस्य गुणाः सा
स्याच्चयतिस्त्रिचतुर्भिरथोक्ता ।
त्रैष्टुभमेव च यत्खलु नाम्ना
दोधकवृत्तमिति प्रवदन्ति ॥

यथा—

प्रस्खलिताग्रपदप्रविचारं
मत्तविघूर्णितगात्रविनामम् ।
पश्य विलासिनि कुञ्जरमेनं
दोधकवृत्तगतिं प्रकरोति ॥ २५ ॥

आदौ द्वे पञ्चमञ्चैवाप्यष्टमं नैधनं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥ २६ ॥

एषोऽम्बुदनिःस्वनतुल्यरवः
क्षणस्खलमानविडम्बगतिः ।
श्रुत्वा घनगर्जितमद्रितटे
वृक्षान् प्रति मोटयति द्विरदः ॥ २७ ॥

नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयञ्च लघून्यथ ।
यत्रैकादशके पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥ २८ ॥

चन्द्रं निरीक्ष्यादुरितस्वभावा
दुःखैकसाध्या कठिनैकभावा
सर्वास्ववस्थासु च कामतन्त्रे
योग्यासि किंवा बहुनेन्द्रवज्रे ॥ २९ ॥

एभिरेव तु संयुक्ता लघुभिस्त्रैष्टुभी यथा ।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लध्वादाविह केवलम् ॥ ३० ॥

यथा—

श्रिया च वर्णेन विशेषणेन
स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।
अमी गुणा रूपगणानुरूपा
भवन्ति ते किं त्वमुपेन्द्रवज्रा ॥ ३१ ॥

आद्यं तृतीयमन्त्यञ्च सप्तमं नवमं तथा ।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥ ३२ ॥

१ विलासम् ख.

त्वं दुर्निरीक्ष्या दुरतिप्रसादा ख.

३ दुःखेन साध्या कठिनौ स्तनौ ते क.
त्वं दुर्निरीक्ष्या दुर्ल० ग.

४ प्रेम्णा श्रिया वर्ण० क; प्रिये श्रिया वर्णविशेषणेन ख.।
अत्र अत्ययः छन्दसस्तु

१ गुरूण्यन्यानि पादेषु ख.
२ दुःशीलं वा निर्गुणं वापरं वा ख.

३ तस्माच्छीलं साधुरेभो. सवृत्तं ख.

५ बहुगण्डमिवोल्वणरूक्षपथम् क.
बहुशाठ्यमथोल्वणरूक्षकथम् ख.
ग.

यथा—

किन्त्वया सुभट दूरवर्जितं
नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम्।
यत्पलायनपरायणस्य ते
याति धूलिरधुना रथोद्धता॥ ३३॥

आद्यं तृतीयमन्त्यञ्च सप्तमं दशमं तथा।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा स्वागता यथा॥ ३४॥

अद्य मे स फलमायतनेत्रे
जीवितं मदनसंश्रितभावम्।
आगतासि सदनं मम यस्मात्
स्वागतं तव वरोरु निषीद॥ ३५॥

षष्ठञ्च नवमं चैव लघु स्यात् त्रैष्टुभे यदि।
चतुर्भिराद्यैर्विच्छेदः सा ज्ञेया शालिनी यथा॥ ३६॥

शीलभ्रष्टे निर्गुणे या प्रकोपा
लोके धैर्यादप्रियं न ब्रवीषि।
आर्ये शीलं साध्वि हे तेऽनुवृत्तं
माधुर्यात् स्यात् सर्वथा शालिनी त्वम्॥३७॥

षष्ठं तृतीयं नवमं गुरुण्यन्त्यमथापि वा।
यत्र तु द्वादशे पादे तज् ज्ञेयं तोटकं बुधैः॥ ३८॥

यथा—

किमिदं कपटाश्रयदुर्विषहं
बहुगर्जमिवोद्गणरूक्षकथम्।

~~१ सुभग—क।~~ ~~२ संस्कृत—ख।~~

३ ख पुस्तकस्थं तोटकलक्षणं यथा—

त्रिकसोऽत्र भवन्तु समुद्रसम-
स्त्रिषु चापि तथा नियमेन यतिः।
सततं जगतीविहितं हि ततो
गदितं खलु तोटकवृत्तमिदम्॥

~~४ बहुगण्डमिवोल्वणरूक्षपथम्—ख।~~

स्वजनाप्रियदुर्जनभेदकरं
ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुषे ॥ ३९ ॥

यदि[1] खलु पादे न्यौ त्रिकौ तथा यौ
यतिरपि वर्णैः षड्भिरेव चेत् स्यात्।
जगति विधाने नित्यसन्निविष्टा
कुमुदनिभा सा नामतः प्रसिद्धा ॥४०॥

यथा—

कुमुदनिभा त्वं कामबाणविद्धा
किमसि नतभ्रूश्शीतवातदग्धा ।
मृदुनलिनीव पाण्डुवक्त्रशोभा
कथमसि जाता अग्रतस्सखीनाम् ॥४१॥

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु
आदौ पञ्चाक्षरे छंदश्चन्द्रलेखेति सा यथा ॥ ४२ ॥

वक्त्रं सौम्यन्ते पद्मपत्रायताक्षं
कामस्याभासं त्वंभ्रुवोश्चापभासम् ।
कामस्यापीडं काममाहर्तुकामं
कान्त्या त्वं कान्ते चन्द्रलेखेव भासि ॥४३॥

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमञ्च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे तदा स्यात् प्रमिताक्षरा ॥ ४४ ॥

यथा—

स्मितहासिनी ह्यचपलाऽपरुषा
निभृतापवादविमुखी सततम् ।
यदि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुखा
प्रमिताक्षरा स हि पुमाञ्जयति ॥४५॥

---

१ ~~कुमुदनिभाचन्द्रलेखयोर्लक्षणोदाहरणे खपुस्तके न दृश्येते ।~~

१- इतः पूर्वं ख पुस्तके कुमुदप्रभायाः प्रथमं लक्षणम् —— ग पुस्तके च इदमेव लक्षणम्
आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
तथोपान्त्यं जगत्यां च गुरु चेत् कुमुदप्रभा ॥

२ क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति, ख पुस्तके पादान्ते कोष्ठके, पुनः मतान्तररूपेणेदमेव लक्षणम् ।

३ चालं ख. ग.,
४ सुभ्रुवो भ्यांवभासम् ।

५ भाषिणी ख. ग. ।
६ खा क. ।
७ अयि, क. ख. ।

२०व्दमे क. ख.

~~त्रिपं कि.~~

२ विग्रहं क. ख.

प्राति ख

४
०दत्ते ग.

ख.

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमम्।
गुरूणि द्वादशे पादे वंशस्थं जगती तु सा॥ ४६॥[1]

यथा--

न मे प्रिया यद्बहुमानवर्जिता
कृता प्रिये तं परुषाभिभाषणैः।
तथा च पश्याम्यहमद्य विक्रमं
ध्रुवं स वंशस्थगतिः करिष्यति॥४७॥

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमञ्च यदा गुरु।
भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्धरिणप्लुता॥ ४८॥

यथा--

परुषवाक्यकशाभिहता त्वया
भयविलोक(न)पार्श्वनिरीक्षणा।
वरतनुः प्रततप्लुतसर्पणै-
रनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम्॥ ४९॥

सप्तमं नवमञ्चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु।
द्वादशाक्षरके पादे काममत्तेति सा स्मृता॥ ५०॥

यथा—

करजपदविभूषिता यथा त्वं
सुदति दशनविक्षताधरा च।
गतिरपि चरणावलग्नमन्दा
त्वमसि मृगसमाक्षि काममत्ता॥ ५१॥

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु।
द्वादशाक्षरके पादे अप्रमेया तथाहि सा॥ ५२॥

---

१ लक्षणमिदं कपुस्तके त्वेवं पठ्यते—
यदा त्रिकौ ज्तौ भवतस्तु पादत-
स्तथैव च ज्रावनसानसंज्ञितौ।
तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं
वदन्ति वंशस्थमितीह नामतः॥
२ वृत्ते क। म.

न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री
[1]गुणैर्वा द्वितीया तृतीयापि चास्मिन् ।
ममेयं मतिर्लोकमालोक्य सर्वं
जगत्यप्रमेयासि सृष्टा विधात्रा ॥ ५३ ॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव अष्टमैकादशं तथा ।
पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥ ५४ ॥

देहतोयाशया वक्त्रपद्मोज्वला
नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसैः स्थिता ।
केशपाशच्छदा चक्रवाकस्तनी
पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा ॥५५ ॥

यदि चरणनिविष्टौ नौ तथा म्यौ
यतिविधिरपि युक्त्याष्टाभिरिष्टः ।
भवति च जगतीस्थः सर्वदा यः
स इह हि पुटवृत्तं नामतस्तु ॥ ५६ ॥

यथा—

उपवनसलिलानां बालपद्मै-
र्भ्रमरपरभृतानां कण्ठनादैः ।
समदगतिविलासैः कामिनीनां
कथयति पुटवृत्तं पुष्पमासः ॥५७॥

द्वितियञ्च चतुर्थञ्च नवमैकादशे गुरु ।
विच्छेदोऽतिजगत्याञ्च चतुर्भिः सा प्रभावती ॥ ५८ ॥

यथा—

कथन्त्विमं कमलविशाललोचने
गृहं घनैः पिहितकरे निशाकरे ।

---

१ लक्षणमिदं कपुस्तके त्वेवं दृश्यते—
रास्त्रिकाः सागराख्या निविष्टा यदि
स्युस्त्रिके युक्तरूपा यतिर्दृश्यते ।
सन्निविष्टा जगत्यां मता सा बुधै-
र्नामतश्चापि संकीर्त्यते पद्मिनी ॥
२ दिवा०-खं०

१ नृलोके विशिष्टा गुणैरद्वितीयैः (ख.
त्रिलोक्यां गुणाग्र्यान् समाहृत्य सर्वान् । ख.
२ दृष्टा ख.

४ इतोऽनन्तरं कोष्ठके ख पुस्तके विशेषः
[फुल्लपङ्कजानना त्वं द्विरेफेक्षणा
केशपक्षच्छदा चक्रवाकस्तनी ।
पीतलोमावली बद्धभास्वद्गुणा
पद्मिनीव प्रिये भाति नीरे स्थिता ॥]

५ - इतः पूर्वं प्रथमं लक्षणं ख पुस्तके विशेषः —— ग पुस्तके लिङ्गमैके लक्षणम्
आदौ षट्स्थाने चैव पादे यत्र लघुर्भवेत् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्जगते पुटलोङ्गिता ॥

६ दिवाकरे ख

१ शोभाढ्यैर्हरिति ख:

२ रञ्जित ख.

३ नानावतंसक स.

४ कर्णपाशा ख.
कर्णपाली ग.

५ नैधने ख.

अचिन्तयन्त्यभिनववर्षविद्युते
समागता सुतनु यथा प्रभावती ॥ ५९ ॥

प्रहर्षिणी

त्रीण्यादावष्टमोपान्त्ये दशमं नैधनं तथा ।
गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदैः प्रहर्षणी ॥ ६० ॥

यथा—

भावस्थैर्मधुरकथैः सुभाषितैस्त्वं
साटोपस्खलितविलम्बितैर्गतैश्च ।
१ नानागैर्हरसि मनांसि कामुकानां
सुव्यक्तं ह्यसि जगति प्रहर्षणीव ॥६१॥

मत्तमयूरकम्

षष्ठञ्च सप्तमञ्चैव दशमैकादशं लघु ।
त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं मत्तमयूरकम् ॥ ६२ ॥

यथा—

विद्युन्नद्धा सेन्द्रधनुर्द्योतितदेहा
वातोद्धूता श्वेतबलाकाकृतशोभाः ।
एते मेघा गर्जितनादोज्वलचिन्हाः
प्रावृट्कालं मत्तमयूराः कथयन्ति ॥६३॥

वसन्ततिलका

आदौ द्वे च चतुर्थञ्चाप्यष्टमैकादशे गुरु ।
अन्त्योपान्त्ये च शक्वर्यां वसन्ततिलका यथा ॥ ६४ ॥

चित्रैर्वसन्तकुसुमैः कृतकेशहस्ता
स्रग्दाममाल्यरचना सुविभूषिताङ्गी ।
नानावतंसविनिभूषितगण्डपाली
साक्षाद्वसन्ततिलकेव विभाति नारी ॥६५॥

असंबाधा

पञ्चादौ शक्करीपादे गुरूणि त्रीणि चान्ततः ।
पञ्चाक्षरादौ च यतिरसंबाधा तु सा स्मृता ॥ ६६ ॥

~~१ नानावतंसक वि०-र्स।~~
~~२ एतद्वृत्तमधिकृत्य कपुस्तके तु उदाहरणस्यान्तिमांश एव दृश्यते~~
~~०गतिरपरं देशं । कीर्णा नानार्थैस्वनिरियमसम्बाधा ।~~

यथा—

मानालोकज्ञः सुतबलकुलशीलाढ्यो
यस्मिन् सम्मानं न सदृशमनुपश्येद्धि ।
गच्छेत्तं त्यक्त्वा द्रुतगतिरपरं देशं
कीर्णो नानार्थैरवनिरियमसंबाधा ॥ ६७ ॥

शरभा

आदौ चतुर्गुरूणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।
आन्त्योपान्त्ये तु शक्वर्याः पादे तु शरभा यथा ॥ ६८ ॥

एषा कान्ता व्रजति ललिता वेपमाना
गुल्मच्छन्नं वनमुरुनगैः सम्प्रविद्धम् ।
हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्मि मूढो
व्यक्तं क्रोधाच्छरभललितं कर्तुकामा ॥ ६९ ॥

नान्दीमुखी

आदौ षट् दशमश्चैव लघूनि स्युस्त्रयोदश ।
यत्र पञ्चदशे पादे ज्ञेया नान्दीमुखीति सा ॥ ७० ॥

यथा—

न खलु तव कदाचित् क्रोधताम्रायताक्षं
भ्रुकुटिवलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयाऽऽस्यम् ।
किमिह बहुभिरुक्तैर्या ममेच्छा हृदिस्था
त्वमसि मधुरवाक्या देवि नान्दीमुखीव ॥ ७१ ॥

गजविलसितम्

आद्यं षष्ठं चतुर्थं च नैधनं च गुरूण्यथ ।
षोडशाक्षरके पादे गजं विलसितं तु तत् ॥ ७२ ॥

यथा—

तोयधरः सुधीरघनपटुपटहरवः
सर्जकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभि ।
कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमवनितलं
वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविलसितकम् ॥ ७३ ॥

~~१ लक्षणमिदं कपुस्तके त्वेवं पठ्यते—~~ ख पुस्तके द्वितीयं लक्षणं कोष्ठके

भ्रौ यदि नाश्च नित्यमिह विरचितचरणाः
गश्च तथाऽत्र संभवति निधनमुपगतः ।
स्याऽपि चाष्टिमेव यदि सततमनुगतं
तत् खलु वृत्तमग्र्यवृषभगजविलसितम् ।

१ भानी ख. ग.
२ श्रुतबल ग.

३ कान्ते शरभत्वात्लीता वं कोष्ठि ख.

४ कन्दलमिन्द्रगोप क.

१०

२ रविन्ना ग.   ३ यामा क., चेयं ख.

४ कामचेष्टम् क. ख. ग.

६ वनिते ख.

प्रवरललितम्

आद्यात् पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
अन्त्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवरं ललितं हि तत् ॥ ७४ ॥

नखालीढं गात्रं दशननिहितं चोष्ठगण्डं
शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रविलुलितकेशालकान्तम् ।
गतिर्मन्दा चैवं वदनमपि संभ्रान्तनेत्र-
महो श्लाघ्यं वृत्तं प्रवरललितं कामवेषम् ॥ ७५ ॥

शिखरिणी

आद्यात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरूणि च ॥ ७६ ॥

महानद्याभोगे पुलिनमिव ते भाति जघनं
तथाऽऽस्यं नेत्राभ्यां भ्रमरसहितं पङ्कजमिव ।
तनुस्पर्शश्चायं सुतनु सुकुमारो न परुषः
स्तनाभ्यां तुङ्गाभ्यां शिखरिणिनिभा भासि दयिते ॥७७॥

वृषभचेष्टितम्

यत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।
षोडशैकादशे चैव तत्स्यात् वृषभचेष्टितम् ॥ ७८ ॥

---

१ ~~१ कपुस्तके लक्षणमिदमेवं लक्ष्यते—~~ ख पुस्तके द्वितीयं लक्षणं कोष्ठके

यदा य्मौ पादस्थौ भवत इह चेत् न्सौ तथागौं
तथा षड्भिश्चान्यैर्यतिरपि पुनर्यथा स्यात् ।
तदप्यष्टौ वृत्तेसमनुगतमेवोक्तमन्यैः
प्रयोगज्ञैर्वृत्तं प्रवरललितं नामतस्तु ॥

२ ~~२ लक्षणमिदं कपुस्तके त्वेवं पठ्यते—~~ ख पुस्तके द्वितीयं लक्षणं कोष्ठके

चतुर्भिस्तस्यैव प्रवरललितस्य त्रिकगणै·
र्यदा लौ गश्चान्ते भवति चरणेऽस्त्यष्टिगदिते ।
यदा षड्भिश्छेदो भवति यतिमार्गे विरचित—
स्तदा वृत्तेष्वेषा खलु शिखरिणी नाम गदिता ॥

३ ~~३ लक्षणमिदं कपुस्तके त्वेवं पठ्यते—~~ ख पुस्तके द्वितीयं लक्षणं कोष्ठके-

यदि हि चरणौ स्नौ म्रौ सौ गः क्रमाद्विनिवेशिताः
यदि खलु यतिः षड्भिर्वर्णैस्तथा दशभिः पुनः ।
यदि च विहितं स्यादष्टिप्रयोगसुखाश्रयं
वृषभललितं वृत्तं ज्ञेयं तथा हरिणीति वा ॥

जलदनिनदं श्रुत्वा गर्जन्मदोच्चयदर्पितो
विलखति महीं दर्पाच्छृङ्गैर्मुहुः प्रतिनर्द्य च ।
स्वयुवतिवृतो गोष्ठोपगोष्ठं प्रयाति च निर्भयो
वृषभललितं चित्रं वृत्तं करोति च शाड्वले ॥ ७९ ॥

मो भो नस्तौ चरणरचिता गश्च गोऽन्त्यप्रतिष्ठ-
श्छेदश्चेष्टो यदि च दशभिः स्यात्तथाद्यैश्चतुर्भिः ।
अत्यष्टौ च प्रतिनियमिता वर्णतः स्पष्टरूपा
विज्ञेया द्विजन्मनि (?)श्रीधरा नामतश्च ॥ ८० ॥

यथा—

स्नानैश्चूर्णैः सुखसुरभिभिर्गण्डलेपैः सुधूपैः
पुष्पैश्चान्यैः शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तैः ।
नानारत्नैः कनकरचितैरङ्गसम्भोगसंस्थै-
र्व्यक्तं कान्ते कमलनिलया श्रीधरा त्वं विभासि ॥ ८१ ॥

आद्यं चतुर्थं षष्ठं च दशमं नैधनं गुरु ।
तद्वंशपत्रपतितं दशभिः सप्तभिर्यतिः ॥ ८२ ॥

एष गजोऽद्रिमस्तकतटे कलभपरिवृतः
क्रीडति वृक्षगुल्मगहने कुसुमभरनते ।
मेघरवं निशम्य मुदितपवनजववशात्
सुन्दरि वंशपत्रपतितं पुनरपि कुरुते ॥ ८३ ॥

यदा द्विरुदितौ हि पादमभिसंश्रितौ ज्सौ त्रिकौ
तथैव च पुनस्तयोर्निधनमाश्रितौ ग्लौ सगौ ।
तदाष्टिरितिपूर्विका यतिरपि स्वभावाद्यथा
विलम्बितगतिस्तथा निगदिता द्विजैर्नामतः ॥ ८४ ॥

यथा—

विघूर्णितविलोचना पृथुविघूर्णहारा पुनः
प्रलम्बरसनाचलत्स्खलितपादमन्दक्रमा ।

---

१. दीप्तस्मरोद्भवललितो—ख ।

१ जलचरखं क. ख., जलज विनदं ग.
२ दीप्तस्मरोत्सवलालितो क., भुक्त्वा मुदोच्छ्रयदर्पितो ख.
३ गोष्ठादोष्ठं क.

४ ~~क~~ खग पुस्तकेष्वस्तु -
चत्वार्यादौ च दशमं गुरूण्यथ त्रयोदशम्।
चतुर्दशं तथा पञ्च एकादशमथापि च।
यदा सप्तदशे पादे शेषाणि तु लघून्यपि।
भवन्ति यस्मिन् सा ज्ञेया श्रीधरा नामतो यथा ॥
ख पुस्तके तु लक्षणद्वयं वर्तते।

५ मोत्थै: क.

~~ग पुस्तकेषु~~ ६ क. ग. पुस्तकयोस्तु -
द्वितीयमन्त्यं षष्ठं च अष्टमं द्वादशं तथा।
चतुर्दशं पञ्चदशं पादे सप्तदशाक्षरे ॥
भवन्ति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्यथ
विलम्बितगतिस्तत्र विज्ञेया नामतो यथा ॥
ख पुस्तके तु लक्षणद्वयं वर्तते।

७. वल्लभा ख.

पं. क.

१ द्वादशं सानुगं गृ. क. ।

२ धृतौ, ग. ख. ।

~~स्वाकार्यैः क. ख.~~

८ सानुगं ग.

५ पादबाहुवदना ख.

६ निर्वासिता: क. निर्गासिता: ख.

७ अतः परं ख पुस्तके द्वितीयमुदाहरणं अथ लघुकोष्ठके —

(तावत्त्वं विजितेन्द्रियः शुभमते सर्वात्मना प्रत्यहं
दाने शीलविधौ च योजय मनः स्वर्गापवर्गावहम् ।
यावद् व्याधिजराप्रचण्डनखरो व्याघ्रस्तटाभिमुखं
मृत्युस्ते न करोति जीवितमृगे: शार्दूलविक्रीडितम् ॥)

न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण सन्-
मदेन विवशा विलम्बितगतिः कृता त्वं प्रिये ॥ ८५ ॥

चित्रलेखा

पञ्चादौ पञ्चदशकं द्वादशैकादशे गुरु ।
चतुर्दशं तथाऽन्त्ये द्वे चित्रलेखा बुधैः स्मृता ॥ ८६ ॥

यथा—

नानारत्नाढ्यैर्बहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसंस्थै-
र्नानागन्धाढ्यैर्मदजननैरङ्गहारैर्विचित्रैः ।
केशैः स्नानार्द्रैः कुसुमरचितैर्वक्त्ररागैश्च तैस्तैः
कान्ते सङ्क्षेपात् किमिह बहुना चित्रलेखेव भासि ॥८७॥

शार्दूलविक्रीडितम्

अन्त्यं सप्तदशं चैव षोडशं च चतुर्दशम् ।
द्वादशं साग्रगं चैव षष्ठमष्टममेव च ॥ ८८ ॥
त्रीण्यादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।
पादे लघूनि शेषाणि तत् स्याच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८९ ॥
नानाशस्त्रशतघ्नितोमरहताः प्रभ्रष्टसर्वायुधा
निर्भिन्नोदरबाहुवक्त्रनयना निर्भर्त्सिताः शत्रवः ।
धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणै-
र्वृत्तं ते रिपुघाति भाति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९० ॥

सुवदना

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं सचतुर्दशम् ।
तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैधनं तथा ॥ ९१ ॥

रवपुस्तके द्वितीयं लक्षणम्

२ कपुस्तके शार्दूलविक्रीडितस्य लक्षणं त्वेवं पठ्यते—
म्सौ ज्सौ तौ गथ च प्रयोगनियता यस्मिन्निविष्टास्त्रिका
आद्याश्चात्र यतिश्चतुस्त्रिकयुता ज्ञेया पुन सप्तभिः ।
नित्यं यत् पदमाश्रितं ह्यतिधृतिं नित्यं कवीनां प्रियं
तज्ज्ञेयं समवृत्तजातनिपुणैः शार्दूलविक्रीडितम् ॥

८ कपुस्तके सुवदनाया द्वितीयं लक्षणम्— रवपुस्तके यथा—
म्रौ भ्नौ य्भौ लगौ च सम्यग्यदि च विरचिता पादे क्रमवशात्
विच्छेदः सप्तभिः स्यात् पुनरपि च यतिः सप्ताक्षरकृता ।
यद्येषा संश्रिता स्यात् कृतिमपि च पुनः श्लिष्टाक्षरपदां
विद्वद्भिर्वृत्तजातौ तत इह गदिता नाम्ना सुवदना ॥

एतानि तु गुरूणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ ।
पादे यत्र कृतौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा ॥ ९२ ॥

यथा—

नेत्रे लीलालसे ते कमलदलनिभे भ्रूचापनिहिते
गण्डोष्ठं पीनमध्यं सममहितघनं स्निग्धाश्च दशनाः ।
कर्णौ पार्श्वावलम्बौ चिबुकमपि नतौ घोणा सुरुचिरा
सर्वस्मिन् मर्त्यलोके वरतनु विदितास्येका सुवदना ॥ ९३ ॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं च चतुर्दशम् ।
अष्टादशं सप्तदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥ ९४ ॥
अन्त्योपान्त्ये गुरूण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा ।
एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥ ९५ ॥
चूताशोकारविन्दैः कुरबकतिलकैः कर्णिकारैः शिरीषैः
पुन्नागैः पारिजातैर्बकुलकुवलयैः किंशुकैः सातिमुक्तैः ।
एतैर्नानाप्रकारैरधिकसुरभिभिर्विप्रकीर्णैश्च तैस्तै-
र्वासन्तैः पुष्पवृन्दैर्नरवर वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति ॥ ९६ ॥

चतुर्थमाद्यं षष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।
षोडशाष्टादशे चैव नैधनं च गुरूण्यथ ॥ ९७ ॥
द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि तु लघूनि च ।
भवन्ति यत्र तज् ज्ञेयं मद्रकं नामतो यथा ॥ ९८ ॥

---

३ कपुस्तके स्रग्धराया लक्षणम्—
म्रौ भ्नौ यौ यश्च सम्यग्यदि हि विरचिताः स्युस्त्रिकाः पादयोगे
वर्णैः पूर्वोपदिष्टैर्यतिरपि च पुनः सप्तभिः सप्तभिः स्यात् ।
प्रकृतिमनुगतन्ताद्विवद्भिः(?) प्रदिष्टं
विज्ञेया वृत्तजातौ कविवरदयिता स्रग्धरा नामतस्तु ।

४ कपुस्तके मद्रकलक्षणम्—
भ्रौ चरणे यदा विनियतौ त्रिकौ क्रमवशादथाक्रातिविधौ
नौ च ततः परश्च नियतौ तथा तदनु चार्पिता नरनगाः ।
स्याच्च दशाष्टवर्णरचिता यतिः पुनरिह प्रिया च विदुषां
श्रुतिसुखसमर्थसुभगं मद्रकवृत्तमेतदुदितं खलु ॥

१ विनते रव:

२ व्यत्तं त्वं रव:

१ उन्नत क., उत्प्लुत ख.।
२ सुविनतं ख. ग.।
३ विविक्तरत्नभावितं शारीमुनि ख.

संकुल०
५ विविध तुरङ्ग नाग रथ योध ^ क ख.
६ विततं क.
७ भिन्नशक्तितभटं भया० क.

उद्यतमेकहस्तचरणं द्वितीयकररेचकं सललितं
वंशमृदङ्गवाद्यमधुरं विचित्रकरणान्वितं बहुविधम् ।
मद्रकमेतदद्य सुभगैर्विदग्धगतिचेष्टितैः सललितै–
र्नृत्यसि विभ्रमाकुलपदं वरोरु ललितक्रियं समरसम् ॥ ९९ ॥

अश्वललितम्

एकादशं सप्तदशं सप्तमं सत्रयोदशम् ।
अन्त्यमेकोनविंशं च पञ्चमं च गुरूण्यथ ॥ १०० ॥
शेषाणि तु लघूनि स्युर्विकृतौ चरणेषु च ।
वृत्तं तदश्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥ १०१ ॥

यथा—

रथहयनागयोधपुरुषैः संकुलमलं बलं समुदितं
शरशतशक्तिकुन्तपरिघासियष्टिविवृतं बहुप्रहरणम् ।
रिपुशतमुक्तशस्त्ररवशङ्कितभटं भिन्नहतशत्रुनाशि भयाकुलमिदं
कृतमभिवीक्ष्य संयुगमुखे समीप्सितगुणं तदश्वललितम् ॥१०२॥

मेघमाला

षडादावष्टमं चैव एकादशचतुर्दशे ।
विंशं सप्तदशं चैव त्रयोविंशं तथैव च ॥ १०३ ॥
एतानि तु लघूनि स्युः शेषाणि च गुरूण्यथ ।
चतुर्विंशाक्षरे पादे मेघमालेति सा यथा ॥ १०४ ॥

१–उन्नत–ख ।—

२ अश्वललितलक्षणं कपुस्तके— स्य द्वितीयं लक्षणं ख पुस्तके—
यदि च नकारसंज्ञकगणः पदे विरचितस्तथैव च लगौ
यदि च जसौ जसावपि जभौ क्रमेण न खलूक्तमन्यदपरम् ।
यदि च समाश्रितं हि विकृतिं यश्च दशभिस्तथैकसहितै-
स्तदिह सुकीर्तितं कविगणैर्विशुद्धचरितैस्तदश्वललितम् ॥

३ मेघमालालक्षणं कपुस्तके— अस्य द्वितीयं लक्षणं ख पुस्तके—
यदि खलु चरणस्थितौ नौ त्रिकौ षट् तु रा व्यास्थितास्तत् परं स्युः क्रमाद्
भवति यदि यतिस्तथा सप्तभिस्सप्तभिश्चाक्षरैः सद्भिरुक्ताक्षरा ।
सततमुपरिविष्टदेहा तथा सङ्कृतौ सूरिभिः सम्मता दृश्यते
त इह परिभाषिता शास्त्रविद्भिस्त्वियं मेघमालाथवा अम्बकम् ॥ दण्डकः ॥

पवनबलसमाहता तीव्रनादा बलाकावलीमेखलाशोभिता
क्षितिधरसदृशोच्चरूपा महानीलधूमायमानाम्बुगर्भोद्वहा ।
सुरपतिधनुरुज्ज्वलाबद्धकक्ष्या तडिद्द्योतसन्नाहपट्टोज्ज्वला
गगनतलविसारिणी प्रावृषेण्योन्नता मेघमालाऽधिकं शोभते ॥१०५॥

आद्यं चतुर्थं च तथा पञ्चमं षष्ठमेव च ।
नवमं दशमं चैव अन्त्यं चैव गुरूण्यथ ॥ १०६ ॥
लघून्यन्यानि शेषाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।
वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः ॥ १०७ ॥

क्रौञ्चपादी

यथा—

मो कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना
दीर्घकलाभिस्तूलशिराभिः परिवृतवपुरतिशयकुटिला ।
आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुगपरिवृतहृदया
(जात्वपि चेष्टा) क्रौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधिसुखमभिलषता ॥१०८॥

अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा चैकोनविंशकं ।
एकाविंशं तथा चैव चतुर्विंशं सनैधनम् ॥ १०९ ॥
एतानि गुरुसंज्ञानि पादे षड्विंशकाक्षरे ।
यत्र नाम्ना तथा ज्ञेयं तद् भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ ११० ॥

भुजङ्गविजृम्भितम्

यथा--

रूपोपेतां देवैः स्पृष्टां समदगजविलसितगतिं निरीक्ष्य तिलोत्तमां
प्राप्तं द्रष्टुं बहुवदननयनसहितं तिरस्तुतवान् हरः ॥

---

५ क्रौञ्चपदलक्षणं कपुस्तके— खपुस्तके स्य द्वितीयं
म्भौ यदि पादे स्नावपि चेष्टावभिकृतिरिह खलु बुधजनविहिता
नाञ्च समुद्राः स्युर्विनिविष्टा यदि च खलु गुरुरिह निधनगमितम् ।
पञ्चभिरादौ चेद्यतिरिष्टा पुनरपि यतिरिह खलु दशभिः स्यात्
क्रौञ्चपदेयं वृत्तविधाने सुरगणपितृगणमुनिभिरभिहिता ॥ द्वितीयं

६ भुजङ्गविजृम्भितस्य कपुस्तके लक्षणं— खपुस्तके
यस्मिन् मौ तौ नौ र्सौ लगौ च प्रतिचरणमथ निगदिताश्रिका ह्यनुपूर्वशः
षड्विंशत्यामेकेनायां सपदि खलु युवतिभिरभिहिता चतुर्भिरथाष्टभिः
पश्चादेसंयोज्यैर्यदि भवति मनुजदयतिमाश्रितमुक्तौ
नाम्ना वृत्तं लोके ख्यातं कविवदनविकसनपरं भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

१ जवसमाहृता क. बलसमाहृता ख. |

२ तीव्रगम्भीरनादा क. ग. |

३ महाधूमपुञ्जायमानाम्बुगर्भोद्भवा क. ०गर्भोद्भवा ख.

४ विचारिणी क.

५ क पुस्तके तु — ख पुस्तके चोदाहरणद्वयमपि, ग पुस्तके चैकमेव केवलम्

यः किल दाक्ष्यं विधुतलोमं क्रतुवरमनुपममपगतकलुषं
पातितपूषं छिन्नकपालं विकसनहसमिव सपशुकं सहितम्।
कार्मुकमुक्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगणपितृगणमिषुणा॥
नित्यमसौ ते दैत्यगणारिः प्रददातु (प्रथयतु) सुखमिव रिपुगणमालिन्
~~अ ख~~

७ ०संख्यानि ख.

८ प्रादक्षिण्यं प्राप्तां द्रष्टुं षड्वदनमचलनयनं / शिरः शतबा(न)हरः |
॥० कृतवान् हीः — क. ग. ख.

१ कनकवलयं ख.

२ उत्कृतेरधिकाक्षरम् ख.

३ मेघमालादिकं तत्स्थानेऽप्यादौ कामुहानिः ख.

४ दण्डकछन्दसः लक्षणोदाहरणे ग पुस्तके नास्ति।

विषमार्धसमानि

५ छेदलं ग.

६ इयं पंक्तिः नास्ति ग पुस्तके.

८ श्लो ग.

७ श्लोऽनन्तरं ख पुस्तके विशेषः

[नैव लोऽप्यतरस्यां वै प्रथमे पाद इष्यते।
द्वितीये चरणे च स्यादित्यनुष्टुप् समासतः॥]

दीर्घं निश्वस्यान्तर्गूढं स्तनवदनजघनकलितां निरीक्ष्य तथा पुनः
पृष्ठन्यस्तां देवेन्द्रेण प्रवरमणिगणकवलयं भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१११॥

दण्डकं नाम विज्ञेयं षड्विंशादाधिकाक्षरम् ।
वृत्तं मालादिकं तस्मान्नोक्तं चादौ गुहादिना ॥ ११२ ॥

यथा—

मुदितजनपदाकुला स्फीतसस्याकरा भूतधात्री भवन्तं समभ्यर्च्यते
द्विरदकरविलुप्तहिन्तालतालीवनास्त्वान्नमस्यन्ति विन्ध्यादयः पर्वताः ।
स्फुटितकलशशुच्चीर्ण(?)मुक्ताफलैरूर्मिहस्तैर्नमस्यन्ति वस्सागरा
मुदितजलचराकुलारूपं प्रकीर्णामलाः कीर्तयन्तीव कीर्तिं महानिम्नगाः ११३

एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
विषमार्धसमानां तु पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ११४ ॥

यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवाः ।
ग्रथिताः पादयोगेन तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥ ११५ ॥

द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा ।
सर्वपादैस्तु विषमैर्वृत्तं विषमुच्यते ॥ ११६ ॥

ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि वा ।
युग्मौजविषमैः पादैस्तद्वृत्तमसमं स्मृतम् ॥ ११७ ॥

पादे सिद्धे समं सिद्धं विषमं सार्वपादिकम् ।
द्वयोरर्धसमं विद्यादेष भेदस्तु पादशः ॥ ११८ ॥

पादद्वयस्य संसिद्धौ सिद्धमर्धसमं पुनः ।
छेदास्तु ये मया प्रोक्ताः समवृत्तविकल्पिताः ॥
त्रिकैर्विषमवृत्तानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ११९ ॥

सौ गौ च प्रथमे पादे सौ लगौ चापि द्वितीयके ।
एवं युग्मौजकौ ज्ञेयौ पथ्यावृत्ते त्रिकौ यथा ॥ १२० ॥

प्रियदैवतमित्रासि प्रियदैवतबान्धवा ।
प्रियदानवरा पथ्या यद्यपि त्वं प्रियासि मे ॥ १२१ ॥

---

१ एते नव श्लोकाः कपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

युग्मयोर्लक्षणं ह्येतत् विपरीतन्तु यत्र तु ।
पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया नामतो बुधैः ॥ १२२ ॥

यथा--

कृतेन मरणं यस्य सखिरोषेणतस्य ।
[१]ज्ञलेकौमोहितापि चरितानपन्न्यासि ॥ १२३ ॥

चतुर्थादक्षराद्यत्र त्रिलघुस्यादयुक्ततः ।
अनुष्टुब् विपुला सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥ १२४ ॥

न खल्वस्याः प्रियतमे श्रोतव्यं व्याहृतं सदा ।
सा नारदस्य प्रकृतिः श्रूयते विपुलाभिधा ॥ १२५ ॥

विपुला वा युजि ज्ञेया लघुत्वात् सप्तमस्य तु ।
सप्तमस्यैव केषाञ्चित् विपुलैव तु सा यथा ॥ १२६ ॥

संक्षिप्ता वज्रमध्ये हे हेमकुम्भनिभस्तनी ।
विपुलासि प्रिये कस्यां शरच्चन्द्रनिभानने ॥ १२७ ॥

यथा वा—

गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।
कूलवृक्षानारुजती स्रवन्ती विपुला वनात् ॥ १२८ ॥

एवं विपुलयोगास्तु पथ्यापादे भवन्ति हि ।
युग्मौजविषमैः पादैः शेषैरन्यैस्त्रिकैस्तथा ॥ १२९ ॥

गुर्वन्तकः सर्वलघुस्त्रिको नित्यं हि नेष्यते ।
प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्थात् प्राग् लघु स्मृतम् ॥ १३० ॥

पथ्यापादं समास्थाप्य त्रीण्यन्ते तु गुरूण्यथ ।
भवन्ति पादे सततं यत्र तद्वक्त्रमिष्यते ॥ १३१ ॥

यथा—

दन्तक्षताधरं सुभ्रु जागरग्लाननेत्रं च ।
प्रातः सम्भोगखिन्नं ते दर्शनीयतमं वक्त्रम् ॥ १३२ ॥

म्रौ गौ च प्रथमे पादे यूसौ ग्लौ चापि द्वितीयके ।
रभौ लगौ तृतीये च चतुर्थे तु जसौ लगौ ॥ १३३ ॥

---

१ इदमुदाहरणं खपुस्तके त्रुटितं, अत्राप्यशुद्धमेव लक्ष्यते ।

१ खपुस्तकेऽतः पूर्वमेव ग्रा गा—वत्मादक १२३ श्लोकेषु लक्षणमुदाहरणेन च समाप्ततम्।

२ अयुजो लं॰ क. खं. ग.

३ रमयास्य ख ग. (क्रिं)

४ तेऽत्यथ क. तेऽष्वर्धम् ख. ग.

५ जले कौ क., विपरीता न पश्यामि त्वं जडे केन मोहिता ख. ग

६ चपला ख.

७ प्रियतम: क. ख. ग. | ८ सरन्धा ख.

९ नारदस्य प्रतिकृति: क. ग. | १० चपलाहीयम् ख. विपुलाहीयम् ग.

११ सर्वत्र सप्तमस्यैव केषांचिद्विपुलैव तु, क.

१२ विपुलान्बलान् क. विपुलाचलात् ख. ग.

१४ विविध योगेषु क. ख. ग. | १३ इतोऽनन्तरं खपुस्तके कोष्ठके विशेष:— [आगता मेघ समये भीरु भीरु कुतो दगते। स्कराली परगृहं चोरि बन्धनमर्हति॥

१५ रति॰ क. ख.

1 इतोऽनन्तरमेकं ग॰ पुस्तकेऽनुष्टुप् लक्षणोदाहरणे स्तः

2 ख पुस्तके तु लक्षणमिदम् –

सजौ सलौ चादौ यथा नसौ ज्गौ भनौ जलौ
गश्च तथा पुनः

सजौ सजौ गश्च निकामेते उद्गतायाः प्रकीर्तिताः ।

3 ख पुस्तके तु –

सजौ सलौ च ततो नसौ ज्गौ नौ सौ जेति तृतीयके ।

सजौ सजौ गश्च चतुर्थे तु ललितायां गणाः स्मृताः ।

4 ललिताकुलभ्रमितचारुवसनभारचारुपल्लवा ।

रन –

यथा—

नैवाचारो न ते मित्रं न सम्बन्धिगुणक्रिया।
सर्वथा सर्वविषमा पथ्या न भवसि प्रिये ॥ १३४ ॥

स्जावादौ च तथा स्लौ च नसजा गश्च युग्मके।
भ्जौ ज्लौ गश्च तृतीये स्युः स्जौ स्जौ गश्च तुरीयके ॥
एते त्रिकाः क्रमप्राप्ता उद्गतायां प्रकीर्तिताः ॥ १३५ ॥

यथा—

तव रोमराजिरतिभाति सुतनु मदनस्य मञ्जरी
नाभिकमले विवरोत्पतिता भ्रमरावलीव कुसुमे समुद्गता ॥१३६॥

स्जौ जश्च ललितापादे न्सौ जो गश्च द्वितीयके।
नौ सौ चैव तृतीये तु द्विः स्जौ गश्च चतुर्थके ॥ १३७ ॥

यथा—

ललिताकुलभ्रमिवाहवसनकरपल्लवा हि मे।
प्रविकसितकमलकान्तमुखी प्रतिभासि देवि सुरतश्रमातुरा ॥१३८॥

इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुच्यते।
द्विधा मतं हि वैषम्यं त्रिकादक्षरस्तथा ॥ १३९ ॥
स्जौ स्गौ च प्रथमे पादे तथा चैव तृतीयके।
केतुमत्यां गणाः प्रोक्ता भ्रौ न्गौ गश्च सदा बुधैः ॥१४०॥

यथा—

स्फुरिताधरं कलितनेत्रं रक्तकपोलमम्बुजदलाक्षम्।
किमिदं रुषापहृतशोभं केतुमतिमुखाकृतिमुखं ते ॥ १४१ ॥

प्रथमे च तृतीये च नौ रेफः ग्लाश्च कीर्तिताः।
गणाश्चापरवक्त्रे तु नजौ ज्रौ द्विचतुर्थयोः ॥ १४२ ॥

यथा—

सुतनु जलपरीतलोचने जलमनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम्।
किमिदमपरवक्त्रमेव ते मम तु तथापि मनोहरं मुखम् ॥ १४३ ॥

नौयौं तु प्रथमे पादे नजौ ज्रौ गस्तथापरे।
पादे तु पुष्पिताग्रायां यथैतावपरौ तथा ॥ १४४ ॥

यथा--

पवनरयविधूतचारुशाखं
प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।
मधुकररवगीयमानवृक्षं
वरतनु पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥ १४५ ॥

पादे षोडश मात्राः स्युस्त्रिकांशकविकल्पिताः ।
चतुर्भिरंशकैर्ज्ञेया वृत्तज्ञैर्वानवासिका ॥१४६॥

यथा—

असंस्थितपदा विह्वलाङ्गी
मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा ।
क यास्यसि वरोरु सुरतकाले
विषमा किं वानवासिका त्वम् ॥ १४७ ॥

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।
नाटकादिषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभिः ॥ १४८ ॥
सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह पण्डितैः ।
न च तानि प्रयोज्यानि न शोभां जनयन्ति यत् ॥ १४९ ॥
यान्यतः परमत्र स्युर्गीतकैस्तानि योजयेत् ।
ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये तेषाञ्चैव विकल्पनम् ॥ १५० ॥
वृत्तलक्षणमेतत्तु समासेन मयोदितम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आर्याणामपि लक्षणम् ॥ १५१ ॥
पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
जघने चपला चैव आर्याः पञ्चविधाः स्मृताः ॥ १५२ ॥
आसाञ्चैव प्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
लक्षणैर्नियतांशैश्च विकल्पान् गणसंश्रितान् ॥ १५३ ॥
यतिच्छेदश्च विज्ञेयश्चतुर्मात्रागणस्तथा ।
द्वितीयान्त्यौ युजौ पादौ शेषौ चैवायुजौ स्मृतौ ॥ १५४ ॥
गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
अयुग्गणो विधातव्ये युग्गणं पञ्च चैव हि ॥ १५५ ॥

1 पादा क·

2 मयोक्तानि / क·

3 पञ्च प्रकीर्तिता: क· ख ——

4 प्रभोमितः ग·

१ पथ्याद्वा क.

२ यथा क.

३ पञ्चमे भातिः ख.।
सप्तमाच्चातिः ग.।

४ क पुस्तके तु -

गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः।
अयुग्गणो विख्यातव्यः प्रमाणश्चैव पञ्चमः।
प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या॥

५ इतोऽनन्तरं क पुस्तके (ख. ग. च) सार्धं रूपमधिकमाति -

विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता। ख ग. नाति
विपुलजघनवदनस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठकरचरणैः।
आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या॥

६- क: (ख) पुस्तकेऽत्रैषा . . . . .

द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यगतो भवेत्।
उभयोरप्ययोर्मत्र विज्ञेया चपला (तत्र) (य) था॥
उद्धटगामिनी परुषभाषिणी कामचिह्नकृतवेषा।
जानाति मांसयुक्तां सुराप्रिया सर्वतश्चपला।
पूर्वार्धलक्षणं स्येत यस्याः सा चपलामुखे॥

. . . . ॥

आर्यामुखे तु चपला तथापि चार्थं न मे यतः सा तु।
दक्षा गृहकुलेषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता॥

. . . . ।

यथोत्तरत्र भवेच्चपला जघन . . . .
वरमृगनयने चपलासि वरोरु शशाङ्कदर्पणनिभास्ये।
कामस्य सारभूतेन पूर्णमदचारुजघनेन॥ ✓

ग पुस्तके च = चपलालक्षणमेवाधिकम् तच्च -
द्वितीयश्च चतुर्थश्च (जगणौ) गुरुमध्यगौ।
यस्याः स्यात्पादयोगे तु विज्ञेया चपला च सा॥

षष्ठस्य द्विविकल्पस्य नैधने ह्येकसंश्रितः ।
पश्चार्धे यो गणः षष्ठ एकमात्रः स उच्यते ॥ १५६ ॥
द्विविकल्पस्तु षष्ठोऽत्र गुरुमध्यो भवेत्तु सः ।
तथा सर्वलघुश्चैव यति संज्ञाः समाश्रितः ॥ १५७ ॥
साद्वितीयाद्विलघूनि सप्तमे प्रथमाद्यतिः ।
प्रथमादि तथान्ते च पञ्चमे तु विधीयते ॥ १५८ ॥
गणेषु त्रिषु पादेषु यस्याः पथ्या तु सा भवेत् ।
प्रथमे च द्वितीये च सा त्वार्या विपुला मता ॥ १५९ ॥
रक्तमृदुपद्मनेत्रा सितदीर्घबहुलमृदुकेशी ।
कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाहुंसोदरी पथ्या ॥ १६० ॥
द्वितीयश्च चतुर्थश्च जकारौ गुरुमध्यगौ ।
यस्या स्यात्पादयोगे तु विज्ञेया विपुला च सा ॥ १६१ ॥
मुखेऽस्य मुखचपला स्यादन्यत्र जघने तथा ।
उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि ॥ १६२ ॥
वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला तथा ।
त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्त चापरे ॥ १६३ ॥
उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्रापिण्डो विभागशः ।

~~१ पथ्यालक्षणं खपुस्तके यथा—~~
~~प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।~~
~~२ एतदनन्तरं खपुस्तके चपलायाः भेदद्वयं दृश्यते । तत्तु त्रुटित-त्वमात्र प्रदर्शितम् ॥~~

३ खपुस्तके कऽपि श्लोकाः अधिका दृश्यन्ते । ते ऽत्र पृथगेव दीयन्ते—

उभयोरर्धयोरेव यत्रैव लक्षणं भवेत् ।
महत् पूर्वानुवृत्तज्ञैर्विज्ञेया चपला तु सा ॥
चतुःपञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः ।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥
पञ्चपञ्चदशाद्या तु त्रिंशदाद्या तथैव च ।
आर्या त्वक्षरपिण्डेन विज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥
त्रिंशतस्त्वथ वर्णेभ्यो लघुवर्णत्रयं भवेत् ।
शेषाणि गुरुसंज्ञानि एवं सर्वत्र निर्दिशेत् ॥

अधिकानि यानि त्रिंशद्भ्यस्तानि द्विगुणितानि तु ॥ १६४ ॥
अक्षरत्रययुक्तानि ज्ञेयान्यत्र लघूनि तु ।
एतानि लघुसंज्ञानि निर्दिष्टानि समासतः ॥ १६५ ॥
सर्वासामेव चार्याणां अक्षराणि यथाक्रमम् ।
सर्वेषां जातिवृत्तानां पूर्वमुत्तरसंख्यया ॥ १६६ ॥
विकल्पं गणयित्वा च संख्यापिण्डेन निर्दिशेत् ।
आर्यागीतिरथार्यैव केवलं त्वष्टभिर्गणैः ॥ १६७ ॥
इतरा चापि षष्ठा स्या(त् स) विकल्पो भवेद् गुणः ।
वृत्तैरेवं तु विविधैर्नानाच्छन्दः समुद्भवैः ॥ १६८ ॥
काव्यबन्धास्तु कर्त्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः ॥ १६९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविचितिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्ताः प्राप्ताभिप्राय एव च ॥ १ ॥
निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
गुणातिपातातिशयौ तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥ २ ॥
दृष्टं चैवोपदिष्टं च विचारस्तद्विपर्ययः ।
भ्रंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥ ३ ॥
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
मनोरथश्च लेशश्च क्षोभोऽथ गुणकीर्तनम् ॥ ४ ॥
ज्ञेयान्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।
षट्त्रिंशल्लक्षणान्येवं काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥ ५ ॥
अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥ ६ ॥
यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥ ७ ॥

[1] ग. घो. मिदं
क. पुस्तके श्लोकद्वयं नास्ति।

[2] ख पुस्तके ऽस्ति इयं पंक्ति:

[3] ख आर्ये ख

[4] गण: क.

[5] एवं चतुर्विधैर्वृत्तैर्नानाछन्द: समुद्भवै: क.

~~[1] ख पुस्तके इतोऽनन्तरं पञ्च श्लोकाश्च भिन्ना एकस्मिन् पाठान्तरे अन्ये वर्णितास्सन्ति। परन्तु ख पुस्तके ते न सन्ति~~

[1] ख पुस्तके षोडशाध्यायस्यान्ते इमे श्लोकास्सन्ति इत: पूर्वस्मिन् षोडशाध्याये १२८ श्लोका: वर्णिता: सन्ति ते नामिन पुस्तके न सन्ति। तदंशं तत्रैव द्रष्टव्यम्।

[2] दिष्टं।

[3] विन्यस्तो ख. ग.

१ यत्र श्लक्ष्णाविविचार्यो क. ख.

२ तुल्यार्थयुक्तेन ख. ग.

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते।
यत्र श्लिष्टं विशिष्टार्थं सा शोभेत्यभिधीयते॥ ८॥
यत्र त्वरूपार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम्॥ ९॥
यत् प्रयोजनसामर्थ्यात् वाक्यमिष्टार्थसाधकम्।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञितः॥ १०॥
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते।
अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृतः॥ ११॥
सर्वलोकमनोग्राहि पक्षपक्षार्थसाधकः।
हेतोर्निदर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः॥ १२॥
दृष्ट्वैवावयवान् कांश्चिद् भावो यत्रानुमीयते।
प्राप्तिं तामपि जानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम्॥ १३॥
अभूतपूर्वो योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इति स्मृतः॥ १४॥
यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम्।
परापेक्षाप्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते॥ १५॥
निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्ता तु प्रसिद्धये।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम्॥ १६॥
बहूनां च प्रयुक्तानां नाम यत्राभिकीर्त्यते।
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरभिधीयते॥ १७॥
सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् उक्त्वा यत्र प्रयुज्यते।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम्॥ १८॥
गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः।
गुणातिपातो मधुरो निष्ठुरार्थो भवेदथ॥ १९॥
बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्भवान्।
विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः॥ २०॥
रूपकैरुपमानैर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोक्तृभिः।
अप्रत्ययार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः॥ २१॥

पदोच्चयः

बहूनां च प्रयुक्तानां पादानां बहुभिः पदैः ।
उच्चयः सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥ २२ ॥

दृष्टम्

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥ २३ ॥

उपदिष्टम्

परिगृह्य च शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥ २४ ॥

विचारः

पूर्वदेशसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनैः ।
अनेकोपोहसंयुक्तो विचारः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

विपर्ययः

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपयोगतः ।
सन्देहात्कल्प्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्ययः ॥ २६ ॥

भ्रंशः

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंशः स इष्यते ॥ २७ ॥

अनुनयः

उभयोः प्रीतिजननोर्विरुद्धाभिनिविष्टयोः ।
अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ॥ २८ ॥

माला

ईप्सितार्थप्रसिध्यर्थं कीर्त्यते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥ २९ ॥

दाक्षिण्यम्

हृष्टैः प्रसन्नवदनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते वान्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमिति स्मृतम् ॥ ३० ॥

गर्हणम्

यत्र संकीर्तयन् दोषं गुणमर्थेन दर्शयेत् ।
गुणातिपाताद् दोषाद्वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥ ३१ ॥

अर्थापत्तिः

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसंयुक्तं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥ ३२ ॥

प्रसिद्धिः

वाक्यैः सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ ३३ ॥

पृच्छा

यत्राकरोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छ्यते चाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥ ३४ ॥

सारूप्यम्

दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनाभिः समुद्भवम् ।
सादृश्यक्षेमजनितं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥ ३५ ॥

1 प्रविश्य ख. ग.
2 अनेकोपाधि ख.

2 द्रष्टा० ग.

6 क्षोभजननं ग.

~~र्थ (र्थं) क.~~

१ अदृष्टोऽ-येऽपि ग.

२ विज्ञानाति क; विनानुक्त ख;
विना जातु ग. ।

३ ख पुस्तके तु —
एतानि काव्यस्य च लक्षणानि षट्त्रिंशदुद्देश-
निदर्शनानि ।
प्रबन्ध शोभाकरणानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि
यथारसानि ॥
ग पुस्तके च - षट्विंशदुद्देश्य इति विशेषः ।

हृदयार्थस्य वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥ ३६ ॥
यद्वाक्यं वाद्कुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाविनिष्पन्नः स लेश इति कीर्तितः ॥ ३७ ॥
परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अदृष्टान्योऽपि वा कश्चित् स तु दोष इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।
एकोऽपि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्त्तनम् ॥ ३९ ॥
प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन विजानातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥ ४० ॥
यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥ ४१ ॥

एतानि वा काव्यविभूषणानि
षट्त्रिंशदुद्देश्यनिदर्शनानि ।
काव्येषु सोदाहरणानि तज्ज्ञैः
सम्यक् प्रयोज्यानि बलानुरूपम् ॥ ४२ ॥ *

---

* अध्यायारम्भादारभ्य एतावत्पर्यन्तमंशोऽयं खपुस्तके भिन्न एव दृश्यते। सोऽप्यत्र सङ्गृह्यते—

विभूषणं चाक्षरसंहितं च
शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं
गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥ १ ॥
सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धि-
पदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।
आख्यानयाञ्चा प्रतिषेधपृच्छा-
दृष्टान्तनिर्भासनसंशयाश्च ॥ २ ॥
आशीः प्रियं वै कपटं क्षमा च
प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं तथैव ।
अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ती
कार्यानुनीती परिदेवनं च ॥ ३ ॥

षड्त्रिंशदेतानि हि लक्षणानि
प्रोक्तानि वै भूषणसंमितानि ।
काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः
सम्यग् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥ ४ ॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव विन्यस्तैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥
यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥ ६ ॥
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यप्रसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते ।
यत्र श्लक्ष्णविचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥ ७ ॥
धार्यमाणस्तु बहुभिर्वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥ ८ ॥

कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः
लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः ।
एकोऽभिशब्द्यते यस्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥ ९ ॥
सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् युक्त्या यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥ १० ॥

यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्तुबहून्यपि ।
यान्ति सिद्धिमनुक्तादि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ ११ ॥
निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं तथ्यं वाऽतथ्यमेव वा ।
सिद्धिप्रसाधितं तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम् ॥ १२ ॥

गुणानुवादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
उत्तमार्थविशेषो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥ १३ ॥
बहूनां भाष्यमाणानामनेकार्थविनिर्णयात् ।
सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥ १४ ॥

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
लक्षणसमानकरणात् सारूप्यं तत्तु निर्देश्यम् ॥ १५ ॥
अभूतपूर्वे यत्रार्थे तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥ १६ ॥

बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
एकार्थसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥ १७ ॥
गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यः सम्प्रशस्यते ।
पदोच्चयं तु तं विद्यान्नामार्थं कथनात्मकम् ॥ १८ ॥

१५
४२
२१५

१२४ इ०सो० १५ (१७) से ई०:

Tax Invoice *(Triplicate - Office Copy)*

[illegible] CO. (11-12)	Invoice No.	Book No.	Dated
B 30/252, NAGWA, VARANASI	26	1	1-Feb-2012
TIn No-09582100971	Delivery Note		Mode/Terms